

Александар Узелац

КРСТАШИ И СРБИ

рецензенти:

проф. др Синиша Мишић
проф. др Ђура Харди
доц. др Борис Стојковски

насловна страна:

Сукоб крсташа Петра из Амијена
и грађана Ниша у лето 1096. године;
минијатура из француског рукописа
Историје Виљема Тирског, XIV век

© Александар Узелац, Београд, 2018.

Сва права задржана. Ниједан део ове публикације не сме се умножавати, похрањивати у датотеци нити преносити у било којој форми, електронским, механичким путем, фотокопирањем, снимањем или другачије, без претходне писмене дозволе аутора и издавача.

Александар Узелац

КРСТАШИ И СРБИ

(XI-XII ВЕК)

УТОПИЈА

Београд 2018.

САДРЖАЈ

Предговор	7
Увод.....	11
Via Militaris	12
Бугарска шума.....	14
Писци крсташке епохе.....	17
Први ходочасници.....	23
Епископ из Камбреа	26
Скитски разбојници.....	31
Велико немачко ходочашће.....	37
Пут се затвара.....	41
Божја војска	45
Витез „Без земље“	49
Проповедник из Амијена.....	53
Битка код Ниша	57
Војвода Доње Лотарингије.....	63
Два погранична заповедника.....	68
У земљи Словена	71
Код српског краља.....	76
Позадина сусрета у Скадру	79

На путу за Цариград	85
Ломбарђани.....	88
Аквитански трубадур	92
Потомак Викинга	95
Српско-угарски савез.....	97
„Краљ Римљана“	101
Капелан француског монарха.....	106
Via Hierosolymitana.....	115
Белијалови синови.....	119
Тирски архиепископ о Србима.....	120
Саксонски и баварски војвода	124
Срби на Војном путу	129
Репопулација Поморавља.....	131
Српско-печенешки контакти.....	136
Барбароса и Немања	141
Српско посланство у Нирнбергу.....	145
Из Регенсбурга у Ниш.....	151
У Немањиној престоници	160
Крај нада	168
По одласку крсташа.....	174
Епилог: Крсташи, Срби и Палестина.....	179
Crusaders and Serbs (Summary)	185
Библиографија	189
Општи индекс	207
О аутору.....	223

ПРЕДГОВОР

Двадесет седмог новембра 1095. године папа Урбан II је одржао говор на затварању црквеног сабора у Клермону. У њему је позвао племство Западне Европе на рат за ослобођење Свете земље и Јерусалима, као и на помоћ хришћанима на истоку у борби против Турака Селџука. Овај чин се традиционално узима као почетак крсташких ратова.

Један од најистакнутијих феномена целокупне европске средњовековне историје, крсташки ратови су предмет вишевековног проучавања историчара. Они су извршили дубок утицај на западну цивилизацију, учврстили колективни идентитет Латинске цркве, отворили Средоземље за трговину и путовања, изнедрили извештаје и приче које су постале саставни део средњовековне књижевности. Током последњих неколико деценија историографија се преваходно усредредила на разумевање покретачких мотива и чинилаца крсташких ратова. Многе устаљене представе и предрасуде које прате популарни доживљај ове епохе, попут оне да су у крсташким походима углавном учествовали млађи племићки синови лишени наследства, у науци су одавно разобличене. Ипак, научна сазнања споро долазе до шире читалачке публике, а крсташки ратови се и данас углавном посматрају кроз старе наративе, настале у римокатоличкој, православној или муслиманској средини. Без обзира да ли се они доживљавају кроз визуру мирољубивог муслиманског света суоченог са агресијом, сулудим и крвожедним нападима западних варвара или побожних

западњака чији је превасходни мотив био да исправе неправду према њиховој сабраћи у Христу, угњетених под јармом исламских освајача, све ове представе само су поједини одрази крсташке епохе, уобличени пре много векова, који су преживели све до нашег времена.

Нема сумње да је поред ослобађања Јерусалима папин говор у Клермону био мотивисан искреном жељом за обједињењем Западне и Источне цркве које су од 1054. године биле у расколу. Ипак, ова настојања не само да никада нису реализована, већ је након нешто више од века крсташких похода учинак био сасвим супротан. Четврти крсташки рат 1204. године, који је уместо ослобађања Јерусалима довео до пада Цариграда, оставио је изузетно дубоке ране и успомену која се није зацелила све до данас. И пре овог трагичног догађаја у освиту XIII века, крсташки походи су се претварали у нападе на оне који су доживљавани као верски и цивилизацијски противници: јеретике, Јевреје, па и на православне хришћане. Религијски жар и авантуризам крсташа још од самих почетака ове епохе био је праћен агресијом и насиљем не само према муслиманима, већ и према другим етничким и конфесионалним групама.

Крсташки покрети нису мимоишли југоисточну Европу, односно простор данашњег Балканског полуострва. Ово подручје је постало нераскидиво везано за ходочашћа и поклоничка путовања далеко пре папиног позива у Клермону и Првог крсташког рата (1096-1099). Групе ходочасника пролазиле су на путу за Свету земљу кроз Панонију и дуж најважнијих путева европског југоистока, а иза њих су остали бројни записи, извештаји и дневници који садрже драгоцене податке за историју овог региона, па и за историју Срба.

Дела крсташке епохе углавном су настала из пера људи који нису поседовали високу ученост и класично образо-

вање карактеристично, на пример, за царску средину у Константинопољу. Погледи њихових аутора према православним хришћанима, без обзира да ли је реч о Грцима или Словенима, често пружају стереотипну слику пуну предрасуда, презира и општих места. Неретко, житељи европског југоистока доживљавани су као несавршени и неискрени поклоници Христове вере, дивљи, неповерљиви и вероломни људи. Ипак, имајући у виду епоху у којој су живели и стварали, писци крсташке епохе такође су исказивали високи ниво објективности и критичности према својим сународницима, сведочећи о недисциплини, пљачкашком карактеру или арогантној Христових војника на њиховим путовањима.

Неки од писаца крсташке епохе, међу којима се истичу Алберт Ахенски, Виљем (Гијом) Тирски или, пак, загонетни Ансберт, прагилац цара Фридриха I Барбаросе, и раније су привлачили пажњу српских историчара. У новије време одређени допринос изучавању ове теме пружила су и археолошка истраживања, откривајући материјалне трагове боравка западњака у нашим крајевима. Ипак, до сада није било настојања да се сазнања о додирима Срба и крсташа прикажу на једном месту, као и да се ови контакти представе у ширем контексту епохе у којој су се одиграли. Књига која је пред читаоцима представља такав покушај, хронолошки ограничен на време до краја Трећег крсташког рата (1189-1192). Крсташка идеја је опстала и у потоњим столећима, али је претрпела корените промене, додатно заоштривши однос западњака према православним и другим источним хришћанима. Ову, познију епоху коју нису обележила путовања крсташа преко југоисточне Европе, већ дипломатски контакти Немањића и центара моћи на западу, стога је неопходно представити у посебној студији.

Поред жеље да се извештаји и подаци писаца епохе XI-XII века приближе ширем кругу читалаца, било је неопходно расветлити поједина спорна историографска питања, те посветити пажњу неким процесима који су до сада остали на маргинама истраживачког интересовања. Из последњег разлога, на наредним страницама казивање није посвећено само крсташима и Србима, већ и номадским придошлицама – Печенезима и Куманима, односно њиховим додирима са словенским становништвом централног дела Балканског полуострва, о чему управо крсташки писци дају драгоцене податке.

Аутор ових редова изражава најдубљу захвалност особљу Библиотеке Историјског факултета у Софији на предусретљивости и помоћи током рада на књизи, рецензентима проф. др Синиши Мишићу, проф. др Ђури Хардију и доц. др Борису Стојковском на корисним примедбама и сугестијама, као и издавачу који се прихватио објављивања овог рукописа.

УВОД

Почетком XI века одиграла су се два изузетно важна догађаја која су оставила дубоке последице у региону. Византијски цар Василије II (976-1025) срушио је 1018. године ослабљено Бугарско царство Самуилових наследника и померио границе своје империје на Саву и Дунав. Отприлике у исто време покрштени су Мађари у Панонији, а држава њиховог краља Светог Стефана (Иштван) (997-1038), постала је део хришћанске екумене. Ове две околности створиле су неопходне предуслове за снажније повезивање југоисточне са централном и западном Европом, отворивши врата западним путницима и ходочасницима ка Светој земљи.

Свега неколико година после успостављања византијско-угарске границе на Сави и Дунаву забележено је прво ходочасничко путовање из западне Европе преко ових простора за Јерусалим, на челу са грофом Виљемом (Гијомом) од Ангулема. Већина ходочасника ове епохе, следећи ангулемског грофа, путовала је саобраћајницом која је повезивала Београд и Цариград преко Ниша, Сердике (Софије), Филипопоља (Пловдив) и Хадријанопоља (Једрене). Тако је и овај пут, познат као *Via Militaris* или *Via Diagonalis*,¹ постао нераскидиво везан за ходочасничке подухвате далеко пре него што су се крајем XI века њиме запутили учесници Првог крсташког похода у жељи да ослободе гроб Господњи.

1 ЖИРЕЧЕК 1953, 70–189; ШКРИВАНИЋ 1975, 82–87.

Via Militaris

Постоје бројне устаљене и погрешне представе везане за саобраћајницу која је повезивала Цариград и Београд. Прва потиче од њених назива – *Via Militaris* или *Via Diagonalis*. Наиме, ниједно од ова два имена под којима је пут данас познат, није било коришћено у антици или током средњег века. Потоњи назив, иако адекватан за његову „дијагоналну“ трасу из географске перспективе, настао је у савременом добу. Прво име је у историографију увео својеврсном непажњом познати историчар Константин Јиречек. Он се ослонио на један натпис из Тракије у коме се говори о „војним путевима“ у множини, занемарујући чињеницу да је у античкој епохи сваки пут од већег значаја био „војни“.²

За ову саобраћајницу код Ромеја је у средњем веку преовладавао назив „царски пут“ (*basilike hodos*), што је била општа ознака за све путеве које су користили царски гласници и чиновници и чије је одржавање падало на плећа власти.³ Србима је у каснијој епохи био познат под именом „Велики пут“, како је посведочен у повељи кнеза Лазара манастиру Раваница 1381. године.⁴ Крсташи за њега нису имали посебно име. Ансберт, пратилац Фридриха I Барбаросе, назвао га је „утабаном трасом, односно јавним путем“ (*trita semita, seu strata publica*).⁵ Овај назив одговара грчком термину *demosia hodos*, што је само еквивалент римског *via publica*.⁶

Садруге стране, међу многим крсташима је постојало уверење да је ову саобраћајницу изградио нико други до „Карло

2 СИМЕОНОВА 2012, 1–2.

3 СИМЕОНОВА 2006, 103.

4 ПОВЕЉЕ КНЕЗА ЛАЗАРА, 53, 93, 111; ШКРИВАНИЋ 1975, 85.

5 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 27.

6 BELKE 2002, 81.

Велики, чудотворни краљ Франачке и начинио га таквим да се њиме може удобно стићи до Константинопоља⁷.

Друга неутемељена представа када је реч о овом путу садржана је у често понављаној констатацији да је он био најважнија комуникацијска артерија која је повезивала источни и западни свет кроз цео средњи век. Међутим, по свом трговачком и политичком значају пут од Београда за Константинопољ заостајао је за другом саобраћајницом, познатом још од антике под именом *Via Egnatia*, која је повезивала Цариград са Солуном и одатле водила на Драч, најважнију луку на јужном Јадрану. У раној крсташкој епохи Егнацијев и тзв. Војни пут уживали су готово равноправан положај, али је важност друге саобраћајнице драстично опала у каснијим столећима. За разлику од старије епохе када је целом својом дужином улазила у границе Ромејског царства, она је током XIII-XIV века пролазила кроз више држава: Угарску, Србију, Бугарску и Византију, па су се нестабилне политичке прилике и променљиви односи међу овим политичким субјектима неминовно одразили на њену смањену фреквентност.⁸ Како је почетком XIV века један западни савременик упозоравао, војска која би кренула овим путем претходно би морала да се постара око обезбеђивања потрештина, као и да од локалних „шизматичких“ владара обезбеди слободан пролазак, милом или силом.⁹

Током крсташке епохе, траса пута је водила из Београда на исток, пресецајући Велику Мораву недалеко од њеног ушћа и долазећи до градова Морава и Браничево. Ова места нису била повезана са Београдом само копненим путем, већ и Дунавом. Није била реткост да веће групе путника и ходочасника са својим потрештинама и коњима реком доплоче

7 PETRUS TUDEBODUS, 11.

8 ХАРДИ 2003, 37–49.

9 BROCARDUS, 418–420.

до Браничева, пре него што се искрцају на обалу и одатле наставе путовање ка Нишу. Главна траса пута је од Браничева ишла подаље од доњег тока плавне Велике Мораве, одакле се спуштала на југ покрај данашње Ђуприје.¹⁰ Тек у првој половини XV века посведочен је од Ниша до Београда други крак овог пута који је водио западно од Велике Мораве. Њиме је 1433. године прошао на свом повратку из Палестине бургундски витез Бертрандон де ла Брокијер.¹¹

Бугарска шума

Деоница ове саобраћајнице између Ниша и Београда у делима крсташких писаца устаљено се назива „Бугарском шумом“ или „Бугарском пустињом“. Ови називи нису инвенција учесника Првог крсташког рата, као што се често наводи у литератури, већ се срећу нешто раније. За западне путнике и ходочаснике било је то пространство у коме су Христове војнике чекала нарочито тешка искушења. Слика ретко насељеног простора који није дотакла цивилизација и у коме се осим нетакнуте природе и разбојника готово ништа друго није могло срести практично представља опште место у њиховим извештајима. То је један од разлога зашто је према овом корпусу извора повремено исказиван хиперкритицизам, а они сами оцењени као непоуздани, чак и неупотребљиви.¹²

Ипак, ова слика имала је своје чврсто упориште у реалијам на терену. Како сведочи један од најзначајнијих писаца крсташке епохе, архиепископ Виљем Тирски (1130-1186), византијске власти су ове крајеве намерно држале пустим и тешко

10 Cf. Мишић 2007Б, 169-170.

11 БРОКИЈЕР, 127-131.

12 Dall'AGLIO 2010, 412.

проходним.¹³ Век раније слично је приметио Јахја ибн Саид, мелкитски хришћанин из Антиохије, добро обавештен о византијским унутрашњим приликама. Према његовим речима, цар Василије II је након поковања Бугара, односно Самуиловог царства, поставио своје заповеднике у њиховим најважнијим тврђавама, али је многе и срушио.¹⁴ У деценијама које су уследиле, присуство номадских скупина – Печенега и Кумана на овом простору и њихови сусрети са крсташима значајно су доприносили утиску дивљине Бугарске шуме.

Крсташки извори чувају важна сведочанства о етничким кретањима на овом простору. Писци Првог крсташког рата на подручју Бугарске шуме спомињу као домаће становништво Бугаре, разликујући их од Грка и туркојезичних дошљака – Печенега и Кумана. Аутори друге половине XII века и учесници Барбаросине експедиције говоре о шароликом етничком конгломерату Срба, Бугара, Влаха и Грка. Бугарски политички идентитет житеља ових крајева, који је крајем XI века представљао још увек живо наслеђе Првог бугарског царства, недвосмислено су забележили рани крсташки писци. Ипак, поједини српски историчари су то оспоравали. Према једном мишљењу, ови називи су у себи носили превасходно географску компоненту „односећи се у изворима XI и XII века на онај део византијске територије на Балкану који је у црквеном погледу потпадао под јурисдикцију Архиепископа Бугарске, са престоницом у Охриду, независан од Цариградске патријаршије, и по томе различит од остатка царства.”¹⁵

Поменути закључак може се сматрати утемељеним само уколико је реч о перцепцијама ромејских савременика. Западњаци су о унутрашњој црквеној и административној ор-

13 WILLERMUS TYRENSIS, 78.

14 HOLMES 2005, 426–427.

15 КОМАТИНА 2012, 55.

ганизацији Византијског царства имали магловиту представу и за њих је појам Бугарска несумњиво био далеко шири од ове, византијске „Бугарске“,¹⁶ без обзира да ли је реч о истоименој царској теми са седиштем у Скопљу или територији под јурисдикцијом Охридске архиепископије. За крсташке писце, попут бенедиктинца Гвиберта из Ножана (с. 1055-1124), једног од историчара Првог крсташког рата, приморски крај око Драча био је „бугарска обала“ (*littori Bulgarico*).¹⁷ Пратиоци Фридриха I Барбаросе под Бугарском су подразумевали све области на североистоку Балканског полуострва до ушћа Дунава.¹⁸ Да се у представама западњака појам „Бугарска“ није односио на истоимену византијску тему или територију Охридске архиепископије, већ на простор Првог бугарског царства, сведоче и речи ученог Виљема Тирског (1130-1186). Према њему су у далекој прошлости:

варварски народи, користећи беспомоћност Грка, упали у њихове земље и њихове житеље подвргли својој власти. Међу њима је дивљи народ Бугара, дошавши са севера, освојио све области од Дунава до краљевског града и између ове реке и Јадранског мора. Тако, помешавши имена и границе ових области, цела земља која се, како кажу, простире тридесет дана у дужину и десет или више у ширину прозвала Бугарском, пошто је несрећним Грцима непознато да ово име говори о њиховој срамоти.¹⁹

16 Cf. ГАГОВА 1997, 50–52.

17 GUIBERTUS, 152.

18 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 33.

19 WILLERMUS TYRENSIS, 77–78: '[...] statim barbaræ nationes de Græcorum imbecillitate confisæ, in eorum provincias irruentes, pro arbitrio suo regionis coeperunt tractare habitatores. Inter quas Bulgarorum gens inculta, a tractu Septentrionali egressa, a Danubio usque ad Urbem regiam, et iterum ab eodem flumine ad mare Adriaticum, universas occupaverat regiones; ita ut, confusus provinciarum nominibus et terminis. totus iste tractus, qui in longitudine habere dicitur iter dierum triginta, in latitudine vero decem vel amplius, Bulgaria dicitur: miseris Græcis ignorantibus quod hoc ipsum nomen eorum protestetur ignominiam.'

Што се Срба тиче, први њихови додири са крсташима успостављени су још крајем XI века. Међутим, до њих није дошло на тзв. Војном путу од Београда за Цариград, већ на источној обали Јадрана. На простору Бугарске шуме, како је већ истакнуто, Срби ће постати видљиви тек у другој половини XII века, паралелно са премештањем тежишта српске државности из приморских крајева у континенталне пределе Балканског полуострва који ће у ово време понети назив Рашка.²⁰

Писци крсташке епохе

Један од најзначајнијих извора Првог крсташког рата јесте *Историја Јерусалимској њихога* (*Historia Hierosolymitanae expeditionis*) у дванаест књига чији је аутор био Алберт, каноник и кустос (чувар) цркве у Ахену.²¹ Алберт није писао као учесник похода, већ на основу казивања других очевидаца и писаних извештаја („ex auditu et relatione“, како сам истиче). Иако постоје различита мишљења о времену завршетка његовог списка (између 1121 и 1158), извесно је да су првих шест књига, које садрже вести о путовањима крсташких војски од Београда ка Цариграду, написане током прве деценије XII века. Ови одељци оцењени су још у старијој литератури као поуздани и веродостојни.²²

20 У литератури се као аргумент у прилог српског присуства на путу крсташа и у ранијој епохи наводе речи византијског аутора Кекавмена. Он је у свом *Стратегикону*, насталом седамдесетих година XI века записао да су „Дачани и Беси обитавали раније близу река Дунав и Сава, где управо живе Срби, на природно утврђеним и тешко приступачним местима“, Кекавмен, 284–287; ВИИНЈ, III, 217; Коматина 2015а, 60. Међутим, у веродостојност Кекавменових вести исказана је озбиљна сумња и већ је истакнуто да би се оне могле односити једино на простор Дукље, где су се заиста и налазила „утврђена и тешко приступачна места“ која овај писац помиње, ВИИНЈ, III, 217, н. 79. (Ј. Ферлуга); cf. Тъпкова-Заимова 1976, 122.

21 ALBERTUS AQUENSIS, 265–713. (=ALBERT OF AACHEN, 2–881)

22 RUNCIMAN 1949, 208–209; Калић 1968, 183–191.

Поред Алберта, истакнуто место међу изворима овог времена има дело Рајмунда од Агилера (Ремон д'Ажил), насловљено *Историја Франака који су заузели Јерусалим* (*Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem*).²³ Рајмунд је био капелан свог имењака, грофа Рајмунда IV од Тулуза, једног од вођа Првог крсташког рата и његов пратилац на путу кроз словенске земље на источној обали Јадрана. Он је о овом путовању и сусрету са „словенским“, односно српским краљем Константином Бодином оставио живописан, иако не превише објективан извештај. Своје дело завршио је непосредно након заузимања Јерусалима, у коауторству са витезом Понсом од Балазуна, преминулом приликом опсаде тврђавице Арка у Палестини 1099. године.²⁴ Колики је био допринос Агилеровог пријатеља самом делу није могуће проценити, али је извесно да се овај писац чешће ослањао на сећања него на прецизне белешке.

На дело Алберта Ахенског се такође надовезује изузетно обиман спис Виљема, архиепископа Тира у Палестини (1130-1186) конвенционално насловљен *Јерусалимска историја* (*Historia Ierosolimitana*) или *Историја дела у ирекоморским крајевима* (*Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*).²⁵ За први крсташки поход Виљем Тирски пружа незнатне допуне и појашњења старијим ауторима. Ипак, значај његовог дела за српску историју XII века је велик, иако из сасвим другог разлога. Он је у њему оставио извештај о свом путу у Византију 1168. године у коме описује земљу Срба, као и сукоб Стефана Немање и цара Манојла I Комнина.²⁶

Од писаца Другог крсташког рата, једино Одон из Деја (*Odo de Deogilo*, ca. 1100-1162), тачније из Деј-ла-Бара (*Deuil-*

23 RAIMUNDUS DE AGUILERS, 231–309.

24 RAIMUNDUS DE AGUILERS, 235, 275.

25 WILLERMUS TYRENSIS, 1–1140.

26 WILLERMUS TYRENSIS, 946–947.

la-Barre), данас северног предграђа Париза, доноси детаљније и прецизније податке о нашим крајевима. Овај француски бенедиктински монах, опат Сен Денија (од 1151. године) и лични капелан француског краља Луја VII (1137-1180), описао је експедицију у Свету земљу ослањајући се на сопствена искуства. Одону се може замерити тежња за оправдавањем лоших поступака свог суверена и презрив однос према Грцима. Ипак, он је био пажљиви посматрач природних и географских особености предела кроз које су крсташи прошли, далеко одскачући у овом погледу од својих савременика. Његово дело, насловљено *О путовању Луја VII на исток* (De profectone Ludovici VII in Orientem), требало је да послужи као приручник будућим крсташима и ходочасницима. Оно додуше није доживело велику популарност и сачувано је само у једном рукопису који се чува у краљевској библиотеци у Бриселу.²⁷

О Србима је изузетно значајне вести оставио Арнолд (Arnoldus Lubecensis, ca. 1150-1211), бенедиктински монах и први опат Манастира Светог Јована у Либеку. Као настављач *Словенске хронике* (Chronica Sclavorum) Хелмолда из Бозауа, он је у своје дело укључио извештај о ходочасничком путовању у Јерусалим Хенриха Лава, војводе Саксоније и Баварске из 1172. године.²⁸ По свој прилици, Арнолд из Либека је и сам био учесник овог путовања,²⁹ а у његовом делу је забележен први сусрет Срба и крсташа у пределима Бугарске шуме.

Од извора за Трећи крсташки рат, као и за односе Стефана Немање и цара Фридриха I Барбаросе (1152-1190), несумњиво најзначајније дело је *Историја похода цара Фридриха* (Historia de expeditione Friderici imperatoris).³⁰ То је

27 ODO DE DEOGILO, 59–73.

28 ARNOLDUS LUBECENSIS, 115–125.

29 JORANSON 1938, 150–153; SCIOR 2002, 291–293.

30 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 1–115.

савремени текст, састављен пре краја XII века, али спорног ауторства. Два најранија рукописа из штајерског Манастира Светог Ламперта и премонстратенске опатије у Милевском у Чешкој нису комплетни. Дело је у целости сачувано тек у два каснија преписа. У штајерском рукопису је наведено да је аутор текста аустријски свештеник који је учествовао у походу, док је познијом руком дописано његово име – „Ансберт“. Детаљи малоазијске експедиције цара Фридриха у овом спису се наслањају на баварског свештеника Тагена и његов дневник, сачуван у *Хроници њезвизитера Мајнуса*, августинског каноника из Рајхерсберга, састављеној почетком последње деценије XII века. Стога је у новије време он предложен као аутор текста, или макар његових делова који говоре о догађајима из 1190. године.³¹ Извесно је, међутим, да одељак у коме се описује пут Фридриха I Барбаросе из Регенсбурга до Константинопоља и који се одиграо годину дана раније, не потиче од Тагена. Можда је за подлогу овом сегменту дела послужило једно царево писмо које није сачувано у целини, али чије постојање је поменуто у овом спису.

Поред списка наводног Ансберта, постоји још један обиман текст који говори о Барбаросином путовању. Насловљен је као *Историја крсташа* (*Historia peregrinorum*) и сачуван у само једном рукопису с почетка XIII века из цистерцитске опатије у Залему, на немачкој страни Боденског језера.³² Његов аутор по свој прилици није био учесник похода и вероватно је користио рану верзију или неки предлогак списка приписаног Ансберту, допуњујући га и коригујући на основу других извештаја.

Такозвани *Велики анали Келна* (*Annales Colonienses maximí*) покривају време од 576 до 1199. године, а са продуже-

31 HISTORIA DE EXPEDITIONE, ix–xiv; GÜTERBOCK 1941, 223–269.

32 HISTORIA PEREGRINORUM, 116–172.

цима у појединим рукописима иду све до треће деценије XIII века. Упркос свом устаљеном имену, није реч о уобичајеним аналима, већ о обимној хроници, па је стога много прихватљивији назив *Келнска краљевска хроника* (*Chronica regia Coloniensis, Kölner Königschronik*), како се овај текст све чешће назива у западној медијевистици. У овом делу је сачуван опис пријема српског посланства у Нирнбергу 1188. године и кратке, али важне белешке о Барбаросиној експедицији.³³

Још једно дело које говори о контактима Срба и крсташа у време Трећег крсташког рата је епистоларног карактера. Реч је о писму Дитполда (Диполд), грофа Берга и епископа Пасауа (1172-1190), учесника Барбаросине експедиције, које је послато у немачке земље са пута. Оно није сачувано у свом изворном облику, већ је његов садржај инкорпориран у *Хронику њезвизитера Мајнуса*.³⁴

Девет претходно наведених текстова чине најзначајније, али не и једине изворе који говоре о искуствима западних путника, ходочасника и војника у балканским крајевима, те њиховим додирима са Србима и другим народима у југоисточној Европи. Основни подаци о другим списима крсташке епохе XI-XII века, као и о византијским и српским изворима релевантним за тему биће представљени на адекватним местима у књизи.

33 CHRONICA REGIA COLONIENSIS, 142–145.

34 CHRONICON MAGNI PRESBITERI, 509–510.

ПРВИ ХОДОЧАСНИЦИ

Част да буде први који се преко покрштене Угарске и средњовековног Балкана запутио за Палестину је припала, како је већ истакнуто, грофу Виљему (Гијому) од Ангулема. Један од најугледнијих велможа Аквитаније, Виљем је кренуо на ходочашће 1. октобра 1026. године. Праћен истакнутим племићима и прелатима, са собом је водио око седам стотина пратилаца који су представљали омању војску. Према писцу *Историје Франака* (*Historia Francorum*) Адемару из Шабана (ум. 1034), Виљемова група је путовала преко Баварске и Угарске, где их је дочекао угарски краљ Стефан I, примивши их са свим почастима и обдаривши их богатим поклонима.¹ Анонимни аутор *Историје аниулемских њрелатија и њрофова* (*Historia pontificum et comitum Engolismensium*) који се наслањао на Адемара, кратко је дописао да овим крајевима пре њега нико није путовао, јер је тада „хришћанство у Угарској и Склавонији још увек било ново“.²

По повратку, Виљем од Ангулема био је одушевљено дочекан од стране својих поданика и људи из оближњих покрајина који су сумњали у то да ће га икада више видети.³ Преминуо је недуго затим, 1028. године, али су се до тог тренутка вести о новом копненом путу до Палестине рашириле по западним земљама. Према речима француског хроничара Радулфа (Раул) Глабера (985-1047), тада су штавише „практично сви из Италије и Галије који су хтели да иду на гроб

1 ADÉMAR DE CHABANNES, 233–234; MICHEAU 1978, 89.

2 HISTORIA PONTIFICUM, 18: '[...] nam ante eum per illas partes nullus praeterierat, quippe quia novella adhuc Christianitas per Ungriam et Sclavoniam erat.'

3 ADÉMAR DE CHABANNES, 234–235; RILEY SMITH 1997, 38.

Господњи у Јерусалим напустили традиционални морски пут и почели да иду преко земље краља Стефана који је пролазак учинио сигурним за све”.⁴ Можда су ови наводи били претерани, али свакако нису били без основа. Угарски краљ Стефан, ако је веровати његовом познијем житију, лично се постарао да се ходочасницима олакша пут, наложивши да се у Константинопољу подигне једна црква, као и манастир у Јерусалиму који су служили потребама путника.⁵

Свега четири године после путовања ангулемског грофа, остало је забележено да је група ходочасника из Трира, предвођена архиепископом Попоном, враћајући се из Јерусалима стигла до Београда, „града који лежи на граници Бугара и Угара“. Један од путника из ове групе био је монах Симеон, Грк са Сицилије који је живео у Немачкој. Он је од заповедника града добио забрану да напусти византијску територију. Име овог царског чиновника није наведено у делу хроничара Ебервина из Трира, који је посведочио о овим догађајима. Ипак, може се наслутити да је реч о извесном Стефану, „робу Христовом“ који је управљао Београдом у годинама непосредно након успостављања царске власти у овим крајевима 1018. године, познатом једино на основу откривеног печата који му је припадао.⁶

Док су други ходочасници слободно прешли у Угарску, Симеон је био принуђен да се врати и да се преко мора, после многих перипатија, домогне свог крајњег одредишта.⁷ Његова непријатна искуства вероватно су потицала од чињенице да је био Грк који је путовао са западњацима. Она нису обесхрабрила друге путнике који су наставили да кори-

4 RODULFUS GLABER, 62: 'Tunc temporis ceperunt pene universi, qui de Italia et Galliis ad sepulchrum Domini Hierosolimis ire cupiebant consuetum iter, quod erat per fretum maris, omittere, atque per huius regis patriam transitum habere.'

5 LEGENDA S. STEPHANI, 386

6 КАЛИЋ 1982, 33–36; МАКСИМОВИЋ 2008, 459–460.

7 EBERWINUS, 209–210; CHRONICON HUGONIS, 397.

сте балканску саобраћајницу. Један од ових путника био је и Рајмберт, епископ Вердена. Кренувши на свој пут 1038. године, он је стигао до Београда, где је изненада преминуо и био сахрањен. Сагласно наводима у *Делима епископа Вердена* (*Gesta Episcoporum Virdunensium*), састављеним у XII веку, његови посмртни остаци били су касније пренети кући.⁸

После кратких белешки о Рајмбертовом путовању, током наредне једне и по деценије нема вести о западним путницима на овој саобраћајници. Разлози су лежали у политичким приликама. У Београду је 1040. године избио устанак против византијске власти, на чије је чело стао самопрокламовани унук цара Самуила, Петар Дељан, који се вратио из Угарске. Његов покрет захватио је Македонију и Епир, паралишући најважније балканске путне комуникације дуже од годину дана, све док на крају није био угушен у крви.⁹ У гушењу устанка важну улогу одиграли су скандинавски најамници у византијској служби – Варјази, предвођени будућим норвешким краљем Харалдом Хардрадом (1046-1066). Стекавши славу у овим догађајима, Харалд је у скандинавској традицији остао упамћен као „уништитељ Бугара“ (*Bolgara brennir*).¹⁰

Било је сасвим уобичајено да у несигурним временима западни ходочасници напусте копнени пут ка Цариграду. То се десило и Теодорику (*Theodoricus Andaginensis*), опату бенедиктинског Манастира Светог Ибера у Луксембургу. Он се отиснуо на ходочашће 1053. године, али, како је у његовом житију остало забележено, након доласка у Угарску морао је да због „провале варвара“ промени своју маршруту и оде за Рим, одакле је пут наставио морем.¹¹ Варвари које је

8 GESTA EPISCOPORUM, 49: 'praesul Raimbertus [...] desiderio sancti sepulchri peregrinationem est aggressus; in qua mortuus, et in via Bellagrada sepultus.'

9 КАЛИЋ 1967, 38-39; ЗЛАТАРСКИ 1972, 41-88; БОЖИЛОВ 1999, 396-401.

10 VLÖNDAL 1978, 74-76; ПУЗЕЛЕВ 2012, 11-19; JACKSON 2015, 72-82.

11 VITA THEODERICI, 36.

писац Теодориковог житија имао у виду били су номадски Печенези, који су у том тренутку постали главна претња по византијску власт на доњем Дунаву и у унутрашњости бугарских земаља.¹²

Епископ из Камбреа

Свега годину дана након што је Теодорик из Светог Ибера морао да промени свој итинерар, на пут је кренула још једна група ходочасника. Њу је предводио Литберт, епископ Камбреа и Араса. Ово путовање описано је у Литбертовом житију које је крајем XI века саставио монах Радулф (Раул) из опатије Светог гроба у Камбреу, уједно и епископов пратилац на овом путу.¹³ С обзиром на то да је реч о првом извештају који детаљније описује путовање западних ходочасника преко наших крајева, њему је потребно посветити нешто више пажње.

Радулф је Литбертову одлуку да се отисне на ходочашће у Свету земљу простодушно образложио жељом да „пригрли и пољуби стазу којом су корачале Исусове стопе“.¹⁴ Осим личне побожности, на њу су утицале и актуелне политичке околности. Литберт је непосредно пре тога доживео пораз у борби против свог супарника, кастелана Јована од Араса који је уживао подршку немачког цара Хенриха III (1039-1056). Епископ је био принуђен да се покори пред царем и покаје за своје поступке.¹⁵ Одлазак у својеврсно привремено изгнанство се у том тренутку чинио као добро решење. Са Литбертом је тада отишао велики број његових присталица

12 RILEY SMITH 1997, 37; SPINEI 2009, 111.

13 ОТТ 2007, 141–142.

14 VITA LIETBERTI, 853.

15 ОТТ 2007, 151–152.

и најближих сарадника. Радулф поименце наводи настојника његовог двора, градског прокуратора и једног капелана.¹⁶ Такође, он сведочи да је његов одлазак веома ражалостио локалну паству и бројни људи из Камбреа, без обзира на пол и узраст, пратили су га три миље након што је напустио град, уз тешке уздахе и сузе.¹⁷

Попут претходних путника, Литберта и његове ходочаснике пут је из северне Француске водио све до Угарске. Чувши за њихов долазак у Панонију, угарски краљ Андрија I (1046-1060) наложио је да ходочаснике изведу пред њега. Видевши их обучене у скромну одежду, он је постао сумњичав и неповерљив према њиховим намерама. Разлог неповерења био је јасан: „у то време је ретко ко, штавише готово нико, кретао на такав пут“, писао је Радулф. Сумњајући да су дошли неким другим послом, краљ је тајно наложио својим људима да прате путнике и спрече их да почине неки преступ. Међутим, после неколико дана, увидевши њихову искрену побожност и смерност, променио је своју одлуку, понудивши им помоћ и све што им је потребно. Временом се око Литберта окупило толико мноштво људи, да се, како преноси епископов хагиограф, могло назвати Божјом војском.¹⁸

Пут Литбертове групе кроз Угарску протекао је тако без већих непријатности, док су праве тешкоће започеле непомредно након што су ходочасници напустили земље краља Андрије. Према Радулфовим речима:

[...] прешавши крајње границе Панонаца [Мађара], Литберт уђе у шумовиту пустош, познату као Бугарска пустиња, коју настањују разбојници скитскога народа. Они живе попут звери, неспутани било каквим законима и без градова. Бораве на

16 VITA LIETBERTI, 853–854.

17 VITA LIETBERTI, 854.

18 VITA LIETBERTI, 854.

отвореном, улогоре се када их ноћ нагера. Нападају путнике, неке од њих убију, а друге опљачкају. Иду у гомили, носе све што имају са собом и воде децу и жене. Не припадају ниједној јереси, нити било којој божјој религији. Ипак, пошто смо видели једног од њих убијеног, [сазнали смо да су] обрезани према сараценском обичају. Они су варвари, окрутни, убице, без осећања и безбожни. Ушавши са својом пратњом у ове смртоносне пустоши, прелат се на путу сусрео са неким бегунцима који су му уз сузе рекли разлоге свог бега. Многи су били застрашени и размишљали су да се повуку заједно са бегунцима. Ови су испричали да су налетели на групу разбојника, да су многи од њих страдали, да су остали тешко рањени и да су, као што је видео, једва избегли.¹⁹

Чувши застрашујуће вести о „Скитским разбојницима“, односно Печенезима, Литберт је ипак успео да сачува своју присебност. Речима, молитвама и благословима повратио је самопоуздање пострадалим људима које су ходочасници срели уз пут, уједно охрабривши своје слуге и пратиоце да наставе даље. Литберт и његови људи су:

десет или више дана прелазили ове пустоши по којима су, као што је речено, Сарацени без станишта стално лутали тамо-вамо. Онда су седмог дана, док су веровали да су избегли опасност, изненада видели међу густим дрвећем разбојнике

19 VITA LIETBERTI, 854: 'Pretergressus Pannoniorum fines limitaneos ingreditur solitudines saltuosas, quas deserta Bulgariae nominant quasque latrunculi Sciticae gentis inhabitant. Hi degentes more ferarum nullis cohercentur legibus, nullis continentur urbibus. Sub divo manent, quas nox coegerit, sedes habent, pretereuntes obsident, obvios interficiunt, ceteros depredantur. Gregatim vadunt, omnia sua secum portantes cum tota supellectile, parvulis et uxoribus. Nullius heresis nominata secta, nullius religionis divino cultu tenentur; tamen, sicut ex eorum interfectis vidimus, more Sarracenorum circumciduntur barbari, crudeles, homicidae, sine affectu, sine pietate. Has mortiferas presul ingrediens cum illo suo comitatu solitudines, obvius fuit quibusdam refugientibus sui que refugii causam flebiliter intimantibus. Quam plures terrentur pariterque retrocedere cum refugientibus meditantur. Narrabant sese latronum cuneos incurrisse, suorum plurimos oppetisse, ceteros ad internitionem vulneratos, ut videre erat, vix evasisse.' Фраза 'quas nox coegerit, sedes habent' је по свему судећи преписана из Дијалога позноантичког црквеног писца Сулпиција Севера, чије је списе Радуф користио и на другим местима у Литбертовом житију, Отт 2007, 148

како јашу на коњима и камилама, полуголе, са перјаницама и повезима око глава, одевене у огртаче и са широким чизмама. Носили су незатегнуте лукове и дуга копља, а са рамена су им висили тоболци.²⁰

Видевши како је његове пратиоце опет ухватила паника, Литберт се поново окренуо молитви, спреман да страда за веру уколико буде потребно. До тога није дошло и Радулф нас уверава да су, захваљујући Литбертовим молитвама и заслугом Божјег провиђења, ходочасници срећно напустили ове опасне крајеве и разбојничка боравишта.²¹

Путници су, како је даље забележено у овом извештају, након изласка из „Бугарске пустоши“ ушли у Далмацију, „земљу у којој је император Диоклецијан изградио терме и казни многе хришћанске мученике“, да би потом стигли у „Коринт (тј. Солун) где су се налазиле мошти и гроб Светог Димитрија“. Очигледно, пут коју су Литберт и његови пратиоци користили није била саобраћајница ка Цариграду, већ њен крак који се одвајао од *Via Militaris* код Ниша спуштајући се дуж моравско-вардарског правца на Солун.²² Овај пут био је несумњиво често коришћен и у ранијој епохи, како је посведочено и у делу *О ујрављању царсјивом*, састављеном средином X века и традиционално приписаном византијском цару Константину VII Порфирогениту (913-959).²³ Међутим, разлог Литбертове одлуке да се упути према Солуну, уместо ка Цариграду, вероватно је лежао у жељи ходочасника да избегну даље путовање крајевима којима су тада несметано харали Печенези.

20 VITA LIETBERTI, 855: 'Decem et eo amplius diebus peragrant eas solitudines, per quas, ut dictum est, semper Sarraceni sedibus incertis huc illucque vagantur. Cumque iam die septimo crederent evasisse periculum, vident subito sessores equorum camelorumque latrunculos inter condensa silvarum cristatis vittatisque capitibus ac seminudo corpore pallia trahentes et latas caligas. Pendebant ex humeris pharetrae et laxos arcus et hastilia longa ferebant.'

21 VITA LIETBERTI, 855.

22 УЗЕЛАЦ 2010, 63–64.

23 CONSTANTINE PORPHYROGENITUS, 182–183; СИМЕОНОВА 2006, 142.

Након поклоњења моштима Светог Димитрија, Литберт и његова пратња су после бројних перипетија о којима су у епископовом житију остали тек узгредни наговештаји, допутовали на Кипар. Епископ се овде суочио са још једном препреком, отпором локалног византијског управника – катепана и његовим одбијањем да ходочасницима изда дозволу за слободан пролазак. Ни подмићивање које је Литберт покушао није натерало царског чиновника да промени свој став. Овде по свему судећи није била реч о злоћудности катепана, већ се може наслутити да је одлука била узрокована тадашњим захлађењем односа између Византије и египатских Фатимида који су били господари Палестине.²⁴ Литбертову групу срећа је тако напустила надомак њиховог циља. Након што су се на Кипру сусрели са још једном групом западних ходочасника на челу са епископом Хелинандом од Лаона који тек што су се вратили из Палестине, путници су, увидевши да су њихове наде да се домогну чврстог копна Свете земље узалудне, одлучили да се заједно врате назад. После двогодишње пустиловине, Литберт из Камбреа допутовао је у домовину, овог пута сигурнијом поморском рутом. Био је одушевљено дочекан од својих суграђана, управо у време када је његов противник цар Хенрих III издахнуо на самртној постељи.²⁵

24 RUNCIMAN 1969, 76–77; BIANQUIS 1989, 566–568; JACOBY 2014, 274.

25 VITA LIETBERTI, 855–858; BEAZLEY 1901, 129.

Скитски разбојници

Још су у старијој литератури „скитски разбојници“, са којима су епископ из Камбреа и његови пратиоци имали блиски сусрет у Бугарској пустињи, исправно идентификовани са Печенезима.²⁶ Реч је о припадницима хетерогене номадске туркојезичне конфедерације која је током X века господарила црноморским степама.²⁷ Међутим, попут Мађара, принуђених да се крајем IX столећа под печенешким притиском преселе у Панонију, век касније и сами Печенези били су натерани да, под налетом њихових сродника Огуза и Кумана, преселе своја станишта даље на запад, ка доњем Дунаву. На овом простору они су дошли у непосредни додир са Византијским царством.

Испрва, царска дипломатија је даровима и обећањима одржавала мир на граници са номадима, али је пред крај прве половине XI века он био нарушен, услед унутрашњих међусобица међу самим Печенезима. Њихов главар Тирах успео је да уједини већину до тада самосталних печенешких кланова и нанесе пораз свом противнику Кегену који је потражио уточиште јужно од Дунава и склонио се са својим људима под византијску заштиту. Кеген је био свечано дочекан у Константинопољу. Након што је заједно са својим људима био покрштен, примљен је као савезник у царску службу поневши високу титулу патрикија. Царска влада намеравала је да искористи утицајног пребега и његове људе као баријеру између византијских поседа и њихових сународника на левој обали Дунава. Кеген је, међутим, имао своје планове, не одустајући од амбиције да угрози Тирахову власт преко

26 Калиф 1968, 187; Félic 1996, 283; Антоновић 2006, 10–11; Антоновић 2007, 77; Узелац 2010, 65–67.

27 Васильевский 1908, 1–9; Diaconu 1970, 11–38; Pálóty-Horváth 1989, 7–26; Spinei 2003, 93–112.

реке. Коначно, учестала чаркања између Кегенових људи и њихових сународника произвела су у зиму 1046-1047. године отворени рат између Тирахових Печенега и Византијског царства. Тада је уследила печенешка инвазија преко Дунава.

Сукоб Тираха и Кегена био је повод, али, имајући у виду притисак Огуза са истока, не и једини узрок печенешких покрета ка југу. У таквим околностима, Тирахова жеља да пређе реку и заузме плодне области Дунавске равнице након што му је пружен адекватни повод, била је све само не неочекивана. Испоставило се да царска флота, послата на доњи Дунав, није била у стању да заустави прелазак наводно 800.000 Печенега, који су се у том тренутку чинили незауостављивима, преко залеђене реке.²⁸ Ипак, срећа је била на страни Византинаца. Борбени потенцијал Тирахове војске је убрзо ослабио, не услед организованог отпора Кегенових људи и царских трупа, већ епидемије која је харала међу Печенезима и страховито их проредила.

Свега неколико месеци касније, печенешки поглавар био је принуђен да положи оружје и нагоди се са Царством. Василије Монах, заповедник теме Бугарска, тада је населио велики број Тирахових људи „по запуштеним пољима Бугарске“, како преноси византијски историчар Јован Скилица, односно на равницама око Сердикe, Ниша и на Овчем пољу.²⁹ Царске власти су настојале да придошлицама одузму оружје и населе их раштркано, да би их тако лакше држале под контролом. Међутим, план печенешке интеграције, праћен злоупотребима чиновника према новостеченим федеративима, претрпео је потпуни неуспех. Печенези су се после неколико година дигли на устанак, починили страховита пустошења, поразили и убили Василија Монаха. У овим борбама

28 SCYLITZES, 458; SPINELI 2009, 197.

29 SCYLITZES, 459. (=ВИИИИ, III, 164)

страдао је и конвертит Кеген, а оне су окончане 1053. године склапањем тридесетогодишњег мира. Њихов исход је Печенеге учинио правим господарима области између Дунава и Старе планине.³⁰

Печенешки устанак био је окончан у време када је Теодорик из Светог Ибера напустио замисао да своје ходочашће оствари преко југоисточне Европе. Свега годину дана касније, односно 1054. године, епископ Литберт и његови ходочасници сусрели су се са Печенезима у Бугарској пустињи, односно у крајевима који су лежали у долини Велике и Јужне Мораве. Живописан сусрет, описан у епископовом житију, показује да су они у том тренутку били прави господари подручја између Београда и Ниша, али вероватно и оних крајева који су лежали на следећој деоници дијагоналне саобраћајнице ка Сердики.

Како је већ примећено, однос Радулфа из Камбреа према Печенезима несумњиво је био последица ауторове жеље да покаже тешкоће путовања кроз страна пространства насељена дивљим и опасним људима. Прелазак границе између Угарске и Бугарске симболично је најавио долазак из цивилизованих у нецивилизоване земље, из земље градова у земљу номада и од народа који поштују божанске и људске законе до безаконих и неверних племена, по свом изгледу и понашању налик животињама.³¹ Радулфов презрив поглед на Печенеге ипак није одударао од виђења других савременика, који су се на ове номаде обрушивали много тежим речима од монаха из Камбреа. Примера ради, византијски писац Лав Ђакон је средином X века за њих тврдио да су толико прљави да се хране вашкама.³² Столеће касније, ис-

30 ВАСИЛЬВСКИЙ 1908, 9–26; DIACONU 1970, 39–65; ТЪПКОВА-ЗАИМОВА 1976, 75–81; SPINELI 2003, 132–145; CURTA 2006, 293–297; MADGEARU 2013b, 207–213.

31 OTT 2007, 152–153.

32 LEO DIACONUS, 157.

торичар Михаило Аталијат је са отвореним гнушањем помињао њихов нечист начин живота и исхрану.³³

Упркос томе, извештај Литбертовог пратиоца садржи важне етнографске белешке о изгледу, начину живота, али и религији печенешких дошљака. Његова обавештења о наоружању и опреми Печенега налазе потврду и у археолошким налазима широм источне Европе који потврђују да су композитни лук и копље представљали основно оружје њихове лаке коњице, као и да су чизме са меким дном, које су својом ширином вероватно привукле пажњу монаха из Камбреа, биле њихова уобичајена обућа.³⁴ Нарочиту вредност има Радулфово казивање о употреби камила не само као товарних, већ и јахаћих животиња међу њима. Оне су имале важну улогу, како међу номадима у црноморским степама, тако и у византијској трговини на доњем Дунаву и широм Балкана у овој епохи.³⁵

Судећи по гробним налазима и оскудним вестима средњовековних писаца, Печенези су били шаманисти, а њихови култови осликавају трагове анимизма, тотемизма и других примитивних веровања.³⁶ Радулф из Камбреа је истицао да они не припадају ниједној јереси или религији, али његови наводи о лешу обрезаног припадника овог народа и употреба назива „Сарацени“ као да упућује на њихову припадност исламу. И у овом погледу, ходочасников извештај одаје утисак веродостојности. Поједини арапски аутори пружају назнаке да су Печенези још у својој старој постојбини били упознати са исламском религијом. Географ и историчар Абу Убаид Ал-Бакри (1014-1094) преноси како су се они придржавали вере магова, све док око 400. године хиџре (1009/10.)

33 MICHAEL ATTALIEIOTA, 30; MALAMUT 1995, 118–123.

34 PÁLÓTI-HORVÁTH 1989, 17–21; CURTA 2006, 183–185.

35 УЗЕЛАЦ 2015, 23–34.

36 TRYJARSKI 1972, 139–148; SPINEI 2003, 107–110.

један учени муслиман (факих) кога су заробили, није успео да преобрати неколицину људи. Ови су затим наставили да пропагирају и шире исламску веру, што је довело до унутрашњих превирања у печенешком савезу. Да би свој извештај учинио уверљивијим, Ал-Бакри пружа и бројке: муслиманских конвертита било је 12.000, а неверника двоструко више. Упркос томе што је била бројчано слабија, происламска странка успела је да однесе победу и натера преживеле противнике да приме нову религију.³⁷

Ал-Бакријево казивање по питању пријема муслиманске вере међу овим номадима, не може се у потпуности прихватити. Оно садржи многа општа места у усменим предањима исламске традиције, а слична сумња се може изрећи за вести славног путника Абу-Хамида из Гранаде који је имао прилике да се средином XII века упозна са печенешким насељеницима у Угарској. Абу-Хамид је тада записао да они отворено исповедају ислам, али је, по сопственом признању, морао да их учи правилној муслиманској молитви и другим обичајима.³⁸ Радулфови наговештаји о присуству ислама међу Печенезима потврђују закључке савремене науке по питању утицаја Мухамедове религије на припаднике овог народа. Захваљујући трговачким везама које су повезивале арапски свет и туркојезичне номаде из Понтијских степа, они су могли да се упознају са овим учењем, чак и да формално постану муслимани, али то није унело дубље промене у њихово друштво.

Активности западних мисионара у печенешкој постојбини северно од Дунава и Црног мора чешће су доносиле мучеништво него успех у преобраћавању. За немачког мисионара Бруна из Кверфурта, који је узалуд покушао да им

37 Ал-Бекри, 59–60.

38 Абу Хамид, 39; Калић 1971б, 25–37.

приближи Христову реч у време када је ал-Бакри датовоа њихов наводни прелазак у ислам, Печенези су били најгори пагани.³⁹ Они су били толико озлоглашени да је у већ спомињаној Адемаровој *Историји Франака* анонимни интерполатор Печенезима приписао кривицу за мучеништво Светог Адалберта, као и самог Бруна (иако су ови мисионари у ствари страдали од паганских Пруса).⁴⁰ Након пријема у византијске земље, Кегенови и Тирахови људи покрштани су у масама, али ни ова формална конверзија није променила њихов начин живота и навике.⁴¹ Успешна интеграција Печенега у југоисточној Европи до које је дошло у потоњим деценијама није била последица цивилизацијске надмоћи седелачког друштва, нити успеха мисионарских настојања цркве, већ пре свега страховитог војног пораза који им је византијски цар Алексије I Комнин (1081-1118) нанео у бици код Левуниона 1091. године, и то захваљујући војној помоћи другог номадског народа – Кумана. Тада је самосталности Печенега на Балкану био задат тежак ударац. Међутим, укључени у византијске војне структуре, они су и током наредних деценија играли важну улогу у збивањима на европском југоистоку, оставивши дубоког трага у делима каснијих писаца који су описали путовања крсташа кроз Бугарску шуму.

39 EPISTOLA BRUNONIS, 224–225.

40 ADÉMAR DE CHABANNES, 157–158; SPINELI 2003, 110.

41 SCYLITZES, 457–459. Штавише, печенешки дошљаци су у земљама јужно од Дунава из политичких разлога нарочито спремно сарађивали са павликијанцима и другим јеретицима, DIACONU 1970, 111; Тъпкова-Заимова 1976, 97–99.

Велико немачко ходочашће

Четири године након ходочасника из Камбреа, њиховим стопама је кренуо и Англосаксонац Елдред, епископ Вустера и потоњи архиепископ Кентерберија. Његово путовање преко Угарске до Јерусалима 1058. године кратко је споменуто у локалној хроници написаној почетком XII века, где је истакнуто како је он био први међу прелатима са острва који су извршили тај пут.⁴² Како се претпоставља, Елдред је пре одласка у Јерусалим боравио на континенту у дипломатској мисији. Њен циљ био је да обезбеди повратак на острво изгнаног принца Едгара Етелинга који је живео у Угарској, а по налогу његовог сродника краља Едварда Исповедника (1042-1066) који је био без наследника.⁴³

Исте године када је Елдред предузео своје путовање, на дијагоналној саобраћајници срећемо још једног путника-намерника. Реч је о немачком хроничару Ламперту из Хершфелда, који је у својим *Аналима* записао да је приликом ходочашћа прославио Божић 1058. године „у граду Морави, смештеном на граници између Угара и Бугара“.⁴⁴ Ову Лампертову вест пренео је средином XII века и анонимни Саксонски аналита (*Annalista Saxo*) који је погрешно приписао боравак у граду Морави неименованом немачком краљу.⁴⁵ За Етелреда и Ламперта није познато да ли су путовали самостално, са мањим бројем пратилаца, или у склопу веће групе ходочасника. Имајући примере других путовања из XI века,

42 CHRONICON EX CHRONICIS, 217; 'Aldredus Wigorniensis episcopus [...] mare transiit, et per Ungariam profecus est Hierosolymam quod nullus archiepiscoporum vel episcoporum Angliae eatenus dinoscitur fecisse'; BEAZLEY 1901, 128–129.

43 KING 1995, 130; MASON 2004, 93.

44 LAMPERTI OPERA, 74: 'Natalem Domini in civitate Marouwa celebravi, in confinio sita Ungariorum et Bulgariorum.'

45 ANNALISTA SAXO, 692.

последња могућност се чини највероватнијом. С обзиром да су се њихова путовања одиграла исте године, сасвим је могуће и да су они заједно путовали до Јерусалима.⁴⁶

За локалну историју, готово узгредни помен града Мораве у *Аналима* Ламперта из Хершфелда има изузетну важност. Осим Београда, то је једино урбано насеље поменуто у извештајима западних путника на данашњој територији Србије у годинама које су претходиле Првом крсташком рату.⁴⁷ Основано на месту античког Маргума, на ушћу Велике Мораве у Дунав, ово место словенског имена постало је у другој половини IX века митрополитско седиште. Моравски митрополит Агатон посведочен је учесник на тзв. Фотијевом сабору 879/880. године, али и као посланик византијског цара Василија I који је путовао Францима неколико година раније.⁴⁸ Моравска митрополија је потом ушла у састав бугарске цркве, а након првог византијског освајања Бугарске 971. године, постала је седиште византијског стратега на Дунаву, о чему сведочи пронађени печат Адралеста Диогена, „протоспатара и стратега Мораве“.⁴⁹ После коначног покорвања државе Самуилових наследника, овај град (Μορῶβισκον) није обновљен као самостално црквено седиште, већ је прикључен оближњој браничевској епископији аутокефалне Охридске архиепископије.⁵⁰ Ипак, традиција о Морави као старом седишту епархије је опстала све до краја XI века када се у византијским изворима среће помен „моравског епископа“ (ὁ Μορῶβου), односно „епископа Мораве или Браничева“ (ὁ Μωρᾶβου ἤτοι Βρανιτζόβης).⁵¹ Податак Ламперта из Херш-

46 УЗЕЛАЦ 2017, 199.

47 УЗЕЛАЦ 2017, 200.

48 КОМАТИНА 2010, 359–368.

49 DOBS, no. 36.a1; ПИРИВАТРИЋ 1997, 173–174.

50 КОМАТИНА 2016, 104.

51 ВИИИИ, III, 353; КОМАТИНА 2016, 104.

фелда указује на то је град средином XI столећа још увек делимично задржао свој значај. У наредном столећу, ово место се више уопште не спомиње, за разлику од суседног Браничева, вишекратно описаног у изворима из времена Другог и Трећег крсташког рата.

Шест година након Англосаксонца Елдрета и Ламперта из Хершфелда, предузето је још једно путовање овим крајевима о коме је остало трага у више извора. Имајући у виду порекло и бројност његових учесника, оно се конвенционално назива „Великим немачким ходочашћем“.⁵² Наиме, радило се о групи од наводно седам до дванаест хиљада ходочасника из немачких земаља која није представљала уобичајену групу поклоника, већ истинску крсташку војску.⁵³ Био је то најмасовнији ходочаснички подухват предузет пре Првог крсташког рата, на чијем челу су стајали архиепископ Мајнца Зигфрид, као и епископи Виљем из Утрехта, Отон из Регенсбурга и Гинтер из Бамберга.⁵⁴ Од детаља забележених о њиховом путовању није много остало везано за балканске просторе. Оно што је познато јесте да су, након што су прешли реку Мораву (Morava), ходочасници били изложени непрестаним нападима разбојника које су морали да избегавају практично на целом путу до Константинопоља.⁵⁵

Овог пута није била реч само о Печенезима, већ о другом номадском и њима сродном народу – Узима, чија је провала преко Дунава 1064/65 нанела још један тежак ударац Царству. Узи су се показали као ништа мање опасан противник од Печенега две деценије раније. Наводно 600.000 њих, према извештајима савременика (каснији писци су њихову бројност много реалније процењивали на 60.000 ратника),

52 JORANSON 1928, 3–43; RUNCIMAN 1969, 76; JACOBY 2014, 274–275; NEMEŠ 2014, 238–251.

53 MARIANUS SCOTTUS, 558–559; ANNALES ALTAHENSES, 815.

54 LAMPERTI OPERA, 92; ANNALES ALTAHENSES, 815.

55 ANNALES ALTAHENSES, 815

прешло је Дунав на склепаним баржама од дрвета и коже.⁵⁶ Нападаци су потом разбили сједињене војске две царске теме – Бугарска и Парадунавон – под заповедништвом Василија Апокавка и Нићифора Вотанијата, након чега се њихова ордија спустила јужно од Старе Планине опљачкавши чак и залеђе Солуна. Међутим, историја се поновила. Током зиме Узи су пострадали од временских услова, недостатка потрепштина, глади и болести. За поданике Византијског царства спасење се чинило чудесним и оствареним једино Божјом промисли.⁵⁷

Околност да су немачки ходочасници прошли дуж дијагоналне балканске саобраћајнице управо у време провале Уза, одразила се и на њихова искуства. Један од предводника ове експедиције, епископ Гинтер, оставио је кратке етнографске белешке са овог пута које је, на основу његовог писма послатог у пролеће 1065. године, пренео монах баварског манастира Алтајх:

Угри су нас служили без превара, Бугари су потајно крали, бегали смо од Уза који отворено дивљају, а грађане Цариграда видесмо грчки и царски охоло.⁵⁸

56 MICHAEL ATTALEIOTA, 83: ВИНН, III, 255; cf. SPINEI 2003, 202–203.

57 ВАСИЛЬЕВСКИЙ 1908, 26–30; БОЖИЛОВ 1999, 386–387; SPINEI 2003, 196–211.

58 ANNALES ALTANENSES, 815: '[...] experti enim sumus Ungros sine fraude famulantes, Vulgarios occulte rapientes, fugimus Uzos aperte debachantes, Constantinopolitanos vidimus graece et imperialiter arrogantes.'

Пут се затвара

Након проласка немачких ходочасника, вести о путовањима западњака дуж Војног пута престају за дуже време, све до Првог крсташког рата. Разлог томе није лежао у новопридошлим номадима са леве обале Дунава који су више својом појавом и начином живота изазивали страх код путника него што су представљали непремостиву препреку за њих. На затварање пута пресудно је утицало неколико других чинилаца. Први је лежао у угарско-византијском непријатељству, а потом и отвореном рату који је избио између две државе почетком седамдесетих година XI века.

У овом ратном вихору запажену улогу играли су већ помињани Печенези, насељени у византијском програничном подручју. Према угарској традицији, приликом једног пљачкашког похода, они су прешли Саву крај Београда, упали у јужну Угарску и награбили богат плен. Мађарима су печенешка дејства послужила као повод да нападну Београд. Браниоци града, Грци и Бугари, тајно су послали молбе за помоћ Печенезима у суседству који су се спремно одазвали. Међутим, предвођени својим вођом Хазаром (Kazar), Печенези су претрпели тежак пораз у сукобу са угарском војском и велик број њих је тада настрадао. Византијски дукс Никита (dux Nicota) био је принуђен да 1071. године Угрима преда Београд.⁵⁹ Човека истог имена – дукса Никиту – сретнемо четврт столећа касније током Првог крсташког рата као главног царског заповедника у Београду и Нишу. По свој прилици, реч је о идентичној личности.

59 CHRONICI HUNGARICI, 369–375; ИЗВОРИ, II, 112–113; КАЛИЋ 1967, 40–43; STEPHENSON 2000, 141; MADGEARU 2013b, 213–214.

Наредне 1072. године, Угри су нанели још један снажан ударац Византији, продревши све до Ниша. Град су освојили и опљачкали, одневши из њега руку Светог Прокопија у Сирмијум. Ову реликвију вратио је 1164. године у Ниш цар Манојло I Комнин, а његов савременик византијски историчар Јован Кинам тада је забележио да су Угри узели само руку светитеља, сматрајући да је нечовечно узети цело тело.⁶⁰

Паралелно са угарско-византијским борбама, на Балкану је избио нови устанак против византијске власти. Предводио га је Георгије Војтех, из угледног бугарског рода Кавхана. Овом покрету су се на позив бугарских предводника прикључили и Срби. Краљ Михаило „Војислављевић“ послао је устаницима свог сина Бодина и војводу Петрила са три стотине добро извежбаних војника. Бодин је тада и формално стао на чело покрета, проглашен је од устаника за цара Бугара и узео име Петар, по бугарском владару из претходног столећа. Његов избор је свакако почивао на томе што је српска владарска лоза баштинила бугарску царску традицију. Према казивању *Барској родослова*, Бодинова баба, супруга Стефана Војислава (Доброслава), била је унука цара Самуила.⁶¹

Као „цар Бугара“ и вођа устанка, Бодин је показао завидно умеће. Он је разбио византијску војску код Призрена, што је и довело до ширења покрета у областима југозападно од Ниша и на територију Македоније. Паралелно, краљ Михаило је и сам ушао у рат против Византије, па је овај устанак добио јасно обележје општесловенског покрета против византијске власти на централном Балкану. Ипак, устанак је и поред почетног залета био осуђен на пропаст. Војвода Петрило претрпео је пораз у нападу на Касторију (Костур) и

60 CHRONICI HUNGARICI, 377; CINNAM, 226–227 (=ВИИИ, IV, 74–75); КАЛИЋ 1984, 10; СТОЈКОВСКИ 2009б, 383–387.

61 GESTA REGUM SCLAVORUM, I, 143; ЖИВКОВИЋ 2006, 96–97.

био принуђен да одступи назад у Дукљу. Малодушни Војтех је убрзо Византинцима предао Скопље, па је Бодин, који је у међувремену освојио Ниш, морао да се врати на југ и покуша да спасе што се спасти могло. Убрзо је и сам био поражен код места Пауни, допавши у византијске руке.⁶² Био је то крај борби. Војтех је од последица мучења које је претрпео преминуо у заробљеништву, док је Бодина судбина била срећнија. Он је био пребачен далеко од домовине, у Антиохију, одакле га је његов отац избавио, унајмивши венецијанске морнаре да му ослободе сина.⁶³

Иако је сам устанак био недовољно добро организован и спроведен, он је у великој мери паралисао византијске власти у Европи. Паралелно са угарско-византијским ратом и он је несумњиво значајно допринео обустављању промета робе и људи на Војном путу. Уз ове, несређене прилике у западним покрајинама царства, постојао је још један, ништа мање важан разлог који је одвратио ходочаснике од пута за Јерусалим преко византијских земаља.

Приоритет политике византијског цара Романа IV Диогена (1068-1071) била је жеља да поврати изгубљене поседе у Малој Азији које су пале под власт Турака Селџука. Иако је са Селџуцима претходно било постигнуто примирје, цар је одлучио да га прекрши и војном силом реши питање спорних области на истоку. Међутим, султан Алп Арслан је хетерогену византијску војску, састављену углавном из редова непоузданих најамника и федерата, поразио до ногу код Манцикерта 1071. године, када је и сам цар пао у руке Селџука. Победа је Алп Арслану донела власт над већим делом Мале Азије, након чега је копнено путовање хришћана

62 ЗЛАТАРСКИ 1972, 119–166; БОЖИЛОВ 1999, 403–405; STEPHENSON 2000, 141–144; ЖИВКОВИЋ 2002, 35–57; КОМАТИНА 2015А, 59–60.

63 ВИИИИ, III, 184–186; cf. GESTA REGUM SCLAVORUM, I, 160–161; ЖИВКОВИЋ 2002, 54.

од Константинопоља до Свете земље постало не само ризично, већ практично немогуће.⁶⁴

Тако су се после четири деценије релативно честих путовања копном преко Угарске и југоисточне Европе, западни ходочасници поново окренули поморској рути за Палестину. Ипак, како показује извештај о ходочашћу епископа Литберта из Камбреа, до тог тренутка слабо насељени и тешко проходни предео између Београда и Ниша западњацима је већ био познат под именом *Буїарске љусѿише* или *Буїарске шуме*, поставши једно од највећих искушења на њиховом путу, далеко пре него што су се истом саобраћајницом запутиле војске учесника Првог крсташког рата.

64 RILEY SMITH 1997, 38.

БОЖЈА ВОЈСКА

Привредни успон Европе, сузбијање исламске експанзије на ободима старог континента (Иберијско полуострво) и верски занос који је обузео западни свет поводом обележавања хиљадугодишњице Христовог рођења били су чиниоци који су играли важну улогу у узлету ходочасничких путовања почетком XI века. Спорадични инциденти као што је био однос суровог и неурачунљивог фатимидског калифа Ал-Хакима (996-1021) према његовим хришћанским поданицима, или сукоби Византијског царства и исламских држава на Леванту, довели би до краткотрајног застоја, али не и до прекида ових путовања. Ипак, током XI века, западно ходочашће још увек није постало масовни покрет као што је то био случај крајем истог столећа. Мало ко изван круга моћних и богатих појединаца из редова племићког и свештеничког staleжа, себи је могао да приушти пут у Палестину.¹ Поред тога, многи ходочасници остали су склонији поморској рути, упркос отварању копненог пута преко Угарске и Византије. Пут копном је изискивао мање средстава, али је био исувише дуг, напоран и скопчан са многим опасностима. Примера ради, гроф Анжуа Фулк Нера који је био својеврсни рекордер пошто је чак у четири наврата походио као ходочасник Јерусалим (1003, 1008, 1035, 1038), сваки пут је ишао бродом преко Медитерана.²

Прилике су се промениле након позива папе Урбана II (1088-1099) у Клермону 1095. године. Идеју масовног, оружа-

1 ЈАСОВУ 2014, 278.

2 МИСНЕАУ 1978, 86; ВАСНРАСН 1987, 205–217.

ног ходочашћа која је имала као свој крајњи циљ помоћ источним хришћанима и ослобођење Јерусалима, тада под влашћу Турака Селџука, папа је разматрао са својим блиским саветником епископом Адемаром од Подија (данашњи град Ле Пиј ан Веле / Le Puy-en-Velay у горњем току Лоаре) и грофом Рајмундом IV од Тулуза. Током наредних месеци он је проповедао крсташки рат широм Француске. Прикључили су му се други епископи, свештеници и синови цркве, а њихове речи одјекнуле су не само у главама витезова, већ и обичних људи који нису имали никаквог искуства у ратовању, нити су познавали прилике у Палестини или земљама које су лежале на њиховом предстојећем путу.

Папином позиву одазвала се прилично шаролика дружина. Поред Рајмунда Тулуског, идеју крсташког похода пригрлили су Готфрид (Годфроа), гроф Бујона и војвода Доње Лотарингије, као и његова браћа Балдуин и Еушаш. Следили су их Иг од Вермандоа, брат француског краља Филипа I (1060-1108), војвода Роберт од Нормандије, брат енглеског краља Виљема II (1087-1100) и супруг његове сестре, гроф Стефан (Етјен) од Блоа. Крст су на себе такође узели нормански кнез Боемунд од Таранта (односно Марко, како је гласило његово крштено име),³ син прослављеног освајача јужне Италије Роберта „Гвискарда“ (лукави), и његов нећак Танкред. На тај начин сакупљени, крсташи из свих крајева Француске, северозападних земаља Римско-немачког царства и из јужне Италије образовали су неколико војски које су 1096. године кренуле за Константинопољ. Византијски цар Алексије I Комнин ишчекивао је њихов долазак са помешаним осећањима. Гајио је наду да ће уз њихову помоћ повратити изгубљене поседе у Малој Азији, истовремено стрепећи од бројности и непоузданости ових неочекиваних савезника.

3 GAUFREDUS MALATERRA, 22.

У време када је папа Урбан II позвао на крсташки поход, Византијско царство је успело да поврати своју унутрашњу стабилност. Номадске инвазије преко Дунава биле су заустављене, Печенези сломљени у бици код Левуниона 1091. године, а напади њихових сродника Кумана сузбијени три године касније. Главни непријатељ царске власти на западним странама – Срби и њихов краљ Бодин – били су, захваљујући Алексијевој енергији и одлучности, успешно пацификовани око 1090. године (стр. 80). Једино је у земљама које ће у наредном столећу постати познате под именом Рашка, српски велики жупан Вукан наставио да води огорчену, али не превише успешну борбу против царске власти. Почетком последње деценије XI века он је спалио Липљан и залетао се све до Полога, Скопља и Врања, али је 1094. године коначно био принуђен да положи оружје и преда двојицу својих синоваца као таоце и гаранцију мира.⁴ Продори Вуканових Срба још увек нису угрожавали две најважније саобраћајнице – Егнацијевог и Дијагоналног пута које су чували Печенези и Кумани примљени у царску службу. Тако су у тренутку када су витезови из западне Европе кренули за Јерусалим околности за путовање преко југоисточне Европе биле знатно повољније, него што је то био случај током претходних деценија.

Витешке војске нису биле прве које су кренуле на пут. Њима су претходили тзв. „народни крсташци“ – масе обичног народа, сељака, грађана и појединих ситнијих племића. Њихов духовни предводник био је Петар из Амијена, један од најватренијих, најзагриженијих и најуспешнијих проповедника крсташког похода у Француској, препознатљив по својој скромној одежди и мазги коју је јахао. Остао је упамћен под именом Петар Пустуњак (Petrus Heremita), а његов

4 ANNA COMNENA, 265-267 (=ВИИНЈ, III, 386-389); STEPHENSON 2000, 148-150; КОМАТИНА 2015b, 185-191.

утицај је био толико велик да су њему, а не папи многи међу касније поколењима приписивали саму идеју крсташког рата.⁵ Његова десна рука био је витез Валтер (Готје) Санс-Авоар (Walterus Senzaohir). Он је због погрешног тумачења имена (sans-avoir – без иметка) у старијој литератури нетачно прозван „Гољом“ или „Валтером Без Земље“. Име које је носио по свој прилици потиче од његовог баштинског поседа Боаси санс Авоар (Boissy-sans-Avoir) у северној Француској.⁶

У немачким земљама овај широки, народни покрет имао је сопствене вође. То су били монах Готшалк, свештеник Фолкмар и витез по имену Емихон, који је вероватно потицао из мале племићке куће Флонхајм.⁷ Немачки народни крсташи били су најодговорнији за похаре и масакр хиљада Јевреја током маја и јуна у Мецу, Вормсу, Мајнцу, Триру, Келну и Прагу. Њихови испади нису престали ни након што су се отиснули на пут. Ипак, испоставило се да ни угарски краљ Коломан (Калман) (1095-1116) у чије су земље дошли, ни његови поданици, нису били спремни да трпе овакво понашање. Фолкмарови Саксонци били су крајем јуна 1096. побијени код Нитре, а Готшалкова група натерана да положи оружје код Панонхалме почетком јула и напусти Угарску.⁸ Неких месец и по дана касније Емихонови људи сукобили су се са Угрима код Стоног Београда где су били разбијени и натерани у бекство.⁹ За то време, Христови војници које су предводили Петар из Амијена и Валтер Санс-Авоар већ су се нашли у земљама Константинопољског царства.

5 DUNCALF 1969, 258; FRANCE 1994, 88.

6 MURRAY 1992, 323; RILEY SMITH 1997, 93, 100.

7 MURRAY 1992, 320–321.

8 EKKEHARD, 20–21; ALBERTUS AQUENSIS, 289–291 (=ALBERT OF AACHEN, 44–49); HAGENMEYER 1902, 29. DUNCALF 1969, 262–263.

9 EKKEHARD, 20; DUNCALF 1969, 263–265; FRANCE 1994, 91–92.

Витез „Без земље“

Војска Петра из Амијена путовала је подељена у две групе. На челу веће је стајао он, док је као њена претходница ишла дружина Валтера Санс-Авоара која је бројала неколико хиљада људи.¹⁰ Она је ступила на тло Угарске средином маја 1096. године,¹¹ неколико недеља пре Немаца предвођених Фолкмаром, Готшалком и Емихоном. Валтер је имао под својим заповедништвом велики број пешака, али је у његовој пратњи, према речима Алберта Ахенског, било само осам витезова.¹² Један од њих био је и његов стриц и имењак Валтер од Поасија, номинални са-заповедник похода. Угарски краљ, иако изненађен како доласком ових крсташа раније него што је било очекивано, тако и њиховим не превише војничким изгледом, дао им је дозволу да уз пут могу слободно да купују потрепштине. То је допринело њиховом мирном проласку кроз Панонију. Према речима Алберта Ахенског, Валтерови људи уопште нису правили изгреде све до доласка у Земун (Malevilla), „где се завршавају границе Угарског краљевства“.¹³

Напустивши Земун, они су прешли на пловилима Саву и упутили се ка Београду.¹⁴ Ипак, десило се да су за то време шеснаесторица Валтерових људи остали без његовог знања у Земуну зарад набавке оружја. Ту су их неки злонамерни месни житељи напали и отели им лично наоружање, одећу и драгоцености које су имали са собом, пустивши их да се

10 RUNCIMAN 1951, I, 122.

11 HAGENMEYER 1902, 29.

12 ALBERTUS AQUENSIS, 274 (=ALBERT OF AACHEN, 8–9)

13 ALBERTUS AQUENSIS, 274 (=ALBERT OF AACHEN, 8–9)

14 У Албертовом тексту је као река која раздваја Београд и Земун наведена Морава (Магое), иако је сасвим јасно да је реч о Сави. Исту погрешку понавља и Виљем Тирски који дословно преписује свог претходника, WILLERMUS TYRENSIS, 141; CSÁKÓ 2011, 188–189. Алберт, међутим, познаје и Саву, коју смешта на право место, када говори о путовању Готфрида Бујонског.

врате својој војсци „голи и боси”. Валтер је своје заостале, опљачкане и понижене другове примио у логору који је поставио испред „бугарског града Београда” (ad Belegravam, civitatem Bulgarorum). Мирно је саслушао притужбе, али је одбио њихову молбу да се врати назад и свети житељима Земуна.¹⁵ Сукоб је тако био избегнут, иако ће управо овај догађај нешто касније послужити као повод размирица крсташа и Угара.

У опису путовања Валтерових крсташа среће се најранији спомен Земуна у средњовековним изворима, иако је ово насеље словенског имена, изникло на месту античког Таурунума, несумњиво било много старије од краја XI века.¹⁶ Током наредног столећа, Земун се у угарским и у византијским изворима увек наводи под својим изворним именом – као Ζεϋμινον,¹⁷ Zemiu, Zemlin или Semlin.¹⁸ Међутим, за крсташе, који су у овом месту имали непријатна искуства, он је остао познат као Malevilla, тј. „зло насеље”. Назив су запамтила и каснија поколења. У популарном авантуристичком спису – *Путовањима вијеза Џона Мандевила*, састављеном на старофранцуском језику крајем XIV века, он се спомиње под истим именом, док је у енглеској редакцији овог дела с почетка наредног столећа, назив овог места верно преведен као Evylle town.¹⁹

Крсташима се у Цариграду нису надали пре јесени. Штавише, чини се да их византијске пограничне власти уопште нису очекивале на путу који пуне три деценије није био коришћен за ходочасничка путовања.²⁰ Долазак Валтерове дружине представљао је стога потпуно изненађење за локал-

15 ALBERTUS AQUENSIS, 274–275. (=ALBERT OF AACHEN, 8–11)

16 КАЛИЋ 1971А, 27–30.

17 CINNAM, 214 (=ВИИИЈ, IV, 65); SCHONIATES, 17–18 (=ВИИИЈ, IV, 117–119); КАЛИЋ 1971А, 32, н. 21

18 SIMON DE KEZA, 183; CHRONICON ZAGRABIENSE, 210; CHRONICI HUNGARICI, 422, 462.

19 УЗЕЛАЦ 2012, 260; НИКОЛОВ 2013, 77, 80.

20 RUNCIMAN 1949, 209–210; FRANKOPAN 2012, 120–121; cf. DUNCALF 1969, 257–258.

ни војни гарнизон и житеље Београда којима придошлице уопште нису личили на Христове војнике, већ на „варалице и обавештајце“ (*fraudem et exploratores terrae*).²¹ Валтер је исте вечери по повратку својих опљачканих сабораца из Земуна ступио у преговоре са „бугарским кнезом“ (*a principe Bulgarorum*), односно како се чини, заповедником гарнизона у Београду. Затражио је од њега да се за крсташе отворе тржнице. Захтев је био одбијен, вероватно не само због неповерења према незваним гостима, већ и услед недостатка неопходних потрештина. Сазнавши за овај одговор и у страху да ће у њиховим редовима завладати оскудица, крсташи су, према речима Алберта Ахенског, кренули да пљачкају стада стоке која су припадала Бугарима и пасла у околини. Овај насилни чин изазвао је гнев мештана и дошло је до оружаног сукоба, првог у низу оних који ће учестало пратити крсташке покрете преко византијских земаља.

Део Валтерове војске, њих сто четрдесет на броју, остао је одсечен од својих сабораца. Пред разјареним пастирима западњаци су се затворили у једну оближњу капелу или црквицу (*oratorium*). Богомоља се ипак није показала као адекватна заштита, пошто се житељи нису устручавали да је потпале. Том приликом око шездесет крсташа је изгорело, док су остали успели да побегну, са тешким повредама и опекотинама.²² Положај споменуте црквице није ближе одређен, али нема сумње да се она налазила недалеко од самог града, на траси која је из Београда водила ка Бугарској шуми.²³

Изненађена одлучним отпором житеља Београда, малодушна Валтерова војска се разбежала по околини. Њен предводник је људе једва сакупио и одступио од града чије су капије остале за њега затворене. Није му преостало ништа

21 ALBERTUS AQUENSIS, 275. (=ALBERT OF AACHEN, 10)

22 ALBERTUS AQUENSIS, 275. (=ALBERT OF AACHEN, 10)

23 АНТОНОВИЋ 2006, 12.

друго до да војску поведе даље. Крсташи су тако ушли у пределе „Бугарских шума“ (silvas Bulgarorum), кроз које су путовали осам дана, све док нису дошли до Ниша, „једног веома богатог града усред Бугарског краљевства“ (ad ciuitatem ditissimam que vocatur Nizh in medio Bulgarorum regno). Овде се Валтер сусрео са византијским дуксом и „кнезом ове земље“ који је у хијерархији стајао изнад заповедника у Београду. Пожаливши му се на неправде које је доживео, од њега је добио обештећење, како у оружју, тако и у новцу.²⁴

Поменути заповедник, како се види из даљег Албертовог извештаја, био је нико други до дукс Никита, вероватно иста личност посведочена још четврт века раније као главни заповедник византијског пограничног подручја. Он је Валтеру и његовим људима дао водиче који су их провели дуж Војног пута ка Сердики и Филипопољу. Крсташима је било омогућено да купују потрепштине, а Валтер се постарао да његови људи не чине изгреде.²⁵ Почетком јула они су стигли у Филипопољ, где је Валтеров стриц, Валтер де Поаси преминуо. Према легенди, њему се тада на телу указао знак Светог крста, што су крсташи протумачили као добро знамење за свој даљи подухват.²⁶

Нешто раније, Никита, који је од Валтера сазнао да је његова велика група само претходница војске која је на челу са Петром Пустуњаком тек требало да уђе у царске земље, пожурио је у Београд, да се лично припреми и постара око њиховог доласка. Била је то преко потребна мера предострожности. Много озбиљнији проблеми за византијске пограничне власти већ су били на видуку.

24 ALBERTUS AQUENSIS, 275. (=ALBERT OF AACHEN, 10) Виљем Тирски као место сусрета Валтера и Никите, уместо Ниша наводи Straliz, тј. Сердику, WILLERMUS TYRENSIS, 48–49.

25 ALBERTUS AQUENSIS, 275–276. (=ALBERT OF AACHEN, 10–13)

26 ORDERICUS VITALIS, 479; HAGENMEYER 1902, 30.

Проповедник из Амијена

Пустоловине Валтерове дружине током пута од Београда за Цариград испоставиле су се као занемарљиве у поређењу са бурним догађајима који су пратили путовање војске Петра из Амијена, „многобројне као морски песак“. Након доласка у немачке земље, Петру се придружило доста људи из Франконије, Швапске, Баварске и Лотарингије (Лорена),²⁷ тако да је његова војска наводно нарасла на 40.000 људи (стр. 61). Савремени историчари сматрају да ову бројку треба преполовити,²⁸ али оно у чему су и они и извори сагласни јесте да је њену окосницу чинио неборачки персонал. Чак и међу одраслим и способним мушкарцима који су се придружили Петру било је изузетно мало оних који су имали било каквог војног искуства, пошто је проповедник примао свакога ко је желео да га прати на путу.²⁹

Након што је приспео у Угарску и улогорио се пред Шопроњом, Петар је, како је то било уобичајено, од угарског краља затражио слободан пролаз кроз његове земље и право да купује потрешштине. Коломан је пристао, као што је то учинио и у Валтеровом случају, предострожно упозоривши крсташког предводника да се уздржи од пљачке и отимачине. Након склопљеног споразума, чинило се да ће и Петров пут кроз Угарску протећи без проблема. Тако је заиста и било све док се крсташи нису приближили Земуну. Тада су, како Алберт преноси, до њих дошле гласине које су узнемириле духове. Према његовим речима, начелник ове области „који се звао Гуз, један од велможа угарског краља и искварен од

27 ALBERTUS AQUENSIS, 276. (=ALBERT OF AACHEN, 12–13)

28 RUNCIMAN 1951, I, 123, 340.

29 FRANKOPAN 2012, 118–119.

похлепе“; склопио је договор са „Никитом, кнезом Бугара и заповедником Београда“.³⁰ Њихов план био је да здружено нападну и побију крсташе приликом преласка реке (Саве), као и да поделе опрему, коње и оружје које би им пало у плен.

Мотив издајства по свој прилици је накнадно домишљање у жељи за оправдавањем поступака крсташа који су уследили. Византијски и угарски погранични заповедник су вероватно били у дослуху и размењивали су обавештења у вези са проласком крсташа, али је по свој прилици у питању било ништа друго до заједнички интерес да се ова велика маса људи стави под контролу и строги надзор. Алберт додаје да је Петар испрва одбио да поверује у могућност издаје Угара и Бугара који су и сами били хришћани. Међутим, након што су крсташе, приспевши пред Земун видели штитове и опрему шеснаесторице опљачканих Валтерових пратилаца повешаних по градским бедемима, он је променио мишљење и одобрио својим разгневеним људима да нападну град.³¹

Крсташки јуриш на Земун био је силовит и неочекиван за супротну страну. На знак трубача, крсташе су кишом стрела засули градске бедеме и принудили неспремне браниоце да одустану од одбране и склоне се унутар града. Пут ка зидинама био је отворен. На њих се први попео извесни Готфрид Бурел из Етана (*Godefridus quidam, cognomen habens Burel, de Stampis*), према речима очевидаца, изузетно снажан човек који је био пешак и заповедао једним од крсташких одреда. Пратио га је Рајналд од Броа (*Reinoldus de castello Breis*), ситни племић опремљен тешким оклопом

30 ALBERTUS AQUENSIS, 276. (=ALBERT OF AACHEN, 12–15): ‘comes regionis illius nomine Guz, unus de primatibus regis Vngarie, auaricia corruptus, adunationem armatorum contraxisset militum, et pessimum consilium inisset cum predicto duce, Nichita nomine, principe Bulgarorum et preside ciuitatis Belagrade.’

31 ALBERTUS AQUENSIS, 276. (=ALBERT OF AACHEN, 14–15)

и шлемом који су га штитили од противничких стрела. Мештанима је тада постало јасно да је њихов град пао. Започела је масовна бежанија ка источној капији града, где су се појединци надали да ће на једном узвишењу успети да задрже противника, али се показало да је било немогуће организовати отпор. Доста становништва је страдало на капији у гужви и паници која је уследила, док су се други подавили скачући у Дунав. Већи део житеља је ипак успео да се евакуише на бродовима. Како преноси Алберт Ахенски, Угри су у овом окршају изгубили четири хиљаде људи, док је пострадало свега стотину крсташа.³²

Издајнички напад хришћана на Земун Угри никада нису заборавили. У угарској *Илустрированој хроници* (*Chronicon Pictum, A Képes Krónika*) из XIV века остало је забележено како крсташи, правећи се да су дошли у миру, нису само на препад освојили овај град, већ су и опљачкали околне крајеве Срема (*Marchia*).³³

Петрова војска је у разрушеном и спаљеном месту награбила велике количине жита, као и стоку и коње. На згариштима Земуна, крсташи су начинили петодневни предах, не желећи да се дуже задржавају и рачунајући на то да ће вести о нападу на краљев град доћи до Коломана и изазвати његову одмазду. За то време, лешеве побијених житеља Дунав је носио низводно до Београда, где је заповедник Никита, пренеражен догађајима који су се одиграли преко реке, сазвао своје људе на саветовање. Одлучан да не дозволи да његова ризница падне у руке крсташа, предузео је припреме за повлачење у боље утврђени Ниш, где је сматрао да ће се придошлицама лакше супротставити. Следећи Никитина упутства, локално становништво се склонило у околне шуме и

32 ALBERTUS AQUENSIS, 276–277. (=ALBERT OF AACHEN, 14–17)

33 CHRONICI HUNGARICI, 422; КАЛИФ 1971А, 31.

брда, повевши стоку са собом, а вести о збивањима у Земуну послате су у Цариград.³⁴

У међувремену су до крсташа заиста стигле вести према којима је краљ Коломан сазнао за њихов напад на град. Било ово тачно или не, тек Петар се саветовао са својим најближим пратиоцима и донео одлуку да се сакупе све лађе из околине и да се војска што је брже могуће пребаци на другу обалу Саве. Испоставило се да око стотину и педесет чамаца који су пали у њихове руке нису били довољни за превоз целе војске, па је део људства био принуђен да направи нејаке барже од дебала, највероватније од остатака спаљених кућа, и да на њима покуша да пређе реку. Ова невешто склепана пловила која нису поседовала кормила или весла, матица је односила и многи су се том приликом подавили. Поред тога, крсташки прелазак реке су ометали Печенези, „житељи Бугарске“ (*Pincenariis qui Bulgariam inhabitabant*), који су вероватно поступали по налозима дукса Никите.³⁵ Са својих малих чамаца они су вешто циљали противнике стрелама и наносили им губитке. Крсташи су ипак успели да потопе седам њихових чамаца, као и да заробе исти број Печенега, чије је погубљење Петар наложио непосредно по искрцавању на другу обалу реке. Београд је до тог тренутка већ био евакуисан. Крсташи у њему нису нашли плен коме су се надали, па су се, након још једног кратког предаха, упутили у Бугарску шуму. Као и у случају Валтерове групе, њихов пут до Ниша потрајао је осам дана.³⁶

34 ALBERTUS AQUENSIS, 277–278. (=ALBERT OF AACHEN, 14–17)

35 RUNCIMAN 1951, I, 124–125.

36 ALBERTUS AQUENSIS, 278. (=ALBERT OF AACHEN, 16–19)

Битка код Ниша

Крсташи су пред Ниш дошли трећег јула 1096. године.³⁷ Прешавши камени мост (преко Нишаве), улогорили су се у травнатој долини, смештеној покрај града и речне обале. Петар је тада послао гласнике Никити, затраживши да се крсташима отворе капије и омогући слободно куповање намирница. Упркос недавним догађајима у Земуну и Београду, Никита је одлучио да им изађе у сусрет, уз један услов. Затражио је као таоце људе из редова угледнијих крсташких предводника. Петар је пристао и послао у град витеза Валтера од Бретеја (*Walterus, filius Waleranni, de Bretul castello quod est iuxta Beluatium*) и Готфрида Бурела, који се истакао приликом освајања Земуна. Крсташима је након тога било омогућено да уђу у град, а за најсиромашније од њих, који нису имали новца за намирнице, храну су обезбедили грађани Ниша. Током дана, чак се и нешто мештана прикључило крсташкој војсци, пожелевши да са њима крену у даљи поход. Боравак крсташа унутар града протекао је мирно, или се тако барем чинило у том тренутку. Никита је испоштовао договор и током вечери ослободио двојицу талаца.³⁸

Ипак, недуго након што су се Валтер од Бретеја и Готфрид Бурел придружили својим друговима, одиграо се први инцидент који је, како ће се испоставити, произвео тешке последице. Приликом куповине намирница у граду, једна група Немаца из Швапске ушла је у спор са локалним бугарским трговцем. Током вечери, ови људи су на своју руку попалили седам млинова и неколико кућа близу моста који

37 HAGENMEYER 1902, 29–30.

38 ALBERTUS AQUENSIS, 278. (=ALBERT OF AACHEN, 18–21)

је водио у град. Алберт Ахенски је оштрим речима описао ове изгреднике, а Виљем Тирски их је касније због овог чина назвао „Белијаловим синовима немачког народа“ (*filiis Belial natione Teuthonici*).³⁹

Грађани који су претрпели штету пожалили су се Никити, оптуживши Петра и његове људе да су лажни хришћани, не пропустивши да га при томе подсети на убиство Печенегу у његовој служби и страдање житеља Земуна. Заповедник, чија је добра воља била изиграна, као да није био превише изненађен оваквим развојем догађаја. Дао је знак грађанима да се наоружају и сабрао крај себе најамничке одреде „Бугара, Угара, Кумана и добро оклопљених Печенегу, наоружаних композитним луковима.“⁴⁰ Није немогуће да су поменути Угри, које је Алберт Ахенски окарактерисао као плаћенике, у ствари припадали бранитељима Земуна који су избегли пред Петровим крсташима.⁴¹

Док су крсташи отишли на починак, дукс и његови људи су се у потаји припремали да им се освете за учињено дело. Ништа не слутивши, западњаци су у зору полагао дизали логор припремајући се за даљи пут. Тада је дружина Никитиних војника излетела из града, усмеривши свој напад на немачку групу из чијих редова су потицали изгредници. Они су побили зачеље крсташке колоне, заробили доста кола, као и много старијих људи, те жена и момака који су пратили крсташку војску. Према Алберту Ахенском, ови људи су се деценијама касније још увек налазили у Бугарској, као заробљеници и туђинци у далекој земљи.⁴² Како додаје Виљем Тирски, том приликом пострадали су виновници паљевине, али „случајно или намерно, истом казном је

39 WILLERMUS TYRENSIS, 52.

40 ALBERTUS AQUENSIS, 278–279. (=ALBERT OF AACHEN, 20–21).

41 КАЛИЋ 1968, 190.

42 ALBERTUS AQUENSIS, 279. (=ALBERT OF AACHEN, 20–23)

од њихових руку пало и мноштво невиних људи, праведних, помешаних са безбожницима⁴³.

Петар, који је био на челу крсташа, о свему томе још увек ништа није знао. Тек пошто су се мештани повукли, он је од једног војника по имену Ламперт (чије име открива немачко порекло), дознао за вечерње испаде Немаца и јутарњу одмазду Никитиних људи. Сам догађај јасно је показао да предводник крсташа није имао способности да свој духовни ауторитет преточи у чврсто заповедништво над војском и да њеним разнородним контингентима наметне чврсту дисциплину. Уз то, он је тада починио још једну кобну грешку. Зауоставивши се и посаветовавши се са својим највиђенијим пратиоцима, одлучио је да се врати назад. Поред судбине заробљеника, једнако га је притискала околност да је добар део залиха које су крсташима биле преко потребне за наставак пута пао у Никитине руке.

Тек што се покренула, крсташка војска се поново вратила под Ниш и утаборила недалеко од места где је биваковала претходног дана. Оно што је тада уследило било је све само не оно што је Петар прижељкивао. Тражећи кавгу, око хиљаду млађих и плаховитих крсташа је на своју руку јурнуло на градске капије преко моста, где су их Нишлије дочекале. Петрови позиви да се врате назад били су безуспешни. Борба се захуктавала, пошто се овој групи најрагоборнијих придружило још око хиљаду њихових сабораца. Остатак крсташа још увек се држао у позадини, према заповестима свог предводника. Тада су се и браниоци, видевши неслогу међу западњацима, окуражили и провалили из града. Иако гађани копљима и стрелама, они су лако натерали ову групу крсташа у бекство. Педесетак њих било је бачено са моста у реку где се подавило, а још преко три стотине побијено је у

43 WILLERMUS TYRENSIS, 53.

повлачењу. Упркос Петровим повицима да се не мешају, тада је још једна повећа група крсташа, видевши страдање својих другова, навукла панцирне кошуље, узела оружје у руке и притрчала да им помогне. Њихов долазак уследио је прекасно. Никитини људи су већ преузели контролу над мостом, са кога су без много потешкоћа одбацивали противнике, док су губици западњака расли.⁴⁴

У међувремену, Петар је послао поруку Никити са молбом за примирје, одабравши као свог гласника једног од месних Бугара који су се претходног дана придружили његовој војсци. Вести о томе споро су се шириле кроз редове сада већ потпуно збуњених крсташа. Мањина њих се и даље безуспешно сукобљавала са Никитиним људима крај моста преко Нишаве, док су други кренули да на своју руку товаре кола у намери да што пре одступе од Ниша. Петар, Рајналд од Броа и још један од крсташких првака, Фулкер из Орлеана (Folkerus Aureliensis), настојали су да их зауставе, бар док не стигне знак из града да је примирје прихваћено. Међутим, њих готово нико више није слушао, а ново комешање међу противницима није промакло Никитиним људима. Они су сада поново силовито јурнули према маси дезорганизованих крсташа и натерали их у бекство које је пратио страховити покољ. Како преноси Алберт Ахенски, потера је потрајала пуне две миље од града. Мноштво крсташа је страдало, а још заробљеника, поглавито жена и деце, пало је у руке Нишлија. Они су такође заробили Петров сандук, са благом у злату и сребру, који је Никита задржао за себе, док је остатак плена поделио својим војницима.⁴⁵

Потпуно разбијени, крсташи су се дали у бекство по околним густим шумама и горама гоњени „као овце од вукова“.

44 ALBERTUS AQUENSIS, 280. (=ALBERT OF AACHEN, 22–25)

45 ALBERTUS AQUENSIS, 281. (=ALBERT OF AACHEN, 24–25)

Нешто касније, Петар, Рајналд од Броа, Валтер од Бретеја, Фулкер из Орлеана и Готфрид Бурел нашли су се на једном брежуљку, окружени са свега педесетак људи. Након дозивања повицима и дувањем у рог, успели су да сакупе мање групе својих сабораца, све док у смирај дана њихов број није достигао око седам хиљада људи. Од других у том тренутку није било ни трага ни гласа и ујутро им није преостало ништа друго до да даље наставе пут. Тако су дошли до једног напуштеног градића. Алберт Ахенски му не наводи име, али је по свој прилици реч о Извору, који се налазио на месту античке Ремезијане и данашње Беле Паланке.⁴⁶ Овде су крсташи поставили логор, поново се давши у потрагу за остатком војске, али и за храном, будући да су све њихове залихе јечма, пшенице и меса пале у руке Никитиних људи. Жито је у околним селима остало необрано пошто се становништво разбежало, па су они преживели три дана убирући га и припремајући на ватри. За то време, разбијени одреди крсташа који су лутали по околним пределима поново су се окупили у овом месту, где је Петар поставио свој привремени логор. Према Алберту Ахенском, испоставило се да их је на броју било тридесетак хиљада, док је око десет хиљада западњака погинуло или било заробљено у борби крај Ниша.⁴⁷

Деморалисана и изгладнела Петрова војска пристигла је у Сердику десетак дана касније. Тамо их је преузела на себе царска пратња са наредбом да се нигде не задржавају дуже од три дана. Наставак путовања изморених крсташа протекао је мирно. У Филипопољу, где су Петар и његови људи стигли током друге половине јула,⁴⁸ тржнице су за њих биле припремљене, а локално становништво се сажалило

46 Под именом *Ysmouire*, односно Извор, ово место помиње бургундски витез Бертран-дон де ла Брокијер у свом путопису, *Брокијер*, 127; cf. ШКРИВАНИЋ 1975, 90

47 ALBERTUS AQUENSIS, 281–282. (=ALBERT OF AACHEN, 24–27)

48 HAGENMEYER 1902, 30–31.

на њихове муке, дарујући им новац, мазге, товарне коње, као и друге потрепштине без накнаде. Првог августа, Петар је дошао у Цариград,⁴⁹ где је две седмице пре њега пристигао Валтер Санс-Авоар са својим људима. Следећег дана примио га је цар Алексије. Петар се пред њим појавио само са једним пратиоцем – Фулкером из Орлеана, поневши се скромно и понизно. Био је обдарен царским благословом и новцем којим је требало обезбедити војне потрепштине и залихе за поход.⁵⁰

Упркос бројности Петрове и Валтерове армије, Алексије ни најмање није био импресиониран њеним борбеним потенцијалом. Након петодневног одмора организовао је пребацивање ових незваних гостију на малоазијску обалу, где је требало да сачекају долазак других војски из западне Европе. Ову цареву препоруку „народни крсташи“ нису послушали. Одлучили су да даље крену сами, палећи и пустошећи углавном хришћанска села, све док нису дошли на турску територију. Напредовање је пратио све дубљи раздор између Француза и Немаца, што се уз слабу дисциплину, неискуство и претерано самопоуздање показало погубним. У бици код Киветота октобра 1096. године крсташе је сачекала и сасекла војска султана Килиџ Арслана (1092-1107). Били су то први људи „који су примили мучеништво у име Христово“, приметио је тада анонимни писац *Дела Франака*.⁵¹ Ипак њихова жртва била је узалудна и бесмислена. Валтер Санс-Авоар је погинуо у бици, прободен са седам турских стрела. Крај њега живот су изгубили Рајналд од Броа и Фулкер из Орлеана, док су Валтер од Бретеја и Готфрид Бурел у ранама побегли са попришта битке у тврђаву Киветот. Тамо је ма-

49 GUIBERTUS, 143; HAGENMEYER 1902, 32. Према другим изворима, он је стигао у Константинопољ 30. јула, PETRUS TUDEBODUS, 11.

50 ALBERTUS AQUENSIS, 282–283. (=ALBERT OF AACHEN, 28–31)

51 GESTA FRANCORUM, 122.

лобројне преживеле западњаке спасао правовремени долазак једног византијског одреда који их је ослободио турске опсаде.⁵² Петар је избегао покољ, вративши се нешто раније у Константинопољ да тражи цареву подршку за своје људе. Заједно са шачицом преживелих сабораца, он се прикључио другом таласу крсташа, који су од јесени 1096. године почели да пристижу у околину Цариграда.

Војвода Доње Лотарингије

Ана Комнина, учена ћерка цара Алексија која се прославила својим историографским делом у коме је описала очеву владавину, посветила је од свих крсташких вођа највише пажње Готфриду Бујонском. Она је у више наврата истицала за њега да је био изузетно богат човек и врло поносит због своје храбрости, што није била произвољна оцена. У тренутку када се одазвао папиним позивима да узме крст, Готфрид је имао око тридесет пет година и био је у напону снаге. Поред патримонијалних поседа око Бујона (Boulogne-sur-Mer) у данашњој северној Француској, он је од свог стрица наследио и просперитетно војводство Доње Лотарингије које је обухватало тзв. „Ниске земље“, односно данашњу Холандију, Луксембург, делове Белгије и Рајнску област, што га је учинило једним од најутицајнијих магната Светог римског царства. Његова војска, састављена од бројних вазала, витезова и министријалаца, али и племства оближње грофовије Ено и војводства Горње Лотарингије,⁵³ није била ни налик маси недисциплинованих и слабо обучених „народних крсташа“ који су први приспели у Византију. Ана је војводиној армији

52 ALBERTUS AQUENSIS, 288–289 (=ALBERT OF AACHEN, 40–45); RUNCIMAN 1951, I, 128–132.

53 MURRAY 1992, 302–309.

приписивала снагу од чак 80.000 људи, од чега су једну осмину чинили коњаници, тј. витезови, увеличавајући тако њену бројност отприлике десетак пута у односу на њено реално бројчано стање.⁵⁴

Готфрид је и поред свог богатства био принуђен да заложити већи део патримонијалних поседа да би опремио експедицију. На пут се, заједно са својом рођеном браћом Балдуином и Еусташем отиснуо средином августа 1096. године, кренувши преко немачких земаља за Угарску.⁵⁵ Сазнавши за његов долазак, краљ Коломан, поучен горким искуствима са људима Петра из Амијена, Фолкмара и Готшалка, овог пута је предузео све мере предострожности. Он и Готфрид су склопили договор сагласно коме је крсташима било обезбеђено снабдевање и право да сами купују потрепштине, али је војвода морао да, као гаранцију споразума, преда угарском краљу свог брата Балдуина и његову супругу као таоце. Током проласка кроз Панонију, краљева пратња је за сваки случај следила крсташе и мотрила на њихове покрете. Ипак, пут је протекао мирно, а како примећује Алберт Ахенски, једине непредвиђене тешкоће уследиле су када су западњаци, напредујући дуж десне обале Дунава били принуђени да застану и skleпају понтонски мост на коме су прешли Драву (Drowa). Недуго затим, они су пристигли у месташце Франкавила (*ad locum que dicitur Francauilla*), односно данашњи Манђелос у Срему, где су застали ради набавке потрепштине.⁵⁶

Попут Земуна, Франкавила се такође среће први пут у писаним изворима управо у делу Алберта Ахенског, у вези са Првим крсташким ратом. Ипак, може се претпоставити да је већ у то време она била једно од најважнијих места у

54 ANNA COMNENA, 308; RUNCIMAN 1951, I, 336.

55 HAGENMEYER 1902, 35–36.

56 ALBERTUS AQUENSIS, 302–303. (=ALBERT OF AACHEN, 68–71)

Срему и локално трговачко средиште. Неких пола столећа касније, Мухамед ал-Идриси, арапски географ на двору норманског краља у Палерму, описао је Франкавилу као лепи и богати градић, са сеоском пољопривредом и изворима чисте воде, при томе нагласивши да његови житељи воде „номадски“, тј. слободни начин живота.⁵⁷

Након тродневног предаха у Франкавили, крсташка војска се спустила до Земуна кога су само пар месеци раније опустошили људи Петра из Амијена. Готфрид се утаборио на обалама Саве (Sowa), оставши овде пет дана. За то време, таоци су били враћени, а крсташи и Угри пријатељски су се растали. Права искушења су крсташе чекала на другој обали реке. Већ су се шириле гласине да им на путу стоји византијска војска у намери да им не дозволи слободан пролаз до Константинопоља. Војвода је упркос томе остао прибран. Послао је претходницу од хиљаду људи на другу обалу на нешто бродова колико су крсташи успели да сакупе покрај Земуна, док је остатак војске без журбе прешао реку на баржама.⁵⁸ Испоставило се да овог пута није било ни Печенега, ни других људи у Никитиној служби који би ометали њихов прелазак. Гласине о непријатељској војсци која би им препречила пут испоставиле су се као неосноване.

У време када је крсташка војска прешла Саву био је већ почетак новембра 1096. године.⁵⁹ Прву ноћ Готфрид и његови људи су коначили у Београду угошћени од мештана, упркос томе што су и овај град недуго пре тога опљачкали „народни крсташи“. Ујутро су продужили даље, ушавши у „огромне и нечувене шуме Бугарског краљевства“ (*silvas immensas et inauditas regni Bulgarorum*). Тада су пред крсташе приспели гласници цара Алексија са упозорењем да

57 ELTER 1985, 59; ANDRIĆ 2005, 33–35; Стојковски 2009а, 64–65.

58 ALBERTUS AQUENSIS, 303. (=ALBERT OF AACHEN, 70–71)

59 HAGENMEYER 1902, 47–48.

се суздрже од пустошења и пљачке. Заузврат обећана им је помоћ и подршка у снабдевању. Готфрид, одлучан да не понови Петрове грешке, издао је забрану целокупном људству да узимају потрештине од локалног становништва и злоупотребавају њихову земљу за било шта друго, осим за испашу коња. Његова војска је после неколико дана пристигла у Ниш, где их је као царев дар чекало жито, јечам, вино и много дивљачи. Византијске власти су до тог тренутка већ имале довољно искуства са крсташима и биле су очигледно добро припремљене за дочек војске војводе од Доње Лотарингије. У свему томе не мала била је заслуга дукса Никите.

Након четвородневног одмора који су провели у спокоју и весељу, крсташи су наставили пут. Следеће стајалиште и краћи одмор чекао их је у Сердики (Sterniz), заједно са царским даровима и храном. И овог пута се чинило да ће пролазак западњака протећи у савршеном реду. Ипак, идила није дуго трајала.

Недуго пошто су напустили области под Никитином управом и приспели у „славни град Филипопољ“ (ad Phineporolim civitatem preclaram), односно Пловдив, дошле су непријатне вести из Цариграда.⁶⁰ Први од племићких крсташких предводника који је приспео у град на Босфору био је Иг од Вермандоа. Он је путовао са омањом војском преко Италије и морем до Драча, одакле га је преузела царска пратња на челу са генералом Манојлом Вутумитом. Алексије је брата француског краља примио са дужним поштовањем и уручио му раскошне поклоне.⁶¹ Ипак, упркос дочеку достојном једне крунисане главе, василевс је, како су говориле гласине које су дошле до Готфрида и његових људи у Филипопољу, госта

60 ALBERTUS AQUENSIS, 304. (=ALBERT OF AACHEN, 70–73)

61 ANNA COMNENA, 301-303; RUNCIMAN 1951, I, 142–145; DUNCALF 1969, 266; FRANCE 1994, 102.

интернирао и ограничио му слободу кретања.⁶² Међу крсташима је започео да се шири већ уобичајени жамор. Говорило се о издајству и превари Грка, а до тада челична дисциплина крсташке војске је попустила. Недалеко од самог Цариграда, у околини луке Селимврије, они су се одали пљачки и отимачини по селима. Преговори крсташа и цара у Константинопољу само су за кратко довели до смиривања кризе.⁶³

Готфрид се утаборио покрај Цариграда 23. децембра 1096. године.⁶⁴ Међутим, односи су остали затегнути, а одмеравање снага између крсташког предводника и цара Алексија потрајало је наредних неколико месеци. Током марта 1097. године, чарке крсташа и византијских војника постале су готово свакодневне. Војвода је одбијао да изађе пред цара и положи му заклетву, помишљајући чак и на напад на Цариград. Ипак, Алексије је успешно предузео мере које су полагано сламале борбени и непријатељски дух крсташа. Уместо грубе силе, он им је постепено смањивао количине залиха и потрештина. Готфрид је и сам све више увиђао да су искусна царска војска и чврсти бедеми Цариграда исувише тврдохорних. Коначно, уз посредовање Ига од Вермандоа, прилике су се током априла смириле. До тог тренутка на Босфор је већ приспела већина крсташа из западне Европе. Њихове вође положили су заклетву верности Алексију, обавезавши се да све бивше царске поседе које буду освојили врате Византији.⁶⁵ Дошло је време да се крсташа пребаце у Малу Азију и да отпочне истински поход за ослобођење Свете земље.

62 ALBERTUS AQUENSIS, 304. (=ALBERT OF AACHEN, 72–73)

63 ALBERTUS AQUENSIS, 304–306. (=ALBERT OF AACHEN, 72–77)

64 GESTA FRANCORUM, 140–141; HAGENMEYER 1902, 51–52.

65 ALBERTUS AQUENSIS, 306–311 (=ALBERT OF AACHEN, 76–87); ANNA COMNENA, 308–314; RUNCIMAN 1951, I, 148–152. Карактер и обим заклетве коју су крсташа положили цару Алексију различито је представљен у западним изворима и у делу Ане Комнине. О томе види: PRYOR 1984, 111–141.

Два погранична заповедника

Током лета и јесени 1096. године, Земун и Београд искусили су пролазак три крсташке војске, од којих је најтеже последице оставило дивљање „народних крсташа“ Петра из Амијена. Пролазак Христових ратника нераскидиво је повезао два града. Њихове везе постале су још чвршће током XII века када су у честим угарско-византијским сукобима били наизменце рушени да би били изграђивани један на штету другог, како примећује Ј. Калић. Јован Кинам је ову узајамну зависност Београда и Земунa назвао „игром судбине“.⁶⁶

Угарско-византијски односи су пролазили кроз различите фазе, од пријатељских до изразито непријатељских. Ипак, извесно је да су у време Првог крсташког рата два погранична заповедника у Београду и Земуну – Никита и Гуз – тесно сарађивали. На то барем упућују вести Алберта Ахенског о њиховом договору, упереном против крсташа. Оне се не могу проверити из других извора, и одишу несумњивом тенденциозношћу и жељом за оправдавањем варварских поступака западњака. Ипак, Албертове наводе не треба а priori одбацити. Пролазак крсташа носио је подједнаку опасност за угарске и византијске земље. Штавише, прва искуства са људима Валтера Санс-Авоара већ су пружала довољно разлога двојици заповедника да размењују информације, координишу своје активности, па уколико је било потребно, и да се заједнички супротставе дошљацима од којих им је претила опасност.⁶⁷

О првом од двојице људи – Никити, већ је било речи. Он се не спомиње само у делима крсташких писаца, већ и у угарској традицији на основу које се може наслутити његов

66 CINNAM, 214 (=ВИИНЈ IV, 65); КАЛИЋ 1971А, 32.

67 КАЛИЋ 1968, 189.

вишедеценијски статус византијског пограничног заповедника на Сави и Дунаву. Алберт Ахенски га назива „бугарским кнезом“ (princeps Bulgarorum) што, како претпостављају поједини истраживачи, можда указује на то да је и сам био бугарског порекла.⁶⁸ Оно што се може поуздано закључити јесте да је Никита обављао дужност стратега теме Бугарска. О томе сведочи неколико пронађених печата „дукса Бугарске и протопроедра Никите Карика“ (Γραφὰς σφραγίδω τοῦ δουκὸς Βουλγαρίας / πρωτοπρωέδρου Νικήτα τοῦ Καρίκη) који су несумњиво припадали овој личности.⁶⁹

Угарски заповедник Гуз је привукао сразмерно мању пажњу истраживача, али је одавно примећено да је његово име источњачког, туркичког порекла.⁷⁰ Оно стоји у вези са Огузима или Узима, како су били познати Грцима. Ипак, мало је вероватно да је земунски заповедник био пореклом из овог народа, с обзиром на то да њихово насељавање у јужној Угарској није забележено. Пре би се могло претпоставити да је потицао из редова Печенегга, за чије предводнике је заиста познато да су носили имена по суседним и сродним етносима. Као упечатљиви пример може да послужи печенешки вођа по имену Хазар (од народа Хазара) који се са Византинцима борио у рату против Угара 1071-72. године. Сличан случај је, дакле, могао бити и са угарским заповедником у Земуну у време Првог крсташког рата.

За разлику од Уза, печенешко насељавање у Угарској током XI века релативно је добро посведочено. Према познијој традицији, прва група печенешких дошљака од шездесетак

68 ИЗВОРИ, II, 246, н. 17; ДИМИТРОВ 1998, 107, н. 28; КОЙЧЕВА 2009, 157.

69 ГАГОВА 1997, 52–53; JORDANOV 2010, 183–185; MADGEARU 2013A, 98; МИНАЈЛОВСКИ 2016, 279–280.

70 RUNCSIMAN 1951, I, 124. Сф. ГАГОВА 1997, 52 (која га везује за име угарске великашке породице Гуткелед); CSÁKÓ 2011, 191 (за мађарско лично име Геза). Ниједна од ове две претпоставке не изгледа убедљиво.

људи приспела је у јужне угарске земље још у време светог краља Стефана.⁷¹ Њихово насељавање у већим и компактнијим масама одиграло се средином XI столећа, када је притисак Огуза на њихове области западно од Дњепра довео до снажнијег померања овог народа на запад.⁷² Траг печенешког насељавања у Срему остао је забележен у имену села Бешеново, смештеном на јужним обронцима Фрушке горе, чије име потиче од мађарског назива овог народа – Besenyők. Оно се први пут спомиње 1253. године под именом Bessenev, али је свакако старијег датума.⁷³

Овде предложено печенешко порекло угарског заповедника у Земуну остаје у домену претпоставке. Ипак, њој у прилог треба истаћи да су у време Првог крсташког рата печенешки дошљаци играли важну улогу у додирима између угарских и византијских пограничних власти. Њихова употреба бродића на Сави приликом преласка реке крсташа Петра из Амијена указује на то да су они били навикнути на пловидбу и прелазак реке која је раздвајала Византију и Угарску. Стога се може претпоставити да су у мирнодопско време печенешке групације насељене у обе државе, на подручју Срема и око Београда, одржавале тесне међусобне контакте.

Интригантни Гуз није посведочен у изворима изван дела историчара из Ахена. Ипак, вредно је пажње да га овај писац спомиње на још једном месту у своме делу, приликом путовања крсташке војске на челу са војводом Виљемом IX Аквитанским за Свету земљу 1101. године (стр. 92). Тада су, према пишчевим речима, поједини људи из њеног састава вршили насиље и застрашивали поданике „бугарског

71 LEGENDA S. STEPHANI, 397–398.

72 PALOCZI-HORVATH 1989, 30–32.

73 CODEX DIPLOMATICUS, IV, 359–360; СТАНОЈЕВИЋ 1929, 88–89; ГЉСКЕНЈАН 1972, 104; ХАРДИ 2015, 245–258.

војводе Гуза“ (duce Bulgarorum, Guzh nomine).⁷⁴ Упркос томе што је на овом месту Алберт Ахенски начинио очигледну погрешку и приписао бугарску припадност Гузу, може се претпоставити да је реч о идентичној личности која је 1096. године столовала у Земуну. Уједно, то је посредно сведочанство у прилог тога да је Гуз остао на челу одбране угарске јужне границе у годинама након Првог крсташког похода.

У земљи Словена

Рајмунд IV, гроф Провансе и Тулуза, прозван Сен-Жил по имену свог баштинског поседа, био је по свом карактеру и окружењу потпуно различита личност од војводе Доње Лотарингије. У тренутку проглашења похода он је већ био близу своје шездесете године, далеко старији од других крсташких предводника. Био је једини од њих који је имао искуства у борби против неверника, додуше на Пиринејском полуострву, и једини који је током свог живота био за кратко време изопштен из цркве, због свог првог брака са блиском рођаком.

Такође, за разлику од других вођа Првог крсташког рата, Рајмунд је био добро упућен у планове папе Урбана II и епископа Адемара од Подија. Прихватио је крст пре других угледника, али се у поход отиснуо последњи, тек у октобру 1096. године, након што је продао или заложиио део свог имања да би обезбедио довољно средстава за експедицију.⁷⁵ Са њим је на пут пошла његова трећа супруга Елвира, ћерка краља Кастиље и Леона, бројни племићи из Окситаније (јужне Француске), као и његов блиски пријатељ, званич-

74 ALBERTUS AQUENSIS, 579. (=ALBERT OF AACHEN, 626–627)

75 RUNCIMAN 1951, I, 159.

ни папин представник епископ Адемар од Подија.⁷⁶ Не рачунајући масу привучену проповедима Петра из Амијена, Рајмундова армија је од свих крсташких војски вероватно била највећа. Претпоставља се да је она бројала око 10.000 људи, укључујући и неборачки састав.⁷⁷

Још једна особеност Рајмундове експедиције била је у томе што њена маршрута није водила поморским путем преко Италије за Драч којом су се кретале војске Боемунда и Танкреда, Роберта Нормандијског и Стефана од Блоа,⁷⁸ нити копненом саобраћајницом преко Угарске коју је одабрао Готфрид од Доње Лотарингије. Насупрот њима, гроф Тулуза и епископ Подија су прошли „кроз крајеве Склавоније“, како је кратко забележио анонимни писац *Дела Франака*.⁷⁹

Назив Склавонија је представљао опште место у западноевропској средњовековној географији. Био је то збирни назив за словенске земље на источној обали Јадрана, без прецизне политичке конотације. Пут кроз крајеве којима је прошла Рајмундова војска није био непознат ходочасницима како се уобичајено сматра. Недуго након што је Виљем од Ангулема 1026. године предузео пионирско путовање преко Угарске, остало је забележено да је извесни Рикард из Вердена, опат Манастира Светог Вана, са групом ходочасника на путу за Палестину прошао „кроз Илирик (архаични географски синоним за Склавонију) и преко пустиње“ (*Profecti igitur per Illyricum, venerunt ad deserta*).⁸⁰ Ипак, од свих путних праваца који су водили из западне Европе ка Константинопољу, овај је био најслабије коришћен и то са добрим разлозима. Тешко проходан терен, непријатељство

76 WILLERMUS TYRENSIS, 96.

77 RUNCIMAN, 1949, 220–221.

78 FILIPOSKI 2017, 113–130.

79 GESTA FRANCORUM, 130.

80 CHRONICON HUGONIS, 394; RILEY SMITH 1997, 36.

месних житеља и проблеми са снабдевањем учинили су да нико пре тулуског грофа, и нико након њега, није покушао сличан подухват: да кроз ове крајеве промаршира на челу велике војске. Како је приметио француски историчар Жан Ришар, „средњовековна Склавонија напосто није била крај за пролазак западних ходочасника на путу за Јерусалим“.⁸¹

Ову крсташку експедицију најдетаљније је описао један од њених учесника. Био је то свештеник Рајмунд од Агилера (Ремон д’Ажил), капелан свог имењака, грофа од Тулуза. Из његовог извештаја и кратких допуна које је прибележио Виљем Тирски, познато је да су крсташи из Окситаније, након проласка кроз Ломбардију, Фриули, Аквилеју и Истру,⁸² ушли у Склавонију. То се десило почетком зиме, односно негде пред крај децембра 1096. године.⁸³

Крсташима се улазак у далматинске крајеве учинио као долазак у непознати, дивљи и туђи свет. Агилер је забележио да је:

Склавонија пуста земља, беспутна и планинска. У њој за три седмице не видесмо ни животиња, ни птица. А житељи ове области су толико прости и неотесани да нису желели нити да тргују са нама, нити да нам дају водиче, већ су бежећи из својих села и утврдица чинили штету и узимали као плен немоћне старце и бедне болеснике који су због своје немоћи ишли далеко за нашом војском. Нашим тешко наоружаним витезовима није било лако да по стрмим планинама и густим шумама гоне те разбојнике без оружја који су ова места познавали. Ипак су нас они непрестано задржавали, не

81 RICHARD 1986, 36.

82 WILLERMUS TYRENSIS, 97.

83 RAIMUNDUS DE AGUILERS, 235. Према Х. Хагенмејеру, чија студија о хронологији Првог крсташког похода и даље представља најрелевантније дело у овом погледу, Рајмундова војска је кроз Склавонију прошла отприлике између 20. децембра 1096. и краја јануара 1097. године, HAGENMEYER 1902, 50–51.

смејући да се упусте у праву борбу, нити желећи да нас пусте без борбе.⁸⁴

Опасност је била стални пратилац крсташа на овом путу, вребајући и њиховог предводника. Како бележи Агилер, Рајмунд од Тулуза је углавном заповедао заштитником, одбијајући честе нападе непријатељски расположених локалаца. Према речима његовог биографа, он није полазио на одмор први, већ увек последњи, никада се не одмарајући предвече или током дана, већ једино ноћу или у време када се петлови огласе. Најозбиљнији инцидент десио се када се Рајмунд једном приликом са својим најближим пратиоцима одвојио од главнине војске. Словени су их опколили и напали, али се гроф храбро суочио са њима и чак успео да зароби шесторицу људи. Пошто напади, узнемиравања и чарке Словена ни после тога нису престајали, Рајмунд је дао заповест да се двојици заробљеника изваде очи, другој двојици одсеку ноге, а осталима носеви и руке. Овај сурови поступак је нападаче толико уплашио и пренеразио да су одустали од даље потере за грофом и његовим пратиоцима.⁸⁵

Агилер тврди да је крсташима требало готово четрдесет дана да прођу кроз ову земљу, при чему их је пратила „толико густа магла да се могла опипати и одгурнути“. Није немогуће да метафора четрдесетодневног проласка крсташа има библијску паралелу са четрдесетогодишњим лутањем Јевреја по пустињи.⁸⁶ Ипак, дужина пута коју писац

84 RAIMUNDUS DE AGUILERS, 235–236: ‘Sclavonia etenim est tellus deserta et invia, et montuosa, ubi nec feras nec volucres per tres hebdomadas vidimus. Incolae regionis adeo agrestes et rudes sunt, ut nec commercium nobis, nec ducatus praebere voluerint; sed fugientes de vicis et de castellis suis, debiles anus et pauperes infirmos, qui a longe praefirmitate sua sequebantur exercitum nostrum, ac si multum nocuissent, ut pecora trucidabant. Nec facile nostris militibus armatis erat latrones inermes, locorum scientes, per abrupta montium et condensa sylvarum persequi; sed assidue eos sustinebant, nec pugnare valentes, nec sine pugna esse poterant.’

85 RAIMUNDUS DE AGUILERS, 236.

86 DALL’AGLIO 2010, 408.

наводи делује веродостојно. Судећи по његовом оскудном извештају, Рајмундова војска није путовала покрај морске обале, већ је следила тешко проходан терен, брдовите крајеве и лоше саобраћајнице у унутрашњости земље.⁸⁷ У таквим условима, она је напредовала сасвим пристојним темпом, од око двадесет километара на дан.⁸⁸

Према Агилеровим речима, захваљујући напорима грофа Рајмунда и мудрим саветима епископа Адемара, крсташи су пут прошли без губитака, било од глади, било у борби. Међутим, овде је писац очигледно имао на уму само витезове, пошто и сам претходно наводи да је неборачки део Рајмундове армије доста пострадао. Штавише, може се наслутити да су губици били много већи него што је Агилер био спреман да призна. Добро обавештени Петар (Пјер) Тудебод, свештеник из Поатјеа и учесник Првог крсташког рата, забележио је да је Рајмунд од Тулуза „пролазећи кроз Склавонију (Sclavania), где је требало да има мало потешкоћа, неочекивано изгубио мноштво ваљаних витезова“.⁸⁹ На сличан начин је искуства крсташа сумирао и Марино Санудо Торчело, венецијански писац из XIV века: „Гроф Тулуза и два епископа са много војске и пратилаца дођоше преко Истре и Далмације све до Драча, претрпевши много тешкоћа на путу, од нападача и отимача, те несташице хране“.⁹⁰ Сасвим је могуће да је Марино Санудо имао на располагању још неки извештај поред Агилеровог у коме су искуства и муке окситанских крсташа биле приказане на реалнији и објективнији начин.

87 RICHARD 1986, 28; КОЙЧЕВА 2004, 71–72.

88 NESBITT 1963, 175–176, је дао процену о 11 миља, односно око 17 километара на дан које је Рајмундова војска у просеку преваљивала. С обзиром да је маршрута крсташа вероватно у великој мери кривудала, ова процена би требало да буде нешто већа.

89 PETRUS TUDEBODUS, 18–19.

90 MARINUS SANUTUS, 138: ‘Comes Tholosanus, & duo episcopi cum pluribus comitibus sociati per Histriam & Dalmatiam usque Duratium venerunt: multa adversa passi sunt in via, invasores & raptores, & victualium inopiam.’

Капелану грофа Рајмунда мање је било стало да пружи прецизан извештај о њиховим договорштинама кроз Далмацију, колико је желео да оправда разлоге пута кроз ове крајеве:

Мислим да је Господ желео да његова војска прође кроз Склавонију да би груби људи који не познају Бога упознали врлине и стрпљење његових витезова, те да се или дивљаштва одрекну, или да они непоправљиви оду на Божји суд.⁹¹

Код српског краља

После четрдесетодневних искушења, крсташи су на самом крају јануара 1097. године приспели код „словенског краља“ у град Скадар (ad regem Sclavorum apud Scodram).⁹² Агилер не наводи име владара који је угостио крсташе. То не чини ни Виљем Тирски који, наслањајући се на њега, такође помиње долазак крсташа у Скадар.⁹³ Ипак, мало је места сумњи у то ко је био краљ који је дочекао Рајмундову војску, а њих у потпуности развејава нормандијски монах Ордерик Витал (1075–1142). У својој *Црквеној историји* (Historia Ecclesiastica), писаној током треће деценије XII века, он је истакао како су „Адемар од Подија, и Рајмунд Тулуски успешно прошли кроз Склаварију [sic!], а Бодин, краљ Словена пријатељски их је примио“.⁹⁴

Према Агилеровим речима, вођа крсташа је краљу „пoтврдио братство“. Указао му је велико поштовање, уручивши

91 RAIMUNDUS DE AGUILERS, 236: 'Ob illam reor causam voluit Deus exercitum suum transire per Sclavoniam, ut agrestes homines qui Deum ignorabant, cognita virtute et patientia militum ejus, aut aliquando a feritate respiscant, aut inexcusabiles Dei judicio adducantur.'

92 RAIMUNDUS DE AGUILERS, 236; HAGENMEYER 1902, 57.

93 WILLERMUS TYRENSIS, 98.

94 ORDERICUS VITALIS, 485–486: 'Haimarus autem, Podiensis episcopus, cum Tolosano Raimundo, prospere per Scлавariam transit, eis que Bodinus, Sclavorum rex amicablem favit.'

му поклоне, уз наду да ће тиме обезбедити пријатељство мештана и снабдевање своје војске.⁹⁵ Ипак, испоставило се да је боравак крсташа у Скадру био само кратки предах, а не крај њихових тешкоћа. Иако им је било омогућено да купују потрепштине, локалне тржнице нису биле довољне да задовоље њихове потребе. Након што су продужили пут, Словени, који су према Агилеру „по природи пуни гнева“, наставили су нападе, пљачке и насиље над неборачким делом крсташке војске, иако према његовим речима никакве освете и одмазде није било. Тако је протекао пут крсташа све до њиховог доласка у Драч (*Dirachium*).⁹⁶

Војска тулуског грофа и епископа од Подија је одатле продужила ка Константинопољу крећући се добро познатим Егнацијевим путем. Овде су пролазак крсташа пратили сукоби са куманским, печенешким и бугарским најамницима у царској служби. Адемара су Печенези заробили приликом једног напада у околини Битоља, али су његови саборци, који су се брзо организовали, успели да избаве рањеног епископа.⁹⁷ После више перипетија и несугласица са византијским властима, војска Рајмунда од Тулуза је коначно у другој половини априла 1097. године дошла пред Константинопољ, где су већ дуже време боравили Иг од Вермандоа, војвода Готфрид, као и нормански контингент Боемунда и Танкреда.⁹⁸

Сусрет крсташа са „словенским краљем“ Бодином у Скадру, био је за Агилера само једна епизода на путу која није завређивала више од неколико реченица. Ипак, иако кратки, подаци које овај писац доноси изузетно су важни за српску историју, при чему се чини да њихов значај до

95 RAIMUNDUS DE AGUILERS, 236; cf. WILLERMUS TYRENSIS, 98.

96 RAIMUNDUS DE AGUILERS, 236

97 RAIMUNDUS DE AGUILERS, 237; PETRUS TUDEBODUS, 18–20; cf. WILLERMUS TYRENSIS, 98–100 (према коме су епископа Адемара заробили Бугари); ГАГОВА 2004, 21–22; КОЙЧЕВА 2004, 73–75; ФИЛПОСКИ 2017, 115–120.

98 RAIMUNDUS DE AGUILERS, 238; HAGENMEYER 1902, 66–68; RUNCIMAN 1949, 217–218.

сада није био препознат у пуној мери. Најпре, треба поминути брагимљење грофа Рајмунда и краља Бодина, за које се уобичајено сматра да је његова примарна сврха била да обезбеди крсташима „безбедан и опремљен пролазак војске кроз балканско беспуће ка Јерусалиму“.⁹⁹ Ипак, Агилерове речи према којима је вођа крсташа краљу Бодину „потврдио братство“ (*fraternitatem confirmavit*) указују на још једну важну околност: да су њих двојица још пре сусрета у Скадру успоставили контакте који су били основа за овако блиске односе, како је то исправно приметио М. Алексић.¹⁰⁰

Рајмундова одлука да се отисне на пут кроз далматинске области свакако није уследила као последица личног авантуризма, нити жеље да житељи Склавоније „упознају врлине божјих витезова“, како је то простодушно истакао Агилер. Већ су поједини историчари приметили да је на овакву одлуку могло утицати доба године у коме се путовање одиграло. Током децембра било је много теже организовати поморски транспорт за велику војску до Драча, него што је то био случај у лето или рану јесен.¹⁰¹ Одређену улогу је можда играо и недостатак финансијских средстава, односно Рајмундова невољност или немогућност да плати пребацивање на бродовима своје војске из јужноиталијанских пристаништа на другу обалу Јадрана.¹⁰² Међутим, имајући у виду „потврђивање братства“ и назнаке о ранијим контактима тулуског грофа и српског краља, наслућује се да је Рајмундов избор маршруте ка Цариграду био мотивисан и одређеним политичким разлозима. Стога, на овом месту потребно је нешто детаљније се позабавити позадином овог, првог у изворима забележеног контакта крсташа и Срба.

99 КОМАТИНА 2015А, 65.

100 АЛЕКСИЋ 2016, 59.

101 FRANCE 1994, 104.

102 RUNCIMAN 1951, I, 160.

Позадина сусрета у Скадру

Српска држава, настала почетком XI века на источној обали Јадрана била је нераскидиво везана за римокатолички свет. Ове везе одразиле су се на брачни статус Бодина, кога је његов отац, краљ Михаило, оженио априла 1081. године Јаквинтом, ћерком угледника Архириза из Барија, који је само десет година раније овај град предао Норманима и учинио крај византијској власти у јужној Италији.¹⁰³ Ипак, као што Архириз није био у складним односима са вођом Нормана Робертом Гвискардом,¹⁰⁴ тако ни Бодин, који је оца наследио исте године кад је ушао у брак, није био сматран за поузданог норманског савезника.

Бодинов положај је од Нормана много озбиљније угрожавала Византија. Двор у Цариграду му је по доласку на власт признао својеврсни еквивалент краљевске титуле, о чему сведочи његов печат „Константина, протосеваста и ексусијаста Дукље и Србије“.¹⁰⁵ Међутим, уздизање у хијерархији из византијске перспективе није значило да је он био сматран самосталним владарем. Напротив, када су у јесен исте године Нормани започели инвазију на Царство, Бодин је био принуђен да се као савезник, односно подложник, придружи византијској војсци у бици код Драча у октобру 1081. године. Он са својим одредима тада није ушао у окршај против Нормана који су однели величанствену победу и остао је по страни.¹⁰⁶ У сукобу две велике силе његова намера

103 LUPUS PROTOSPATARIUS, 60. Јаквинта је током мужевљеве владавине имала знатног уплива на државну политику, а један од четворице њених и Бодинових синова носио је по деди име Архириз. GESTA REGUM SCLAVORUM, I, 162–163.

104 Када је 1079. године, против Роберта Гвискарда устао његов брат Абелард, Архириз је стао на страну претендента и отворио му капије Барија. Гвискард му је учешће у побуди опростио, GUILLERMUS APULIENSIS, 276.

105 КОМАТИНА 2011, 61–76; STANKOVIĆ 2013, 83–85.

106 ANNA COMNENA, 135–136 (=ВИИНЈ, III, 379); КОМАТИНА 2015Б, 176–179.

није била да допринесе победи једне од њих, већ да њихов рат искористи за своје циљеве.

Упркос почетним успесима, Нормани нису успели да Византију баце на колена. Смрт њиховог предводника Роберта Гвискарда 1085. године је ове амбиције неповратно осујетила, док су се Робертови синови Руђеро Борса и Боемунд, један од предводника потоњег крсташког похода, окренули међусобној борби за очево наслеђе. Бодин је до тог тренутка прекинуо све везе са Константинопољем, искористивши заузетост Царства у борби против Нормана да освоји северне делове Драчке теме. Штавише, приликом норманског повлачења са Балкана преузео је, вероватно са њиховим пристанком, и сам град Драч.¹⁰⁷ Ипак, српска власт на овом подручју била је кратког даха. Град се убрзо поново нашао у рукама Царства, а око 1090. године Бодина је, према тврдњи Ане Комнине, поразио и у жестокој бици заробио византијски заповедник Јован Дука, новопостављени стратег драчке теме.¹⁰⁸ Допавши други пут у свом животу у заробљеништво, Бодин је био принуђен да Царству врати освојене поседе и градове. У Константинопољу се и касније сумњало у његово непријатељско држање,¹⁰⁹ али је оно било неутралисано умешном византијском политиком на Јадрану. Царство је привукло једног од норманских вођа, Готфрида од Мелфа (*Guiffredus, comes et sebastos imperialis*) који је као Алексијев савезник (и плаћеник) боравио у северној Далмацији између 1091. и 1093. године, учврстивши византијску власт над приморским градовима.¹¹⁰

107 *GESTA REGUM SCLAVORUM*, I, 162–165; Живковић 2005, 45–50. На маргинама рукописа Венецијанске хронике Андрије Дандола из XIV века, остало је под 1085. годином забележено: *‘Nunc Bodinus rex Raxie (sic!) Durachium accepit, et postea pace cum imperatore constantinopolitano composita, illi urbem reassignavit’*, *ANDREAE DANDULI CHRONICA*, 219.

108 *ANNA COMNENA*, 225–226 (=ВИИНЈ, III, 383); *ИСТОРИЈА* 1967, 397 (Ј. Ковачевић); Живковић 2006, 119. КОМАТИНА 2015б, 181–182. У *Барском родослову* не помиње се друго Бодиново заробљавање.

109 *ANNA COMNENA*, 252. (=ВИИНЈ, III, 384)

110 *ФЕРЛУГА* 1957, 125–126; *КЛАСИ* 1975, 495.

Други ништа мање важан аспект Михаилове и Бодинове политике било је окретање папској курији која је српским владарима могла да понуди легитимитет власти и важан духовни ослонац. Михаилу је папа Григорије VII (1073-1085) потврдио краљевску титулу пре 9. јануара 1078, када га у једном писму ословљава краљем, његову државу краљевством и наговештава му палијум за барског архиепископа, као и барјак (*vexillum*) Светог Петра који је српски владар тражио.¹¹¹ Могуће је да је Михаило из Рима у то време добио и круну. Са круном, која је типично западног типа, претпоставља се да је он осликан на ктиторском портрету у Цркви Светог Михаила у Стону.¹¹² Међутим, упркос признању краљевског достојанства, Михаилова настојања да добије архиепископско средиште у својим земљама нису била решена све до Григоријеве смрти 1085. године. Бодин се стога у једном тренутку обратио не Григоријевом наследнику Урбану II, већ антипапи Клименту III Виберту који је уживао подршку римско-немачког цара. Његова настојања била су услышана када је Климент III 1089. године санкционисао уздизање барске цркве у ранг архиепископије.¹¹³ Ова одлука ипак је била без практичног значаја. У последњој деценији XI века реформисано папство је тријумфовало, Урбан II је у потпуности истиснуо утицај свог противника и у таквим приликама Бодин је свакако постао свестан да је обнова запостављених односа са легитимним папом у Риму неминовна.

Управо на овом месту искрсава значај Агилеровог извештаја о сусрету грофа Рајмунда и краља Бодина. Адемар од Подија и тулуски гроф били су блиски сарадници Урбана II, активно укључени у папске планове, чија је несумњива

111 CODEX DIPLOMATICUS, I, 157; КОМАТИНА 2016, 136–139; МИТРОВИЋ 2017, 47–65.

112 ИСТОРИЈА 1967, 395 (Ј. Ковачевић); СТЕВОВИЋ 1996, 186–187; ЖИВКОВИЋ 2006, 111–112.

113 PAPSTURKUNDEN, 148–149; КОМАТИНА 2016, 141–144; МИТРОВИЋ 2017, 65–73.

тежња била потврда супрематије римске цркве на источним обалама Јадрана. Полазећи од ових околности, британски историчар П. Франкопан недавно је изнео контроверзну тезу, сагласно којој је Рајмундов пут кроз Далмацију уследио као својеврсни притисак на Бодина, због његових претходних веза са антипапом Климентом III Вибертом.¹¹⁴ Наравно, ово становиште лако је одбацили када имамо у виду Агилерове речи о срдачном пријему „словенског краља“, потврђивању братства са грофом Рајмундом, као и његовом пријатељском односу према крсташима о чему пише Ордерик Витал. Ипак, индиције да је у одабиру Рајмундове маршруте српски краљ Бодин имао не малу улогу, заиста постоје.

У том погледу, важно је приметити да крсташка војска није путовала само кроз српске земље, већ и преко територије друге словенске државе на Јадрану – Хрватске. Она се, додуше, у Агилеровом извештају уопште не спомиње, нити ко је у њој владао.¹¹⁵ То можда није изненађујуће имајући у виду несрећене прилике у хрватским земљама после смрти краља Дмитра Звонимира који је преминуо пре 1089. године.¹¹⁶ Међутим, контраст између потпуног одсуства обавештења о Хрватској и присуство српског владара у делу крсташког писца важна је околност која се не може пренебрегнути. Када се, уз то, имају у виду показатељи да су тулуски гроф и српски краљ пре доласка крсташа у Скадар били у међусобном контакту, да је Бодин у очима крсташа дожи-

114 FRANKOPAN 2012, 116.

115 KLAČIĆ 1975, 509–510.

116 CODEX DIPLOMATICUS, I, 188–189. Познија традиција је његову смрт завела у легенду, записану у тзв. Хрватској редакцији Барског родослова, према којој је „доброг краља Звонимира“ убио народ, односно „срамни и неверни Хрвати“, одбивши његов позив да се прикључе крсташком рату, GESTA REGUM SCLAVORUM, I, 102–103. С обзиром да је Дмитар Звонимир био међу покојнима неколико година пре него што је крсташки поход уопште проглашен, ова легенда нема никаквог упоришта у реалности, KLAČIĆ 1975, 486–489; НЕМЕТ 2006, 73–92.

вљаван као савезник, али и као владар краљевског ранга, одређени закључци се могу извести.

Узимајући у обзир све претходно речено, оно што се најпре може основано претпоставити јесте да се у годинама непосредно пре Првог крсташког рата Бодин поново приближио римском папи Урбану II. Затим, да су на избор пута Рајмунда од Тулуза и епископа Адемара од Подија кроз Далмацију утицала обавештења која су препоручивала српског владара као верног сина римске цркве. При томе, не треба заборавити да је Бодин био у прилици не само да логистички помогне ову експедицију, већ и да крсташима пружи неопходна обавештења о политичким приликама у Византији и ономе што их је чекало на даљем путу ка њиховом циљу. Све то је било од виталног значаја за тулуског грофа и његове људе. Управо у томе лежи објашњење зашто се Рајмундова војска одлучила за путовање кроз Склавонију и преко српских земаља у Приморју којима је пре ње ишао ретко ко, а након ње практично нико од западних ходочасника.

Наводи о краљу Бодину који се срећу у делима Рајмунда од Агилера и нормандијског монаха Ордерика Витала уједно су и његови последњи помени у изворима. Према често понављаном мишљењу, српски краљ је преминуо око 1101-1102, а највероватније још почетком 1099. године.¹¹⁷ Да нема претходно представљених и анализираних вести крсташких писаца, било би тешко извући било какве закључке о последњој деценији Бодинове владавине. Ипак, оно што је и без њихових података извесно јесте да се на самом крају XI века, тежиште власти у српским земљама већ померало постепено на север. Потомци великог жупана Вукана, кога је, сагласно традицији записаној у *Барском родослову* сам Бо-

117 Живковић 2006, 122.

дин поставио на власт у Рашкој,¹¹⁸ у потпуности ће засенити краљеве наследнике у приморским крајевима. Ипак, био је то дуготрајни процес и пуних седам деценија прошло је од сусрета грофа Рајмунда од Тулуза и краља Бодина, до тренутка када су Срби у унутрашњости Балканског полуострва коначно дошли у видокруг западних писаца.



Готфрид од Доње Лотарингије
Фреска Ђакома Јакверија,
почетак XV века



Готфрид проглашен за чувара гроба Господњег
минијатура из француског рукописа
Историје Виљема Тирског, XIV век



Битка код Дорилеја 1097. године,
минијатура из XIV века



Петар Пустуњак показује пут за Јерусалим
минијатура из француског рукописа, крај XIII века



Упокојење епископа Адемара од Подија
минијатура из француског рукописа
Историје Виљема Тирског, XIV век



Опсада Јерусалима 1099. Године
минијатура из француског рукописа
Историје Виљема Тирског, XIV век



Представа трубадурског војводе Виљема IX Аквитанског
минијатура из француског рукописа, XIII век



Печенежи убијају руског кнеза Свјатослава
минијатура из Мадридског рукописа Јована Скилице



Ктиторски портрет у Цркви Светог Михаила у Стону, XI век,
приписан Михаилу „Војслављевићу”

НА ПУТУ ЗА ЦАРИГРАД

У пролеће 1097. године тридесетак хиљада крсташа се окупило под Цариградом. Поједини њихови предводници гајили су наде да ће цар Алексије лично стати на чело похода. Оне су се изјаловиле. Након што су пребачени на малоазијску обалу, крсташа су од цара добили корисне савете везане за њихову предстојећу маршруту, као и помоћ у виду одреда на челу са грчким генералом Манојлом Вутумитом. Међутим, његов задатак није био само да помогне крсташима, већ превасходно да штити царске интересе и олакша преузимање градова и поседа из руку Селџука. То се показало већ приликом заузимања Никеје, која је пала после опсаде од месец дана 19. јуна 1097. године. Грчка застава се поново залепршала над градом, а Вутумит је крсташима забранио пљачку и нарушавање мира и спокојства његових житеља. Западнаке је то у не малој мери разгневило. Залихе у потрештинама и коњима које је Алексије послао само су делимично ублажиле њихов гнев.

Крајем јуна поход је настављен. У зору 1. јула, војска селџучког султана Килиџ Арслана неочекивано је код Дорилеја (близу данашњег града Ескишехира) напала логор крсташке претходнице којом је заповедао Боемунд. Иако суочени са налетима турске лаке коњице, Боемундови Нормани грчевито су се одупирали, док су појачања полако пристизала на попреште битке. Коначно је долазак војске тулуског грофа у поподневним часовима преокренуо њен ток и натерао на повлачење малобројнију турску војску. Битка је била до-

бијена, а султанова ризница пала је у руке крсташа. Победа код Дорилеја омогућила је Византинцима да поврате добар део Мале Азије под своју контролу, а крсташима да практично без даљих борби наставе пут. Њихов главни противник нису више били Селџуци, већ глад, временски услови и тежак терен који их је водио покрај неприступачних планина Таурус.

Три месеца касније крсташа су се нашли пред Антиохијом, капијом Сирије, коју је бранио селџучки заповедник Јаги-Сијан. Опсада овог града потрајала је од краја октобра 1097. до почетка јуна 1098. године. Било је то време испуњено борбама против оближњих муслиманских владара и грчевитим настојањима крсташа да се изборе са болестима и недостатком хране. Поједине крсташке вође захватила је малодушност. Стефан од Блоа је са својим људима одступио од опсаде и упутио се назад цару Алексију, док је Готфридов брат Балдуин отишао за Едесу у северној Месопотамији, где се устолочио као владар, дочекан као ослободилац од локалног јерменског становиштва.

После седам месеци пред Антиохијом, издајство једног Јерменина који је Боемунда пустио унутар зидина омогућило је крсташима да се домогну неосвојивог града. Ипак, то није био крај њихових искушења, пошто су се и сами крсташаи тада нашли у опсади надмоћне војске Кербоге, атабега Мосула. У тренутку када се њихов положај чинио безизлазним, један догађај је све променио. Било је то откриће реликвије Светог копља које је свештеник Петар (Пјер) Вартоломеј пронашао испод пода једне од градских цркава, наводно следећи упутства Светог Андрије који му се указао у визији. Иако није било у питању никакво чудо, већ добро смишљена превара, што су и крсташаи касније сазнали, она је пресудно допринела подизању борбеног морала хришћана.

Убрзо затим, 28. јуна 1098. године, под зидинама Антиохије одиграла се можда и најславнија битка овог похода, када је крсташка војска изашла испред града и у јуришу страховито разбила Кербогу и његове људе.

Након добијене битке за Антиохију, Боемунд Тарентски је успоставио своју власт у граду, изигравши претходни договор са царем Алексијем, али и друге крсташке вође. У њиховом табору букнуле су размирице, а паралелно са њима и епидемија тифуса чија је жртва био предани епископ Адемар. Почетком наредне године, оно што је преостало од крсташке војске отиснуло се на последњу етапу похода, ка Јерусалиму. Ништа није значило то што су египатски Фатимиди, који су важили за помирљивију силу према западњацима од Селџука, само годину дана раније преузели власт у Светом граду. Надомак свог циља, крсташи нису били спремни за преговоре.

Опсада Јерусалима започела је 7. јуна 1099. године. Фатимидски гарнизон је био спреман. Хришћанско становништво, у чију се лојалност сумњало, било је избачено из града, дрвеће у околини посечено да би се спречила изградња опсадних справа, а околни извори и бунари затровани. Поново су крсташи више оскудевали у храни и води од опседнутих, али је сама чињеница да су после три године стигли на крајњи циљ похода држала њихов морал и борбени дух непоколебљивим. Оскудицу у храни олакшала је омања ђеновљанска флота која је правовремено приспела у Јафу, одакле су залихе послате пред Јерусалим, а дрвна грађа за опсадне куле набављана је из удаљенијих крајева. Коначно, 15. јула све је било спремно за силовит јуриш. Јерусалим је пао у руке крсташа, а масакр незапамћених размера почињен је над муслиманским и јеврејским становништвом. Само малом броју житеља који су апеловали на милост крсташких вођа Рајмунда и Танкреда било је омогућено да напусте град.

Након пада Јерусалима у руке крсташа, највиђенији од крсташких предводника, Готфрид од Доње Лотарингије био је именован за „заштитника Светог гроба“, одбивши да понесе краљевску титулу и круну у граду где је Христ носио круну од трња. Преминуо је свега годину дана касније, када га је наследио његов брат Балдуин (1100-1118), који је власт у Едеси препустио једном свом сроднику, да би и формално постао први краљ Јерусалима.

Ломбарђани

Пад Јерусалима означио је крај Првог крсташког рата, али не и крај борби крсташа и муслимана у Палестини које су се наставиле током наредних година. Папу Урбана II, који је преминуо 29. јула 1099. године, две недеље по паду Јерусалима, али непосредно пре него што су вести о величанственом успеху похода и преласку Светог града у руке хришћана лета Господњег 1099. године одјекнуле широм Европе, наследио је Паскал II (1099-1118). Он је наставио рад свог претходника, неуморно проповедајући крсташку идеју и позивајући нове Христове ратнике у Свету земљу. Недостатак људства био је горући проблем за крсташе у Палестини. Велики део њихових сабораца се, испунивши завет, вратио кућама, али су папине проповеди и залагање најугледнијих припадника римске цркве донели успех и већ наредне године, нове војске су се сакупиле, спремне да се отисну на пут на исток. Више њих, пут је водио дуж добро познате саобраћајнице, од Београда ка Константинопољу.

Прва међу овим армијама, састављена од наводно тридесетак хиљада витезова и војника из Ломбардије и других крајева северне Италије, отиснула се на пут средином сеп-

тембра 1100. године.¹ На њеном челу стајали су Анселмо из Бовизија, архиепископ Милана и гроф Алберто од Бијандрате.² Саксонски аналита је укратко забележио да су они, прешавши преко јужне Угарске, презимили 1100/1101. године у градовима Бугарске (*in Bulgariae civitatibus*).³ Алберт Ахенски је оставио детаљнији извештај о овој експедицији. Према његовим речима, крсташи су, дошавши на византијску територију упутили гласнике цару и затражили да им се омогући снабдевање и куповина потрепштина. Након што је Алексије дао свој пристанак, њихов пролазак Војним путем прошао је мирно и без догађаја вредних пажње све до доласка у плодну и богату Тракију, где су се, према пишчевим речима налазиле „тврђаве Бугарског краљевства“ (*regni Bulgarorum castellis*). Овде је недисциплина крсташа поново избила на видело, а мимо жеља и упозорења својих вођа, Ломбарђани су себи дали одушка, свирепо изигравши споразум са византијским владарем. Они су се, како Алберт пише, одали немилосрдном пустошењу:

пљачкајући све, без мере и разума. Без да су ишта своје понудили заузврат Бугарима и Грцима у замену, узимали су њихову стоку и живину и, што је срамота да се каже за хришћански народ, јели их током четрдесетодневног поста. Оскрнавили су велико мноштво Царевих богомоља у овим местима и његовим градовима, желећи да уграбе оно што им је било ускраћено. Затим, ово је страшно рећи, један од ових штеточина безбожно је одсекао груди једне жене која је себе бранила.⁴

1 CATE 1969, 352.

2 ALBERTUS AQUENSIS, 559. (=ALBERT OF AACHEN, 586–587)

3 ANNALISTA SAXO, 735; cf. ECKEHARD, 29.

4 ALBERTUS AQUENSIS, 560 (=ALBERT OF AACHEN, 588–589): '[...] sed omnia sine modo, sine ratione depredati sunt, sine aliqua mutuatione Bulgaris et Grecis sua auferentes, pecora et uolatilia eorum diripientes, et, quod, nefas est dicere de populo catholico, quadragesimali tempore et ieiunio ea deuorantes. Fregerunt etiam in predictis locis et ciuitatibus ipsius pii imperatoris oratoria, propter ambitionem rerum que in eis erant recondite a facie tante

Варварство крсташа из Ломбардије очигледно је пренеразило поједине учеснике овог похода чији су извештаји дошли и до историчара у Ахену.⁵ Упркос Алексијевим мерама да обузда њихово дивљање, као и напорима архиепископа Анселма и грофа Алберта да наметну барем минимум дисциплине, изгреди су се наставили и током наредна два месеца, док су крсташа боравили у околини византијске престонице. Након што им је Алексије, као контрамеру, ускратио снабдевање, мародери из састава ове војске нису презали од тога да опљачкају једну од царских палата на обалама Босфора, убивши том приликом једног царевог сродника и лава љубимца. Гласине о овом догађају дошле су до Ордерика Витала и по свему судећи заслужне су за његово уверење да је византијског цара чувала гарда лавова и леопарда.⁶ Дубоко неповерење које је прожимало односе Грка и крсташа у престоници, било је превазиђено само захваљујући посредовању Рајмунда Тулуског који се у лето 1100. године, као верни Алексијев савезник, вратио у Цариград.⁷ Искрено пријатељство између тулуског грофа и цара, тада успостављено, почивало је на узамној мржњи према Боемунду, који је на своју руку преузео власт над Антиохијом, изигравши их обојицу.

У пролеће 1101. године, Ломбарђанима су се придружиле друге групе крсташа из Француске, али и немачких земаља, где је одзив после сабора у Клермону био релативно слаб, а последице сукоба царства и папства се још увек осећале. Са њима се вратио да испуни свој крсташки завет и Стефан од Блоа. У поход су са њима кренули Рајмунд Тулуски, грч-

multitudinis. Et, quod auditu horrendum est, mamillas cuiusdam mulieris sua defendantis quidam ex parasitis impie detruncauit.

5 КОЙЧЕВА 2004, 78–79.

6 ALBERTUS AQUENSIS, 560–562 (=ALBERT OF AACHEN, 588–593); ORDERIC VITALIS, IV, 124; RUNCIMAN 1951. II, 19–20; CIGGAAR 1996, 342–343.

7 ALBERTUS AQUENSIS, 562. (=ALBERT OF AACHEN, 592–593); CATE 1969, 353–354.

ки генерал Читас и омањи одред Туркопула (православних потомака турских очева и грчких мајки) који су обављали улогу водича. Међутим, упркос њиховим упозорењима, западњаци су се, уместо да следе већ познату руту крсташа преко Дорилеја и Коње, одлучили за северни пут који их је водио у средиште Анадолије. Испрва су имали успеха и заузели Анкару, коју су уступили Византинцима, али су од тог тренутка били изложени непрестаним нападима Турака. У крсташкој војсци су несугласице између Ломбарђана и других одреда већ доброно изашле на видело, доприневши пресудно њиховој слабој организацији и моралу. Коначно, код Мерсивана крај планина Пафлагоније напала их је и тешко поразила Килиц Арсланова армија ојачана њеним муслиманским савезницима. Нарочито тешко су пострадали Ломбарђани – најслабије опремљени, најгоре дисциплиновани и са најмање војног искуства – који су се показали као лака мета за турске стрелце. Рајмунд Тулуски, Стефан од Блоа и други предводници овог похода успели су да избегну покољ и да се преко Синопе са остацима разбијене војске врате у Константинопољ, где је архиепископ Анселмо од задобијених рана преминуо.⁸ Поход Ломбарђана тако је неславно пропао, док се Рајмунд Тулуски непосредно затим вратио у Палестину, где је током наредних година успешно положио темеље четврте крсташке државе – малене грофовије Триполи, смештене између Боемундове кнежевине Антиохије и Балдуинове Јерусалимске краљевине.

8 ALBERTUS AQUENSIS, 563–572 (=ALBERT OF AACHEN, 594–617); RUNCIMAN 1951, II, 21–25; CATE 1969, 354–357.

Аквитански трубадур

Исте године када је поход Ломбарђана био окончан код Мерсивана, на пут се отиснула још једна крсташка војска. На њеном челу стајао је војвода Виљем (Гијом) IX Аквитански (1086-1127). Овај надасве интригантан племић, ожењен синовicom грофа Рајмунда Тулуског остао је добро запамћен у историји. Био је то један од најзначајнијих стваралаца средњовековне окситанске културе, односно како је један његов биограф прибележио, „један од највећих љубавника, ваљани витез, слободан са дамама, одлични трубадур и певач који је дуго путовао широм света“.⁹ Ипак, док су његове песме и љубавни подвизи остали запамћени међу познијим поколењима, то није био случај са његовим неславним крсташким подухватом.

Виљему, који се на поход отиснуо марта 1101. године,¹⁰ придружили су се баварски војвода Велф I и аустријска грофица Ида. Здружена војске ове великашке тројке бројала је, према речима Алберта Ахенског, чак 160.000 људи. Екхард, опат баварског манастира Аура (ум. 1126) који је био учесник похода, свакако је ближи истини када говори о 30.000 људи у „панцирним кошуљама“, односно борцима у саставу ове војске, не рачунајући прост народ.¹¹

О њиховом путовању већ је било речи приликом разматрања личности угарског пограничног заповедника у Земуну – Гуза. Сагласно вестима Алберта Ахенског, непослушни људи из састава ове војске понављали су искуства својих претходника како у пограничним угарским, тако и дуж пута по византијским покрајинама. Царске власти су

9 ANTOLOGIA, 216.

10 CATE 1969, 359.

11 ЕККЕНХАРД, 28; cf. ORDERIC VITALIS, IV, 129.

стога биле принуђене да будно мотре на њихове покрете и понашање. Како тврди Екхард из Ауре, „још од нашег уласка у први град Бугарске (очигледно је реч о Београду) па све до Алексијеве престонице, увек су нас сретали његови мирољубиви гласници који су неко време ишли пред нама, или са нама, ишчезавајући као угашене искрице“.¹² Док су ови гласници били задужени да преносе обавештења о снази крсташа и њиховој тренутној локацији, сасвим другачији је био случај са „царским војницима који су се звали Печенези“ (*quos Pincinatos vocitant*). Они су повремено нападали зачеља крсташке колоне, њихове истурене одреде, али нису презали ни да ударе на њихове логоре током ноћења, наносећи им тако тешке губитке.¹³ Према Екхардовим речима, печенешки одреди су пратили крсташе пуних двадесет дана, што указује на то да западњаци нису имали тешкоће са њима само приликом проласка кроз Бугарску шуму, већ и на наредним деоницама пута које су водиле од Ниша ка Сердики, Филипопољу и Хадријанопољу.

Најозбиљнији окршај између крсташа и византијских власти одиграо се по њиховом доласку пред Хадријанопољ. Крај моста преко реке Марице који је водио у град, избио је сукоб између западњака и људи у служби локалног византијског дукса, ојачаних одредима Печенег и Кумана. Тек након што је грчки предводник несрећним случајем пао у руке крсташа, био је склопљен споразум. „Заробљеници су били враћени, а Печенези и Кумани умирени“, градске капије отворене, крсташима дато право да купују неопходне потрештине, а придружени су им водичи који су их отпратили до Цариграда. Троје предводника положило је заклет-

12 ЕККЕНАРД, 29: 'ab ingressu vel quippe prima civitate Bulgariae usque ad sedem illam, semper nobis pacifici ejus nuntii occurrebant, qui tamen aliquando nos praecedentes vel comitantes favillarum evanescentium more disparebant.'

13 ЕККЕНАРД, 29; КОЙЧЕВА 2004, 80.

ву цару Алексију. Заузврат су били обдарени поклонима, а њиховој војсци дозвољено да се снабде свиме што им је било неопходно за наставак пута.¹⁴

Одатле се мањи број ходочасника, превасходно Бавараца укључујући и Екхарда из Ауре, који нису имали поверења у Алексијеве добре намере, отиснуо на бродовима за Палестину. Већина војске кренула је копном, кроз Малу Азију, где су их сачекале идентичне тешкоће које су пратиле Ломбарђане неколико месеци раније. Неискусни крсташи нису били у стању да изађу на крај са герилским нападима Килиџ Арсланових лаких одреда. Трпећи константне губитке и оскудевајући од недостатка пијаће воде, они су код Хераклеје коначно били савладани, а њихова војска измасакрирана од стране Турака. Грофица Ида је пала у турско заробљеништво. Према једној причи, била је везана и остављена да је, према номадском обичају, прегазе коњи, док је према другој одведена у далеки Хорасан, да се о њој више ништа није чуло.¹⁵ Према трећој, постала је робиња у харему једног од турских принчева коме је родила принца Зенгија (Sanguinem), будућег великог непријатеља хришћана у Светој земљи.¹⁶ Велф Баварски је преживео битку. Успео је да посети Јерусалим са остацима своје војске, али је од исцрпљености преминуо на повратку и био сахрањен у Пафосу на Кипру.¹⁷ Виљем Аквитански такође је стигао у Јерусалим, али наводно са само шест пратилаца колико их је, тврди Ордерик Витал, остало у животу од целе његове војске са којом је кренуо на пут.¹⁸

14 ALBERTUS AQUENSIS, 579–580 (=ALBERT OF AACHEN, 626–627); RUNCIMAN 1951, II, 27–28; ГАГОВА 2004, 18.

15 ALBERTUS AQUENSIS, 580–581 (=ALBERT OF AACHEN, 630–631).

16 HISTORIA WELFORUM, 462; HODGSON 2007, 211–212.

17 ALBERTUS AQUENSIS, 583 (=ALBERT OF AACHEN, 632–635); EKKEHARD, 32.

18 ORDERIC VITALIS, IV, 129.

Потомак викинга

Након неуспеха крсташких похода из 1101. године и више узастопних пораза које су крсташи доживели у Малој Азији, поново је дошло до замирања саобраћајнице од Београда за Цариград, барем када је реч о путовањима великих војски. Паралелно, мање групе крсташа и ходочасника ка Светој земљи поново су се окренуле морском путу, а сам крсташки занос у западној Европи је приметно опао. Међутим, идеја оружаног ходочашћа је још увек била жива међу скандинавским народима који су тек нешто више од једног столећа били део хришћанске екумене и нису узели масовнијег учешћа у дотадашњим крсташким походима. Оно што је северњаке разликовало од других путника јесте да су они устаљено путовали морем, дуж атлантске обале и преко Медитерана до Палестине.¹⁹ Управо на тај начин је и млади норвешки краљ Сигурд Магнусон кренуо на своје ходочашће 1107. године, на челу флотиле која је бројала шездесетак бродова и шест до осам хиљада ратника.²⁰

Норвежани су презимили у Енглеској, а потом у чувеном светилишту Сантјаго де Компостела на Пиринејском полуострву, док су њихово путовање пратиле успешне борбе против Мавара код Лисабона, и на Балеарским острвима против локалних Сарацена.²¹ У Палестини се Сигурд такође исказао као способан и храбар ратник, помогавши краљу Балдуину да 1110. године заузме последње муслиманско упориште на левантинској обали, град Сидон.²² Из Свете земље он је понео делић реликвије Светог крста који ће по

19 BEAZLEY 1901, 123–124; RUNCIMAN 1969, 75–76.

20 BLÖNDAL 1978, 136–137; cf. ALBERTUS AQUENSIS, 675. (=ALBERT OF AACHEN, 798–799)

21 DOXEY 1996, 144–150.

22 ALBERTUS AQUENSIS, 678–679. (=ALBERT OF AACHEN, 804–809)

повратку у домовину положити у своју истоимену задужбину, Цркву Светог Крста (Krosskirkja) покрај свог седишта Кунгахале у Бохуслану.²³

Сигурда је пут кући најпре водио за Цариград (Miklagarð), где је, како казује скандинавска традиција, василевсу Алексију предао своје бродове. Део Норвежана остао је овде да тражи своју срећу у чувеној царевој Варангијској гарди,²⁴ а краљ је после краћег предаха продужио даље копном. У делу *Хаимскрингла* (Heimskringla, „Лопта света“) Снорија Стурлусона, с почетка XIII века, остало је забележено да је Сигурд, напустивши Цариград, „путовао из Бугарске (Bolgaraland), кроз Угарску (Ungarariki), Панонију (Pannónía), Швапску (Sváfa) и Баварску (Býjaraland)“.²⁵ Анонимна сага *Моркинскина* (Morkinskinna), настала у исто време, потврђује ову повратну маршруту, бележећи Сигурдов пролазак кроз Угарску (Vngaraland), Саксонију (Saxland) и Данску (Danmorc).²⁶

Сигурд Магнусон је био први краљ који је узео учешћа у крсташким ратовима. Уједно, он је, како показују цртице из скандинавских сага, био и први владар највишег ранга који је у вези са овим походима путовао балканском дијагоналном саобраћајницом преко наших крајева. Било је потребно да прође дуже времена пре него што се на исти пут, само у супротном смеру, отисну и друге крунисане главе западног света.

23 HEIMSKRINGLA, 553; CIGGAAR 1996, 119.

24 BLÖNDAL 1978, 139–140.

25 HEIMSKRINGLA, 540.

26 MORKINSKINNA, 351.

Српско-угарски савез

Између 1096. и 1101. године, укупно пет крсташких војски путовало је за Свету земљу путем од Београда за Цариград, на челу са Валтером Санс-Авоаром, Петром из Амијена, Готфридом од Доње Лотарингије, миланским архиепископом Анселмом и аквитанским војводом Виљемом IX. Непуну деценију касније, након што је овим крајевима прошао норвешки краљ Сигурд, све до избијања Другог крсташког рата престају вести о кретањима западњака дуж Војног пута. Поред гашења крсташког заноса, на смањену фреквентност саобраћајнице током овог времена утицали су нестабилни и заоштрени угарско-византијски односи који су 1127. године довели до отвореног рата између две државе.

Као повод за овај рат, послужили су пљачка и насиље извршени над угарским трговцима у Браничеву. Прави разлог лежао је у томе што је Византија пружила уточиште угарском претенденту Алмошу, млађем брату краља Коломана и противнику краља Стефана (Иштвана) II (1116-1131). Угарска страна била је та која је прва предузела војна дејства. Краљевска војска је исте године продрла дуж Војног пута у само срце Царства, успут разрушивши градове Браничево и Сердику. Наредне године, Алексијев син и наследник, цар Јован II Комнин (1118-1143), који је од оца наследио енергију, одлучност, али и војне квалитете, организовао је силовит противудар. Он је пребацио операције на угарску територију, користећи снагу своје армије, састављене добрим делом од италијанских и турских најамника, као и добро опремљене речне флоте. Византијске снаге тада су заузеле и опустошиле Земун, област Франкохорион (чије је име остало сачувано у данашњем називу Фрушке горе), као и град Харам на

Дунаву. Следеће, 1129. године, ојачани одредима Чеха и Мораваца, Угри су поново пренели операције у подручје Браничева.²⁷ Још раније, борби против Византије придружили су се и Срби.

Сагласно византијском историчару Јовану Кинаму, у ово време, односно негде између 1127. и 1129. године, Срби су се одметнули од царске власти. Они су заузели и срушили тврђаву Рас. Заповедник византијског гарнизона у Расу, извесни Критопло, који се сматрао главним кривцем за овај неуспех, био је у знак срамоте обучен у женске хаљине и вођен на магарцу у Константинопољу.²⁸ У Кинамовим кратким вестима нема помена ко је тада стајао на челу Срба. Ипак, нема сумње у то да је њих предводио Урош I, синовац великог жупана Вукана који је крајем XI века ратовао против Царства. То потврђују угарски извори, из чијих се навода види да су српски покрети уследили као последица склапања савеза са краљем Стефаном II.

У *Илустрираној хроници* остало је записано да је у ово време угарски краљ послао гласнике у Србију великом жупану Урошу (*Uros comitis magni*) и да је том приликом договорена удаја ћерке српског владара Јелене и краљевог синовца Беле, сина већ помињаног претендента Алмоша, кога је у младости ослепео краљ Коломан.²⁹ Склапање брака није прецизно датовано. Историчари углавном претпостављају да се то десило 1129. или 1130. године,³⁰ али се ово становиште може унеколико кориговати. Непосредно након што је наследио свог претходника 1131. године, Бела је, казује исти извор, са супругом и „са својом децом“ (*cum filiis suis*)

27 CINNAM, 10–12 (=ВИИИЈ, IV, 6–14); CHONIATES, 17–18 (=ВИИИЈ, IV, 117–119); КАЛИЋ 1967, 44–47; МАКК 1989, 21–27; ДИМИТРОВ 1998, 98–99.

28 CINNAM, 12. (=ВИИИЈ, IV, 14–15)

29 CHRONICI HUNGARICI, 443; ENGEL 2001, 35, 50.

30 КАЛИЋ 1970а, 22–23; МАКК 1989, 27, 134, п. 95.

присуствовао земаљском сабору у Араду.³¹ С обзиром на помен деце у множини, извесно је да су Бела и Јелена у том тренутку били барем две године у браку, па се може закључити да је он био склопљен најкасније 1129, а сасвим могуће већ 1127. године, када је и отпочео угарско-византијски рат.

Мир између Византије и Угарске био је склопљен 1129. године, после три ратне сезоне. Пре тога, Срби су, према Кинамовом извештају, већ доживели пораз у сукобу са царском војском и били натерани да положи оружје. Њихове земље биле су опустошене, а житељи подвргнути данку. Из Србије је царска војска награбила богат плен, као и заробљенике који су послати у Малу Азију и насељени у околини Никомидије. Део ових српских пресељеника постали су стратиоти, односно војници у царској служби, док су други подвргнути плаћању трибута као неборачко становништво. Пресељење је било очигледно извршено не само као мера да се ослаби побуњенички дух Срба, већ и да се ојача привредни и војни потенцијал Царства на малоазијској граници према Селџуцима.³²

Тако је покушај великог жупана Уроша I да се ослободи зависности према Византији доживео тежак неуспех, а супрематија Цариграда над српским земљама била обезбеђена за дуже време. Ипак, Урошево орођавање са династијом Арпада поставило је основе спољнополитичке оријентације српских владара све до краја XII века. Оно је подразумевало чврст ослонац на Угарску и друге западне земље у борби против византијске доминације када год би се указала повољна прилика. Важну улогу у томе имала је чињеница да је са Белиним доласком на престо, фактичка власт у Угарској прешла у руке Јелене. Она се у државној управи ослањала на

31 CHRONICI HUNGARICI, 447.

32 CHONIATES, 16 (=ВИИИЈ, IV, 115–117); BIRKENMEIER 2002, 175.

свог способног и вештог брата Белоша. Њих двоје су отеловљавали српско-угарске споне, које су дошле до пуног изражаја током владавине Белиног и Јелениног сина Гезе II (1141-1162).³³ Током овог времена, захваљујући утицају припадника српске лозе у Угарској, породица великог жупана Уроша I ородила се и са другим европским владарским династијама. Његова друга ћерка Марија постала је 1134. године супруга моравског кнеза Конрада из династије Пшемисла. Она је доживела дубоку старост (помиње се као жива још 1190. године), а осликана је на капели у Конрадовој престоници – моравском граду Знојму.³⁴ Из руских летописа познато је да је велики кнез Изјаслав Кијевски испросио 1150. године Белошеву ћерку („пояша оу бана дчерь“) за свог полубрата Владимира. Тако је, поред већ успостављеног сродства са династијама Арпада и Пшемисла, обезбеђено и повезивање српске лозе са руским Рјуриковичима.³⁵

Враћајући се на догађаје из 1127-1129. године, неопходно је приметити да поприште тадашњих српско-византијских сукоба, изузев спомена тврђаве Рас, није забележено у изворима. Ипак, с обзиром на угарско-византијске борбе на правцу од Београда за Сердику, разложно је претпоставити да су и људи великог жупана Уроша I тада ратовали као угарски савезници на овом простору. Била је то скромна најава каснијих догађаја, када ће дејства Срба постепено прерасти у главну опасност по царску власт на подручјима дуж Војног пута.

33 Калић 1970а, 23–24; Калић 1997, 64–75; ENGEL 2001, 49–50.

34 COSMAE CRONICA, 140; Калић 1986, 21–34; Калић 1991, 516–518.

35 ИПАТЬЕВСКАЯ ЛЕТОПИСЬ, 405; cf. МАКК 1989, 47; Калић 1997, 70.

„Краљ Римљана“

Крајем прве половине XII века крсташи у Палестини су добили озбиљног противника у лику Зенгија, атабега Мосула и Алепа. У младости васпитаник Кербоге, Зенги је израстао у способног и окрутног државника који се наметнуо као предводник разједињеним муслиманским поглаварима у региону. Потом се окренуо против најистуренијег и најрањивијег крсташког упоришта – грофовије Едесе, коју је освојио 1144. године. Тако је прва и најстарија од четири хришћанске државе на Леванту престала да постоји.

Вести о паду Едесе стигле су на запад наредне године. Папа Евгеније III (1145-1153) прогласио је у једној својој були крсташки рат, али је одзив био релативно слаб све док поход није почео да проповеда Бернар од Клервоа. Лидер и реформатор цистерцитског реда, Бернар је био водећа теолошка и политична личност на западу тога доба. Он је сазвао сабор у Везлеу 1146. године, где је за крсташки рат придобио француског краља Луја VII Дебелог и његову околину у којој је пресудну реч имала утицајна краљева супруга Алијенора од Аквитаније, унука трубадурског војводе Виљема IX. Своје проповеди Бернар је наставио у Фландрији и Рајнској области, а одлуку да узме крст донео је тада немачки владар, „краљ Римљана“ (како је гласила његова званична титула) Конрад III Хоенштауфен (1138-1152).

Новопробуђени крсташки занос није био усмерен само на Палестину. Нестрпљиви добровољци из Енглеске, Француске, као и нешто Немаца прикључили су се борби локалних хришћанских владара против Мавара на Пиринејском полуострву. У руке хришћана тада су пали Лисабон (1147) и Тортоса (1148). На другој страни, многи немачки аристо-

крати и прелати свој верски жар, као и похлепу, усмерили су на насилну евангелизацију Полапских Словена. Поход у Полабљу (1147), који су одобрили папа и Бернард од Клервоа, имао је релативно мршав успех. Упркос slabим изгледима, Словени су успели да се одупру насилној христијанизацији и германској експанзији која ју је пратила, обезбедивши своју самосталност још две деценије. Конрад III Хоенштауфен, заокупљен припремама за експедицију у Палестину, није показао занимање за борбе против Словена у Полабљу, нити је у њима учествовао.

Према плану, Конрадова војска требало је да се отисне у поход на Ускрс 1147. године. Гласници су претходно послати у Цариград да би затражили од младог византијског цара Манојла I Комнина (1143-1180) да се за наступајућу војску спреме неопходне потрештине и отворе тржнице. У замену за ову логистичку подршку, они су се обавезали да крсташи неће са собом носити ништа осим крајње неопходних ствари и оружја за такво путовање. Манојло и „краљ Римљана“ били су у добрим личним, као и блиским сродничким односима. Конрадова супруга Гертруда била је ћерка грофа Беренгара од Зулцбаха, а њену сестру БERTУ (која је у Византији добила име Ирина) Манојло је оженио 1146. године. Упркос томе, као и пријатељским односима два владара, прилике које су пратиле овај поход биле су умногоме различите него пола века раније. Док су војске Првог крсташког рата ступиле на византијску територију уз позив и сагласност цара Алексија, његов унук Манојло овакву помоћ није очекивао, нити прижељкивао. Ипак се постарао да на пролеће све буде спремно за пролазак Конрадових крсташа.³⁶

Немачка војска отиснула се на пут са малим закашњењем, кренувши из Регенсбурга тек у другој половини маја

36 CHONIATES, 61–62.

1147. године.³⁷ Са Конрадом су у поход пошли будући чешки краљ Владислав II (1158-1172), пољски владар Болеслав IV (1146-1173), а међу немачким племством најугледнија личност која је учествовала у експедицији био је млади царев синовац, Фридрих, војвода Швапске. Био је то човек кога ће историја упамтити под његовим италијанским надимком – „Барбароса“.

Отон, Конрадов полубрат по мајци и епископ Фрајзинга (ум. 1158), учесник овог похода, оставио је релативно оскудне вести о путовању немачке крсташке армије преко југо-источне Европе. Нешто више података о томе забележили су Одон из Деја, пратилац француског краља Луја VII, као и два византијска историчара и савременика Јован Кинам и Никита Хонијат. На овог последњег, нарочити утисак међу крсташима оставиле су жене, племкиње које су пратиле своје мужеве, „јашући коње не састављених ногу, већ опорачене у седлу“. Одевене на мушки начин оне су Хонијата подсећале на Амазонке, док се једна од њих посебно издвајала, као Пентесилеја која се због златом извезених крајева и рубова одеће називала „Златонога“. Поједини историчари претпостављају да би ова дама могла да буде супруга француског краља Алијенора, али на резерву у ово становиште упућује околност да Хонијат на овом месту говори о немачким, а не о француским крсташима.³⁸

Угарски краљ Геза II, син слепог Беле и српкиње Јелене, није био у добрим односима са немачким владарем. Ипак се потрудио да крсташима олакша снабдевање и њихов прелазак преко Паноније, ако ни због чега другог, а онда у жељи да им што пре види леђа. Негде на границама Угарске, пред Конрадову војску изашло је посланство византијског цара, пред-

37 Gesta Friderici, 63–64.

38 Choniates, 60 (=Вини, IV, 120–122); Койчева 2004, 88-89.

вођено Константином Макремволитом и Александром од Гравине, Италијаном у царској служби, који су имали задатак да уговоре детаље проласка и обавезу крсташе да неће наносити штету месном становништву.³⁹ Конрад је пристао и лично положио заклетву. Пошто су крсташи пристигли на обале Дунава, византијска администрација је упослила писаре да напишу њихове лађе којима је путовао део војске и целокупно људство. Наводно их је било више од девет стотина хиљада, како тврди Јован Кинам.⁴⁰ Била је то још једна бесмислена бројка која је сликовито сведочила о стрепњама грчких савременика према незваним гостима у њиховим земљама. Према мишљењу Стивена Рансимена, снага ове војске је вероватно била близу 20.000 људи, док Џонатан Филипс, историчар Другог крсташког похода, њену бројност процењује на највише 30 до 35 хиљада војника, без неборачког састава.⁴¹

Показало се да су Манојлове припреме за долазак Немаца заиста биле на највишем нивоу. Крсташка војска је прошла спокојно до Ниша, где их је локални заповедник Михаило Врана лепо примио. Оба византијска аутора, Кинам и Хонијат потврђују да су крсташи путовали мирно и да се на њиховом путовању све до Сердике није десило ништа друго вредно спомена.⁴² Једино Отон Фрајзиншки тврди да је након напуштања Паноније пролазак крсташа кроз Бугарску био мучан и пун тешкоћа, али су оне биле изазване стањем путева, а не непријатељством месног становништва или византијских власти.⁴³

Проблеми су отпочели након што су крсташи приспели у долину Марице. Пљачке и отимачине од локалних житеља

39 CINNAM, 67; КОЙЧЕВА 2004, 92.

40 CINNAM, 69. (=ВИИИ, IV, 18)

41 RUNCIMAN 1951, II, 259; PHILLIPS 2007, 169.

42 CINNAM, 69–70 (=ВИИИ, IV, 19–20); CHONIATES, 62.

43 GESTA FRIDERICI, 65.

којима су се крсташи одали, Конрад није био у стању да спречи. Инциденти су постали готово свакодневни, а један од њих сликовито је описао Одон из Деја који је истим путем прошао нешто касније. Према његовим речима, поред Филипопоља налазило се једно утврђење где су боравили Латини (није јасно да ли је реч о засебној насеобини поред града или напросто латинској четврти унутар градских зидина), који су продавали залихе путницима намерницима. Овде је у једној таверни извесни забављач (*ioculator*) сео са крсташима и започео да пије с њима, иако није знао њихов језик. Док је теревенка трајала он је бацио на под омамљену змију коју је носио са собом, започевши да изводи трикове с њом. За Немце, међутим, то није било нимало забавно. Схвативши то као лоше знамење, ухватили су забављача и сасекли га на комаде. Нереди су се распламсали и убрзо проширили изван гостионице, где је дошло до сукоба Немаца и локалних полицијских снага које су настојале да уведу ред. Немци су се оружаном супротставили, али је велики број њих страдао, док је слична судбина затекла и друге њихове сународнике који су одсели код мештана у околини Филипопоља. У знак одмазде, преостали Немци из ове групе су опљачкали и спалили све што је било изван градских бедема.⁴⁴

До другог озбиљног сукоба дошло је када су локални бандити опљачкали једног краљевог рођака који је пао у постелеу због болести и убили га. Нарочито гневан на домаће становништво, којима је приписивао колективну кривицу за овај злочин, био је млади Фридрих Швапски. Он је упао у манастир где је убијени Немац боравио, спалио га и побио све оне које је сматрао одговорнима за убиство.⁴⁵

44 ODO DE DEOGILO, 63–64; КОЙЧЕВА 2004, 102–103.

45 CHONIATES, 63–64; STEPHENSON 2000, 218.

Уз друге недаће, на крсташе су се обрушиле и елементарне непогоде, које су према мишљењу византијских писаца биле достојна Божја казна за њихову разузданост. Набујала река Места (Мелас) једне ноћи је поплавила крсташки логор, при чему се део људи утопио, а велика количина потрепштина и опреме пострадала.⁴⁶ Штету и људске губитке једино је избегао одред Фридриха Швапског који се улогорио на једном узвишењу, оставши на тај начин заштићен од поплава.⁴⁷ Био је то последњи озбиљни догађај пре него што је 10. септембра 1147. године немачка крсташка војска стигла пред зидине Константинопоља.

Капелан француског монарха

Француски краљ Луј VII, други предводник овог похода, отиснуо се из Меца на Духове, 8. јуна 1147. године.⁴⁸ Његова војска је била мања од Конрадове, али су писци и њој придавали неумерене бројке, попут Виљема Тирског који је говорио о 70.000 коњаника, без пешака, жена и другог неборачког састава.⁴⁹ Са краљем је на пут кренула његова супруга Алијенора Аквитанска, велики број племића који су положили крсташки завет у Везлеу годину дана раније и један одред витезова темплара.

Французи су следили пут Немаца каснећи за њима отприлике месец дана. У Регенсбургу је краљевска комора са колима, која је требало да послужи лакшем транспорту потрепштина, пребачена на дунавске лађе. Касније се показало да од ових кола у „бугарским пустошима“ није било

46 CHONIATES, 64–65.

47 GESTA FRIDERICI, 67.

48 RUNCIMAN 1951, II, 261–262.

49 WILLERMUS TYRENSIS, 758.

превише користи. Главнина војске је за то време наступала копном, крећући се добро познатим путевима покрај Дунава. Одону из Деја се Баварска чинила пресечена планинама и шумама, а Угарска препуна мочвара. Он је записао да по средини ове краљевине, тј. Угарске, протиче река Драва (Droa) чија је једна обала благо уздигнута, а друга строма. Иако у овим крајевима нема пуно падавина, поменута река ипак нараста од суседних мочвара и плави чак и доста удаљена места, приметио је Одон из Деја.

Сагласно гласинама које су дошле до француске војске, прелазак Драве је претходно задао велике тешкоће Немцима. Французи такође нису имали довољно бродова за прелазак реке, па су били принуђени да је пређу на коњима, али у њиховом случају, без губитака. Осим Дунава, који према Одоновим речима тече готово праволинијски кроз Угарску, по коме лађе узводно плове све до Острогона (Estirgun), друге воде у овој земљи су језера, мочваре и извори. Сама земља је, међутим, „толико травната да је, кажу, из ње и Јулије Цезар довозио храну за коње“.⁵⁰

Пролазак француске војске стављао је краља Гезу II пред нарочита искушења. Наиме, положај угарског краља угрожавао је Коломанов непризнати син Борис, рођен из његовог брака са једном руском принцезом.⁵¹ Испоставило се да се он у тајности прикључио армији француских крсташа, приликом њиховог проласка преко немачких земаља, без знања Луја VII. Тек накнадно сазнавши да се Борис придружио његовој војсци, француски монарх је одлучио да га не преда Гези, знајући да би то за претендента значило сигурну смрт, али и да му не дозволи да учини било шта што би нарушило мирне односе са угарским краљем. Борис је тако

50 ODO DE DEOGILO, 61–62.

51 ENGEL 2001, 50–51.

био спроведен под надзором кроз угарску територију и касније остављен у Цариграду. Чини се да је овакво решење и Гези одговарало. У угарској традицији остало је забележено да је пут француских крсташа протекао мирно, као и да је том приликом Геза II замолио француског краља да буде кум његовог тек рођеног сина.⁵² Био је то будући угарски краљ Стефан III.

Одон из Деја је приметио да цела Угарска може да се пређе за петнаест дана. Оваква брзина пута сугерише да је Луј VII журио да кроз Гезину земљу прође без задржавања, у чему је вероватно и Борисово присуство у крсташкој војсци играло важну улогу. Након Угарске, према пишчевим речима, наступа Бугарска, а тамо где она почиње:

издиже се тврђава која се зове Бугарски Београд, за разлику од града истог имена у Угарској [тј. Стоног Београда или Секешфехервара]. Одатле, на дан пута и по преласку неке реке [Морава], стиже се у бедни градић Браничево. Земља након њега, може да се каже, јесте шумовита ливада или травната шума. Она обилује добрима која расту сама од себе и погодна је за све остало, само уколико би имала земљеделаца. Нити је равница, нити је планине избраздавају, већ је смештена међу брдима, погодним за узгој вина и лозе, наводњеним потоцима и кристално чистим изворима, Нема река, па све до Константинопоља нисмо ни имали потребу за бродовима. После пет дана пута указује се у овом делу Грчке први, невелики град Ниш. Градови Ниш, Хестернит [Сердика], Филлипопољ и Хадријанопољ леже на четири дана пута један од другог, а од последњег до Константинопоља је пет дана. Између њих је равница, има села, градова и свега доброг у обилу. Са десне, као и са леве стране, су планине које су

52 ODO DE DEGILO, 62–63; CHRONICI HUNGARICI, 458–459; PHILLIPS 2007, 187–188; HUNYADI 2008, 55–65.

довољно близу да се могу видети, и довољно далеко да окружују широку, плодну и лепу равницу. Толико о томе.⁵³

Одон из Деја је био много пажљивији посматрач локалних географских и хидролошких особености у односу на писце Првог крсташког похода. Његово лично искуство са управљањем манастирских имања у Француској и коришћењем природних ресурса свакако је значајно допринело томе.⁵⁴ Ипак, и он је делио менталне представе својих савременика и претходника у односу према житељима православних земаља. До „уласка у Бугарску, земљу која припада Грцима“, Француски краљ и његова војска су спокојно путовали, не плашећи се „ни лоших људи, ни лукавства издајника“, али након тог тренутка, тешкоће и муке постале су свакодневни пратилац крсташа. Крсташи су се „у бедном граду Браничеву“ (in Brondusio, paupere civitate; Brandusium civitatem pauperculam) снабдели храном коју им је доставио угарски краљ низ Дунав, а Одону је овде пажњу привукао велики број укотвљених бродова на којима су претходно пристигли Немци. Житељима Браничева су ове лађе служиле за становање и огрев.⁵⁵

Град Браничево спомиње се први пут почетком XI века, као једна од епископија у саставу тада основане Охридске ар-

53 ODO DE DEOGILO, 62: 'Deinde Bogaria in ingressu castrum attollit quod Bellagrava dicitur Bogarensis respectu cuiusdam quae in Hungaria est eiusdem nominis civitatis. Inde ad unam dietam, interposito quodam fluvio, Brundusium civitatem pauperculam. Quod de illa superest, ut ita dixerim, pratum est nemorosum vel nemus pabulosum. Bonis abundat que sponte nascuntur et ceteris est habilis, si colonos haberet. Non plana iacet nec montibus asperatur, sed inter colles vineis et segetibus habiles rivis et fontibus lucidissimis irrigatur. Caret fluviis; sed nec usque Constantinopolim exinde nobis navibus opus fuit. Hec ad quintam dietam primam, sed modicam ex hac parte Graeciae civitatem Nit ostendit. Nit, Hesternit, Philipipolis, Andronopolis civitates 4 diebus ab invicem dissidentes, et ab ultima usque Constantinopolim sunt quinque. Que interiacent plana sunt, villis et castellis omnibusque bonis redundantia. Dextra levaque montes sunt tam prope, ut videantur, et tam longe, ut lata, dives et iocunda planicies includatur. Hactenus hec.'

54 FÉLIX 1996, 286; PHILLIPS 2007, 188.

55 ODO DE DEOGILO, 63.

хиепископије, заменивши као црквено средиште оближњи град Мораву.⁵⁶ Оно је било разрушено у претходном угарско-византијском сукобу током 1127-1129. године. Судаћи по суморном утиску који је Браничево оставило на Одона из Деја, последице рата од пре скоро две деценије још увек су биле видљиве.⁵⁷ Ипак, недуго затим, 1154. године у *Географији* арапског аутора Идрисија, ово место је, под именом Афранисува, описано као велики град на узвишењу изнад Дунава и са бројним становништвом.⁵⁸ Град су помињали и познији крсташки писци, а опсежна археолошка истраживања спроведена на простору средњовековног Браничева открила су налазе керамике, накита и трагове кућа и утврда која потичу из слојева XI-XII века.⁵⁹

Према Одону из Деја, француски крсташки су дошавши у Браничево и затекавши тамо лађе, искористили најмање од њих да би пребацили потрештине из угарског утврђеног места које се налазило на другој обали реке (*de quodam castro Hungariae non longe posito*).⁶⁰ Ово место насупрот Браничеву, коме писац не наводи име, могао би да буде једино Ковин. Референца на овај град, као и на његову тврђаву и брод преко Дунава, није остала непримећена у историографији,⁶¹ али није згорег скренути на њу пажњу и овом приликом. У позној антици, ово насеље је због свог положаја насупрот Маргуму, односно Морави, носило име *Contra Margum*.⁶² У угарским изворима се спомиње први пут везано за догађаје из X и XI века као *castrum Keuee* и *urbs Keuee*.⁶³ У првој поло-

56 КОМАТИНА 2016, 104.

57 ДИМИТРОВ 1998, 100.

58 МИШИЋ 2010, 54. (А. Крстић)

59 ПОПОВИЋ 1988, 125–179.

60 ODO DE DEOGILO, 63.

61 IAMBOR 2002, 119–120; МИШИЋ 2010, 131. (А. Крстић)

62 ĐORĐEVIĆ 2007, 100–101.

63 GESTA HUNGARORUM, 91; CHRONICI HUNGARICI, 377.

вини или најкасније средином XII века, Кеве, односно Ковин, постао је средиште истоимене жупаније,⁶⁴ док су археолошка истраживања открила трагове земљаног утврђења палисадног типа из овог времена.⁶⁵ Судаћи по обављању речног транспорта, није немогуће да се већ у ово време између Ковина и Браничева налазио устаљени „брод“, односно прелаз скелом између две обале Дунава.⁶⁶

Боравећи у Браничеву крсташи су се суочили са потешкоћама приликом мењања новца ради куповине потрепштине. Месни трговци су мењали пет (париских) денарија за један бакрењак, односно две стотине четрдесет денарија за један византијски златник, што је био изузетно неповољан курс.⁶⁷ Истини за вољу, ову праксу нису према крсташима примењивали само грчки трговци, већ су то чинили и поданици католичких краљева (стр. 153), али је за Одона из Деја потцењивање вредности француских новчића био први показатељ грчког вероломства. „И ту први пут почеше штете да се трпе, и да се праве“, горко констатује писац.

Следећу потешкоћу крсташи су искусили након што су напустили Браничево. Грци су затварали капије својих тврђава и купљене потрепштине спуштали ужетом са бедема, што крсташима није омогућавало да се снабдеју у довољним количинама, па су се окретали пљачки околине. У овом неповерењу, како признаје и сам писац, великог удела имало је варварско понашање Немаца који су прошли пре француске групе.⁶⁸ Штавише, ни међусобни односи француских и немачких крсташа нису били добри. Одон из Деја описао је како се једна група Француза, која је ишла испред

64 КРСТИЋ 2010, 69–70; ЧЕМЕРЕ, 87–88.

65 ВУКСАН 1997, 181–183.

66 РОКАИ 1983, 160–161.

67 ODO DE DEOGILO, 63; LAIOU 2001, 170–172.

68 ODO DE DEOGILO, 63.

главнине војске, негде у Тракији сусрела са одредом Немаца чије понашање према другим крсташима није било ништа мање варварско, него према поданицима византијског цара. Французи и Немци су отишли заједно на тржницу, када је међу њима дошло до кошкања. Французи су том приликом добро испребијали Немце који су потом позвали своје другове у помоћ и дали се у потеру. Тада је између две групе крсташа дошло до правог оружаног сукоба који је прошао без тежих последица и жртава само захваљујући томе што је већ био сумрак и ускоро пала ноћ. „Немци су и нама били несносни“, приметио је тада Одон из Деја.⁶⁹

Последњу, али не и најмању тешкоћу причињавали су војсци француског краља стари пратиоци свих крсташа и ходочасника на Војном путу – одреди Печенега и Кумана (*Pincenatorum et Cumanorum*). Они су у пустошима Бугарске (*in desertis Bogariae*) вршили нападе из заседа и наносили им тешке губитке. Једна група Француза, нападнута од ових Печенега и Кумана, успешно се одбранила тако што је утврдила свој логор колима, након чега су се нападачи повукли.⁷⁰

Иако ненаклоњен Грцима, Одон ипак није пропустио да наведе и позитивне примере сусрета његових сународника са поданицима цара Манојла. Управник Сердике је крсташима указао дужно поштовање, обилно их снабдевши храном за даљи пут. Такође, грчко духовништво дочекивало је крсташе са посебним поштовањем, износећи пред њих иконе и благосиљајући их за успех њиховог похода.⁷¹ По свему судећи, француска војска путовала је до Константинопоља правећи мање проблема од недисциплинованих Немаца. Захваљујући бољој организацији, она је прешла растојање од Меца до Константинопоља за 112 дана, док је Конрадовој

69 ODO DE DEOGILO, 64.

70 ODO DE DEOGILO, 65.

71 ODO DE DEOGILO, 64.

војсци било потребно 110 дана за много краће растојање од Регенсбурга до византијске престонице.⁷²

* * *

Други крсташки рат, упркос томе што су га водила два најмоћнија и најугледнија владара западне Европе, није превише личио на успешни поход који се одиграо пола столећа раније. Не чекајући Французе, Конрад је одлучио да сам пређе у Малу Азију. Његова војска је преценила византијски ауторитет у Анадолији и потценила снагу Селџука. Она је напредовала у две групе. Прву, коју је водио сам Конрад, Селџуци су разбили у бици код Дорилеја крајем октобра 1147, тачно пола века након славне победе крсташа на истом месту. Друга, која је ишла обалом на челу са Отоном Фрајзиншким, доживела је сличну судбину недалеко од Лаодикеје у децембру. Остаци немачке војске били су принуђени да сачекају француског краља. Уједињена крсташка армија, иако је нанела неколико пораза Турцима, стигла је до Свете земље значајно ослабљена због честих напада и глади.

Оно што је највише допринело неуспеху похода ипак се догодило у самој Палестини. Пристигли крсташки су у договору са баронима Прекоморја на саветовању у Акри крајем јуна 1148. године донели судбоносну одлуку да промене циљ подухвата. Уместо ослобађања Едесе, они су кренули на муслимански Дамаск, чији је владар важио за непоузданог суседа, али не и непријатеља крсташа. Чинило се да ће овај град бити лак плен. Рачуница се показала погрешном. Зенгија, кога је убио један његов франачки роб, наследио је ништа мање способни млађи син Нур ад-Дин (1146-1174). Тек што су крсташки крајем јула 1148. године опсели Дамаск, он је правовремено притекао граду у помоћ. Нур ад-Динова

72 PHILLIPS 2007, 189.

војска је заузела положаје иза крсташа и одсекла им одступницу, што је натерало бароне Јерусалимске краљевине да после свега пет дана прекину опсаду и одступе. Паралелно са њима, били су принуђени на повлачење и одреди немачког и француског владара, узнемиравани од муслиманских стрелца и лаке коњице. Крај опсаде Дамаска означио је и завршетак Другог крсташког рата који хришћанима у Светој земљи није донео никакво олакшање. У наредним годинама њихов положај ће постати само још тежи.

Док се краљ Луј VII вратио са похода право у Француску, Конрад се на свом повратку, сусрео са младим царем Манојлом I Комнином, „својим пријатељем и братом“, негде у пределима Ахаје или Тесалије. Том приликом, договорио је са њим савез против јужноиталијанских Нормана, пре него што је наставио пут морем до Истре.⁷³ Његов синовац Фридрих Швапски се током априла 1149. године вратио у немачке земље „преко Бугарске и Угарске“, журећи да уреди стање у својој држави након трогодишњег одсуства.⁷⁴ Ово, повратно Фридрихово путовање одиграло се у време када је букнуо нови српско-византијски сукоб. Стога, иако у делу његовог биографа нису забележене појединости везане за његов повратак, могуће је да је још тада млади швапски војвода имао прилике да се обавести о Србима, у чијим земљама ће се наћи четири деценије касније

73 GESTA FRIDERICI, 90.

74 GESTA FRIDERICI, 90.

Via Hierosolymitana

По окончању Другог крсташког рата поново за дуже време престају обавештења о приликама дуж *Via militaris*. Повремено се у изворима појављују искрице које показују да се овом саобраћајницом и даље путовало. Сведочанство о томе сачувало се у дипломатској мисији послатој Манојлу I Комнину од стране цара Фридриха I Барбаросе (1152-1190) 1166. године. Тада су аустријски војвода Хенрих II Бабенберг (1141-1177) и Отон I Вителсбах, потоњи војвода Баварске, путовали преко Угарске за Сердику где их је Манојло примио.⁷⁵ И ово путовање одиграло су у време судбоносних догађаја у српској историји, непосредно пре него што је српски велики жупан Стефан Немања наставио борбу својих претходника да одбаци византијску политичку супрематију над српским земљама.

О балканској дијагоналној саобраћајници у ово време сведочи и један спис настао највероватније почетком друге половине XII века. Реч је о тексту насловљеном *Oyis iuyia у Свеиу земљу* (*Descriptio itineris in Terram Sanctam*), углавном познатом под именом *Via Hierosolymitana*. У њему нису испричане догодовштине путника, нити забележени детаљи о народима и земљама, већ је реч о кратком путном водичу који садржи попис насељених места која су лежала на путу западних ходочасника и растојања међу њима. Текст је објављен још у првој половини XVIII столећа на основу данас изгубљеног рукописа из библиотеке у Зајсту, Холандија; до данас су сачувана још три његова преписа из XII-XIII века. Називи места у итинерару су веома искварени, што указује

75 GESTA FRIDERICI, 348; CINNAM, 261–262 (=ВИИНЈ, IV, 93); АЛЕКСИЋ 2017, 173–178.

на то да његов састављач није прикупљао податке на основу личног искуства, већ се ослањао на друге путнике или на неке данас изгубљене изворе.

Према овом водичу, Угарска почиње код реке по имену Fisgaga, односно Фиша, десне притоке Дунава у данашњој Доњој Аустрији. Од ове међе Угарске на растојању од једне миље смештен је град Heimenburch, то јест Хајнбург ан дер Донау, данас најисточнији град Аустрије. Одатле је, према овом итинерару, два дана пута до града Raua, односно Ђера (Győr, Raab), а потом три дана пута до града Wzzenburch, односно Секешфехервара или Стоног Београда (нем. Stuhlweissenburg). Од Стоног Београда на три дана пута лежи загонетно место забележено под именом Hanenburch, које су мађарски истраживачи идентификовали са Толном или са оближњим Какасдом.⁷⁶ Из Ханенбурга се после четири дана стиже у место Duldumast, а након још четири дана, преко шума и мочвара и после преласка једне реке (очигледно Драва) долази се у Dordomest. Последња два назива, непозната из других извора, по свој прилици представљају искварена словенска имена „дуги мост“ (мађ. hosszú híd) и „тврдо место“ (мађ. erős hely). Према једној претпоставци, први град би могао бити Барањава (Baranyavár), односно Брањин Врх покрај Белог Манастира, а други Вуковар.⁷⁷ Ипак, једино што се поуздано може рећи јесте да се прво место налазило северно, а друго непосредно јужно од Драве.

Потом се, према овом итинерару, три дана иде кроз пустињу и суву земљу (per desertum et terram siccitatis), све док се не дође до велике реке по имену Suouua, тј. Сава. Целокупан пут кроз Угарску, тврди овај водич, траје деветнаест дана. Ова запажања су начелно у складу са извештајем Одо-

76 KRISTÓ 1980, 3–7.

77 KRISTÓ 1980, 7.

на из Деја, сагласно коме су француски крсташи прешли ово растојање за петнаест дана.

На другој обали Саве, тврди водич, смештен је леп и богат град Београд и ту почиње Бугарска (*Civitas bona & dives, quae vocantur Belgrada, initium Bulgariae*). Од Београда се путује седам дана кроз густу шуму, преко брда и гора до тврђавице која се зове *Nis*, тј. Ниш. И ова запажања су сагласна са старијим крсташким извештајима. Војске Валтера Санс-Авоара и Петра из Амијена су 1096. године овај пут превалиле за осам дана. Из Ниша се, опет по пустињи, путује четири дана до тврђавице *Straliz*, односно до Сердикe. Још четири дана је до друге велике реке (Марица), а преко бројних других које протичу кроз Бугарску. Преко ове реке је град који се зове *Philippoli* – Филипопољ, односно Пловдив. То је први град након изласка из Бугарске и уласка у Македонију, како тврди овај водич.

У тексту се потом дају кратке белешке о градовима смештеним између Филипопоља и Константинопоља, са растојањима међу њима. Од Филипопоља је пет дана пута до града *Adrianopoli*, тј. до Хадријанопоља (Једрене) где почиње плодна Романија, богата хлебом, рибом и свим другим добрима. Одатле до Цариграда је још пет дана пута. На овој последњој деоници лежи још пет мањих градова, смештених један од другог на дан пута. То су *Bargaropolis*, тј. Бугарофигон (данашњи Бабаески, Турска), *Erkanopolis*, односно Аркадиопољ (Лилебургаз), *Burgara* (непознато место), *Solumbrea*, тј. Селимврија (Силиври) и коначно *Ziur*, односно Цурулон (данашњи Чорлу).⁷⁸

У водичу су детаљније побројана места која леже у близини Цариграда, као и поједина насеља у централној и северној Угарској. Често присутна у овом извештају, одредни-

ца „пустиње“ односи се на крајеве данашњег Срема, као и на деоницу Војног пута између Ниша и Сердикe. Она је у односу на густо насељену Тракију несумњиво остављала утисак пустоши на савременике. Крајеви између Београда и Ниша су у *Via Hierosolymitana* описани као шумовити и тешко проходни предео, што не изненађује, будући да су они на готово идентичан начин представљени у практично свим крсташким изворима XI-XII века. Једини донекле изузетак представља раније помињани извештај Одона из Деја који је ове крајеве на основу личног искуства и по свему судећи најверодостојније, описао као „шумовиту ливаду или травнату шуму“.

БЕЛИЈАЛОВИ СИНОВИ

Више од седам деценија било је потребно да, након сусрета тулуског грофа са „краљем Словена“ у Скадру крајем јануара 1097. године, Срби поново задобију дужну пажњу писаца крсташке епохе. Ново појављивање Срба у делима западних посматрача ипак није имало директне везе са неким од крсташких похода. Оно је уследило као својеврсна последица зближења Јерусалимске краљевине и Византије.

Јерусалимски краљ Амалрик I (1163-1174) се 1167. године оженио Маријом, рођаком цара Манојла Комнина. Наредне године, у жељи да сузбије нарастајућу моћ Нур ад-Дина, он је послао Виљема, архиепископа Тира, као свог емисара у Константинопољ. Непосредни циљ мисије био је учвршћивање савеза између Византије и Јерусалима ради превентивног крсташког напада на Египат и уз подршку царске морнарице. Виљем Тирски је мисију успешно обавио и вратио се у јесен исте године у Палестину.¹ Међутим, испоставило се да је Амалрик био исувише нестрпљив. Не сачекавши византијску флоту, у рат је кренуо сам. Експедиција се у почетку чинила успешном. У његове руке пала је тврђава Дамијета у делти Нила, али је неколико година касније крсташе из Египта истерао најспособнији Нурад-Динов генерал, Салах ад-Дин Јусуф, односно Саладин, како ће постати познат на западу

1 EDBURY 1990, 16, 54.

Тирски архиепископ о Србима

Виљем Тирски је своју дипломатску мисију потанко описао у свом делу. Непосредно по његовом доласку у Константинопољ, испоставило се да цар Манојло I Комнин није био у престоници. Изасланик краља Амалрика му се упутио у сусрет, сазнавши у међувремено да се Манојло:

налазио у Србији, планинској области, покривеној шумама, којој се тешко прилази. Она је смештена између Далмације, Угарске и Илирика. А Срби су се побунили, уздајући се у то што им је област тешко проходна и неприступачна. Стара предања кажу да цео овај народ води порекло од изгнаника и прогнаника осуђених да секу мермер и копају руде, због чега су и добили ропско име. То је необразован народ, без вештина, који настањује планине и шуме, не познајући земљорадњу. Имају много стада и крда, богати су млеком, сиром, путером, месом, медом и воском. Имају управитеље који се зову жупани. Они понекад служе господину Цару, а каткад излазе са планина и из шума, а пошто су дрски и ратоборни мужеви, опустоше све око своје области. Због тих злодела које њихови суседи нису могли да трпе, господин Цар је пошао на њих са великом силом и безбројном војском. Пошто су били потчињени, а њихов главар ухваћен, ми смо, најпоследње, након бројних тешкоћа на путу срели господина Цара у области Пелагоније, у граду који се обично зове Битољ.²

2 WILLERMUS TYRENSIS, 946–947: 'Detinebatur porro eo temporis articulo Imperator in Servia, quæ regio montuosa et nemoribus obsita, difficiles habens aditus, inter Dalmatiam et Hungariam et Illyricum media jacet, rebellantibus Serviis et confidentibus de introitu ad se angustiis et de impervia eorum regione. Habent vetustæ traditiones hunc omnem populum ex deportatis et deputatis exilio, qui in partibus illis ad secanda marmora et effodienda metalla damnati fuerant, originem habuisse, et inde etiam nomen traxisse servitutis. Est autem populus incultus, absque disciplina, montium et sylvarum habitator, agriculturæ ignarus: gregibus et armentis copiosi, lacte, caseo, butyro, carnibus, melle et cera uberius abundantes. Hi magistratos habent, quos Suppanos vocant; et domino imperatori aliquando

Извештај тирског архиепископа несумњиво је одисао тенденциозношћу и ниподаштавањем према Србима. Ипак, важно је истаћи да он није био одраз погледа западних путника према словенским житељима Балкана. Виљем Тирски је своја обавештења заснивао на ономе што је сазнао од Грка, па би и на његове речи пре требало гледати као на одјек византијског јавног мњења према побуњеним Србима и њиховом предводнику.³ Оно што је извесно, вулгарна етимологија српског имена и повезивање са „ропским“ статусом коју Виљем Тирски доноси није била његова измишљотина. Она се, треба подсетити, среће још у делу *О ујрављању Царством*, приписаном византијском цару Константину VII Порфирогениту.⁴

Упркос овој исказаној необјективности, важност обавештења тирског архиепископа за разумевање тадашњег српско-византијског сукоба препозната је још пре пола столећа у домаћој историографији.⁵ Он вођу Срба не спомиње по имену, али други извори о овим догађајима недвосмислено показују да у питању није нико други до Стефан Немања. Како преноси Никита Хонијат, Немања је тада потчинио Хрватску и присвојио власт над градом Декатерон (Котор), због чега је цар послао на њега свог војсковођу Теодора Паддијата.⁶ У Немањином житију из пера његовог сина Стефана Првовенчаног ови догађаји су приказани кроз перспективу Немањине борбе против браће. Према Стефану Првовенчаном, његов отац је тада успео да се врати на власт у Рашкој, а потом и да победи браћу, који су рачунали на помоћ

serviunt; aliquando de montibus et sylvis egredientes, omnem circa se regionem, ut sunt audaces et bellicosi viri, depopulantur. Ob hæc ergo intolerabilia vicinis eorum maleficia, ingressus erat ad eos in virtute multa et innumera manu dominus Imperator. Quibus subactis et præcipuo eorum principe mancipato, redeunti domino Imperatori, post multiplices viarum labores, in provincia Pelagonia, in civitate quae vulgo dicitur Butella, occurrimus...'

3 FÉJIS 1996, 287.

4 CONSTANTINE PORPHYROGENITUS, 152–153.

5 КАЛИЋ 1970б, 201.

6 СНОНИАТЭС, 158–159 (=ВИИИИ, IV, 145–147).

унајмљених одреда Грка, Фруга (Франака) и Турака, у бици код Пантина на Косову.⁷ Поход Теодора Падијата и битка код Пантина били су, како је то исправно закључила Ј. Калић, идентична војна кампања, само саопштена кроз различите визуре српског и грчког писца.⁸

Падијатов неуспех Хонијат је прећутао, али се он јасно види из даљих пишчевих речи према којима је Манојло био принуђен да лично крене на Немању који је у међувремену повео „необјављени рат“ против Ромеја. Пред Царевим доласком, српски владар је морао да се сакрије у горама и пећинама, пре него што је на крају пристао да „сопствену главу стави пред његове ноге, опруживши се висок, свом дужином“. Разлог Немањиног потчињења је сагласно Хонијату лежао у још једној околности: његовом страху да не буде збачен са власти, а она царевом вољом пренета на достојније од њега.⁹ Нажалост, Хонијат не саопштава да ли је Немања био пуштен одмах након што се потчинио цару, или тек у Битољу. То не чини ни Виљем Тирски, чије је дело уједно најстарији историјски извор у коме су забележене Немањине активности. Ипак, с обзиром на то да западни очевидац није лично видео српског владара у овом месту где се сусрео са Манојлом, може се закључити да је византијски владар био задовољан Немањиним формалним исказивањем покорности, те да га је поштедео окова. Свега неколико година касније, према Немањи ће бити примењен окрутнији поступак.

Након што је 1171. године избио велики венецијанско-византијски сукоб, Срби су се поново укључили у борбу против Царства. Наредне године, под млетачким утицајем, Стефан Немања је, према сведочанству Јована Кинама пла-

7 СТЕФАН ПРВОВЕНЧАНИ, 28–31.

8 КАЛИЋ 1970Б, 199.

9 СНОНΙΑΤΕS, 159 (=ВИИИИ, IV, 147–148).

нирао да се поново дигне на оружје. Четвртог марта исте године преминуо је и млади угарски краљ Стефан III (1162-1172), син Гезе II и унук Беле II Слепог и српкиње Јелене. За Манојла је решавање прилика у Угарској и Србији тада постало приоритетно питање. Свог кандидата за престо код северног суседа, Гезиног млађег сина Белу који је дуго живео у Константинопољу, био образован у грчком духу и носио грчко име Алексије, послао је у Угарску да преузме власт. Потом је из Сердикe пошао у Србију да смири тамошње прилике. Иако је, према Кинамовим речима, Немања „са свих страна прикупио савезничку војску“, ипак се није усудио да се супротстави цару. Он је изашао пред Манојла и потчинио му се, „откривене главе и голих руку до лаката, босих ногу, са везаним конопцем око врата, са мачем о руци“. Овог пута заробљавање није избегао. Био је одведен у Цариград, где је својим стасом, али и држањем остављао упечатљив утисак.¹⁰

Нешто раније, управо у време када је Стефан III преминуо, кроз Угарску је прошла ходочасничка експедиција на челу са баварским и саксонским војводом Хенрихом Лавом.¹¹ Убрзо затим, немачки ходочасници имали су блиски сусрет са Србима у Бугарској шуми. О томе је остао сачуван извештај у делу Арнолда из Либекa на који сада треба скренути пажњу.

10 CINNAM, 286–288 (=ВИИИЈ, IV, 101–104); МАКК 1989, 106–107.

11 ARNOLDUS LUBECENSIS, 117; PAULER 1899, 503–504, n. 519; МАКК 1989, 107.

Саксонски и баварски војвода

Путовање Хенриха Лава, најутицајнијег члана породице Велфа и војводе Саксоније и Баварске, које се одиграло 1172. године забележено је у више извора.¹² Међу њима је и Јован Кинам, који није пропустио да спомене боравак војводе Саксонаца, „бројног и богатог народа“ и његове велике пратње у Константинопољу.¹³ Ипак, најдетаљнији извештај о овом путовању, такође и једини који пружа податке везане за пролазак ове дружине дуж Војног пута, јесте *Словенска хроника* Арнолда из Либека, који је и сам по свему судећи био учесник у овој експедицији.¹⁴

Из Арнолодовог извештаја сазнајемо да се Хенрих Лав на пут отиснуо јануара 1172. године. Његова пратња је одавала изглед омање респектабилне војске. Она је бројала око 1.200 наоружаних људи, односно, како се претпоставља, између 1.500 и 2.000 ходочасника.¹⁵ Након што је копном дошао из Брауншвајга до Беча, Хенрих се опскрбио потрепштинама, прешавши са својом пратњом на лађе, док га је комора следила копном. Путовање Дунавом сматрало се за погоднији и бржи начин преласка преко Паноније, али упркос томе пловидба реком није била без опасности. Прошавши Мошоњ и Острогон, војводина пловила су налетела на стење и гребене код једног градића чије име није остало забележено. Док су друге лађе прошле без оштећења, Хенрихова се разбила и било је неопходно поправити је пре него што је пут настављен.¹⁶ Вероватно је овај несрећни случај уследио услед нис-

12 JORANSON 1938, 155–157.

13 CINNAM, 286; CIGGAAR 196, 235–237.

14 JORANSON 1938, 150–153; SCIOR, 291–293.

15 ARNOLDUS LUBECENSIS, 118; JORANSON 1938, 164–166.

16 ARNOLDUS LUBECENSIS, 117–118.

ког водостаја, карактеристичног за то доба године. Реч је о крају фебруара или почетку марта 1172. године.

Путовање реком је потом без даљих препрека настављено све до Браничева, „града грчког краља“, где је лађе било неопходно извући на копно. Према пишчевим речима, Дунав се на овом месту „губи у подземном току и претвара у незнатну речицу“. И овај опис заснован на сећањима очевица можда је био везан за низак водостај карактеристичан за то доба године, али је могуће и да се пре мелиорације и сама река на овом месту разливала у више рукаваца. Опис свакако не треба узети дословно. Познато је да се чак и низводно од Браничева пловило, све до Гвоздених врата, односно Ђердапа,¹⁷ где су бродови вероватно извлачени на суво а путници се копном пребацивали на доњи ток реке.

Западњаци су по преласку на копно у Браничеву начинили кратки предах. Даљи пут их је водио „у огромну и веома познату шуму по имену *Bulgerewalt*“ (у латинском тексту је дословно дат немачки еквивалент назива Бугарска шума). Овде су и путници и њихови коњи су много трпели због дубоких и тешко проходних мочвара. Претоварени коњи који су вукли кола умирали су од исцрпљености, а њихови точкови су се веома често ломили. Путовање се одужило јер је колона морала често да се зауставља ради поправки. Коначно, војвода је наредио људима да напусте запреге и да потрепштине пребаце на коње. Поневши само најнужније, крсташи су морали да оставе иза себе велике количине хране: меса, рибе, вина, чак и слаткиша.¹⁸

Олакшани тако од вишка багажа, путници су дошли у град Равно (*urbi que Ravenelle dicitur*) које се налазило усред ове шуме.¹⁹ Било је то насеље на месту данашње Ђуприје и

17 СИМЕОНОВА 2006, 139–140.

18 ARNOLDUS LUBECENSIS, 118.

19 ARNOLDUS LUBECENSIS, 118.

античког града *Norreum Margi*, пострадао приликом провале Атилиних Хуна. Своје словенско име оно је дуговало географском положају, будући смештено у равничарској речној долини. Према археолошким истраживањима, старији слојеви овог насеља потичу из X-XI века, док је први средњовековни писани извор који га спомиње арапски географ Идриси 1154. године. Према њему, Равно је било велики и добро насељени град, смештен на педесет миља, односно дан пута од Ниша и шездесет миља од града Афранисува, односно Браничева.²⁰

У односу на Идрисијев опис, ово место је на Арнолда из Либека оставило много непријатнији утисак. Житељи Равно су, према његовим речима, били „Срби, Белијалови синови без Божјег јарма, који се подају телесним уживањима“ (*Servi dicuntur, filii Belial, sine iugo Dei illecebris carnis et gule dediti*). У складу са својим именом (*Servi*), они су служили свему што је нечисто. Покоравали су се природи места у којима су боравили, живећи попут животиња, дивљачнији од дивљих звери. Дотични Срби су били номинално потчињени „грчком краљу“. Ипак, када је изасланик цара Манојла који је пратио ову експедицију, (вероватно јој се придруживши у Браничеву), покушао да их наговори да приме Немце унутар зидина, они су га истерали напоље. Ништа боље није прошао ни Хенрихов гласник који им се упутио са идентичном намером. Схвативши да ће Равно остати за њих затворено, западњаци су пројахали поред града и улогорили се крај једне речице у издуженој удолини, имајући са десне стране планине, а са леве густо купиново шипражје (*habentes a dextris montana, a sinistris vero rubum pinarum densissimum*).²¹ С обзиром да топографски опис није прецизан, може се само нагађати да

20 Мишић 2010, 234. (А. Узелац)

21 ARNOLDUS LUBECENSIS, 118.

ли је Хенрих свој логор поставио покрај града, на обалама речице Раванице, или можда ближе Великој Морави, јужно од њега. Околним планинама које се спомињу у Арнолдовом тексту одговарају обронци Јухора на левој обали Мораве.

Заштићени на тај начин добро одабраним положајем, крсташи су запалили ватре и поставили страже. Предострожност, како се показало, није била наодмет. Негде око поноћи Срби из околине, подељени у више мањих одреда, изненада су опколили и напали немачки логор са све четири стране дижући застрашујућу и заглушујућу буку. Пробуђени из сна, Немци су одмах дохватили оружје и сакупили се код својих барјака. Млађи пажеви и слуге послати су да пазе на коње, да их нападачи не би уграбили. Упркос брзој војводиној реакцији, предност је била на страни Срба. Они су успели да заузму табор епископа Конрада од Вормса, који је пратио ову експедицију у својству изасланика цара Фридриха I Барбаросе. Служећи се отровним стрелама, убили су једног витеза из његове пратње и двојицу слугу, па је Хенрих морао да упути одред од двадесетак витезова да ослободи епископов табор. Окршај се све више захуктавао, а онда је у једном тренутку борба напрасно стала. Предводник Срба тада је страдао, погођен стрелом из балисте (*unus balista feriens nutu Dei e regione percussit ducem illorum et transfondit eum*). Био је, по свему судећи, убијен грешком од стране својих људи, с обзиром да крсташи ово оружје нису имали. Сазнавши за то, Срби су се повукли у паници, а Немцима је само остало да преброје мртве и пруже помоћ рањеницима.²²

Током јутра се спустила густа магла и Хенрих Лав је одлучио да што пре напусти ове опасне крајеве. Ходочасници су подигли логор и полагаано кренули даље, док их је непријатељ пратио цео дан, вребајући из заседе. Преостали део

22 ARNOLDUS LUBECENSIS, 118–119; JORANSON 1938, 180, n. 116.

путовања кроз Бугарску шуму је протекао у напетости, али без нових борби, све док западњаци нису изашли из ових предела и стигли у Ниш (*civitatem Niceam*). Овде су војвода и његови људи били лепо примљени о трошку локалног византијског заповедника.²³

Наставак путовања Хенриха Лава протекао је спокојно. Немци су стигли у Константинопољ непосредно пред Ускрс, 16. априла 1172. године. У јуну исте године војвода је био у Палестини, дочекан са дужним почастима од стране кнеза Антиохије и јерусалимског краља Амалрика. У Светој земљи је остао нешто мање од два месеца, том приликом богато обдаривши Цркву Светог гроба и ред темплара. На свом путовању успоставио је и присне односе са селџучким султаном Килиџ Арсланом II (1156-1192), што је био важан преседан за касније Барбаросине преговоре са овим владаром. У Баварску се вратио децембра исте године, прошавши на повратку истим путем, „кроз Ниш и велику шуму“. Овог пута је пролазак баварског и саксонског војводе кроз Поморавље протекао без забележених незгода и инцидената.²⁴

23 ARNOLDUS LUBECENSIS, 119.

24 ARNOLDUS LUBECENSIS, 124.

Срби на Војном путу

Путовање Хенриха Лава у Свету земљу одиграло се у исто време када и политичке промене у Угарској које су пратиле долазак Манојловог штићеника Беле-Алексија (Бела III) на угарски престо. Такође, исте године уследио је нови Немањин покушај да одбаци врховну власт цара Манојла I Комнина. Сасвим природно, поставља се питање да ли је присуство Срба у граду Равно, смештеном између Ниша и Браничева, које је посведочио Арнолд из Либека, било у вези са тадашњим Немањиним активностима. Хронолошка блискост сва три поменута догађаја – смрт угарског краља Стефана III, путовање Хенриха Лава кроз Бугарску шуму, као и Немањине антивизантијске активности као да упућују на то. Томе у прилог може се истаћи да су Немањине баштинске области обухватале жупе Ибар, Топлицу, Расину и Реке. Њима је пре 1168. године придодата и Дубочица, јужно од Ниша као лични дар Немањи од стране цара Манојла. Све поменуте области, смештене између Јужне и Западне Мораве, непосредно су се наслањале на византијску територију и подручје кроз које је пролазио пут од Београда за Цариград. Стога се чини логичном претпоставка ретких домаћих историчара који су на извештај Арнолда из Либека уопште обртали пажњу, да је Немања почетком 1172. године преузео контролу над овим делом Војног пута и да су Срби, који су се код Равног сукобили са немачким ходочасницима били људи у служби великог жупана.²⁵

Међутим, тако ствари стоје само на први поглед. Постоји више других околности које овакву претпоставку оповргавају. Извештај Јована Кинама о овим догађајима, на који смо

25 Cf. Калић 1984, 22.

претходно указали, открива да је Манојло, по свом доласку у Сердику, најпре упутио свог васпитаника Белу-Алексија у Угарску, и да се тек потом окренуо пацификацији Срба. Пут ка Браничеву и Београду је у том тренутку очигледно био проходан за византијског штићеника и његову пратњу, што не би било могуће да су Срби преузели контролу над овим крајевима. Штавише, према Кинамовом извештају, Немања чак није ни успео да предузме напад на царске поседе, пошто је Манојлова превентивна акција успешно сломила српски отпор пре него што се њихова побуна уопште размахала.

Поред дела Јована Кинама, други показатељ који претпоставку о Немањиним тадашњим активностима на Војном путу озбиљно доводи у сумњу јесте непријатељско држање Срба у околини Равног према немачким ходочасницима. Наиме, Немања је већ у ово време био у додиру са Барбаросом, настојећи да са њим успостави присније односе (стр. 149). Византијски ретор и хроничар Константин Манасије је приликом тријумфа над српским владарем саставио једну похвалу цару Манојлу у коме је великог жупана оптуживао да је „вођу Тевтонаца (τον ἀρχηγὸν Τευτόνων, тј. цара Фридриха I Барбаросу) заводио и подстицао га на напад против нас“, као и да се „збацивши узду ромејског вођства, спремао да се понуди уздама Алемана и Тевтонаца (Ἀλεμανῶν καὶ Τευτόνων)“.²⁶ При таквим околностима, мало је вероватно да би Срби под Немањиним заповедништвом показали отворено непријатељство према немачким ходочасницима.

Коначно, постоји још један показатељ у прилог одбацивања тезе о Србима из Равног као Немањиним поданицима. Када је током претпоследње деценије XII века српски владар започео нову, опсежнију и много агресивнију кампању против Византије (стр. 143), у тадашњим српско-угарским

26 КОНСТАНТИН МАНАССИ , 89, 91. (=ВИИНЈ, IV, 209, 213)

нападима пострадао је и град Равно. Учесници Трећег крсташког рата, који су прошли овим крајевима, описали су га 1189. године као разрушен и готово пуст град.²⁷ Очигледно је да српско становништво у крајевима између Браничева и Ниша тада није следило политичке планове великог жупана, већ се нашло на супротној страни. По свему судећи, исти је случај био и 1172. године, приликом путовања баварског и саксонског војводе, па се као једини могући закључак намеће да Срби из Равног који су се сукобили са ходочасницима Хенриха Лава нису били поданици Стефана Немање, већ људи у служби цара Манојла I Комнина, управо као што је то приметио и Арнолд из Либекa, истакавши њихову номиналну потчињеност грчком владару.

Репопулација Поморавља

Да би се објаснило присуство Срба у Поморављу о којима крсташки писци пре Арнолда из Либекa не дају никаква сведочанства, потребно је окренути се византијској административној политици на овом простору. Најпре треба приметити да је још Манојлов деда, цар Алексије I Комнин, предузео одређене кораке ка реорганизацији управне власти у овим крајевима. За време његове владавине, област између Браничева и Ниша била је организована у посебну војно-управну јединицу – тему. Њено постојање је први пут посведочено у делу Ане Комнине везано за догађаје из 1114. године када је царству запретила опасност од напада Кумана преко Дунава. Поједини истраживачи сматрају да је тема Ниш-Браничево образована пре краја претходног столећа,²⁸

27 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 28; HISTORIA PEREGRINORUM, 134.

28 ANNA COMNENA, 454 (=ВИИНЈ, III, 392); STEPHENSON 2000, 152; cf. КАЛИЋ 1984, 14.

али једино што се може са сигурношћу рећи јесте да је њен настанак уследио у годинама након Првог крсташког рата. Тада је, наиме, као што је познато, прослављени дукс Никита заповедао целим подручјем између Београда и Ниша.

О овој административној реорганизацији сведоче и сфрагистички налази. Ту је на првом месту печат извесног Нићифора Л[ик]а[она] или Ла[лакона] (његово породично име записано је само у скраћеном облику – ΛΑ), „протоспатариа и стратега Ниша“ који се датује на крај XI или почетак XII века.²⁹ Почетком наредног столећа у овом граду столовао је Нићифор Декан. Сачувана су његова два печата на којима је потписан као „куропалат и анаграфеус Ниша“ (Νικηφόρος Δεκανός κουροπαλάτης καὶ ἀναγραφεύς Νισος).³⁰

Током владавине Манојла I Комнина ова област додељивана је на управу најспособнијим службеницима Царства, што осликава њен стратешки и војни значај. У време проласка немачких и француских крсташа 1147. године, на овом положају био је већ помињани Михаило Врана.³¹ Иза њега су такође остала два печата са његовим именом и ликом Светог Ђорђа, од којих се један чува у Народном музеју у Београду.³² Потом је на ово место дошао царев сродник Андроник Комнин. Он је током 1153-1154. године заповедао не само Нишем и Браничевом, већ и Београдом, али је био разрешен положаја и затворен због тајних преговора са Угрима и Барбаросом.³³ Угарски краљ Геза II је том приликом предузео један силовит напад на византијске поседе дуж Дунава и Дијагоналног пута, са војском у којој је, према Кинамовим речима, било Чеха, Саксонаца, као и одреда босанског бана

29 DOBS, no. 32.2; Божилов 1999, 359; JORDANOV 2010, 178.

30 DOBS, no. 32.1; Йорданов 2003, 252–255.

31 Калић, 1984, 18–19; Койчева 2004, 99–100.

32 МАКСИМОВИЋ 2008, 484; JORDANOV 2010, 185–187.

33 СИННАМ, 126–127 (=ВИИИЈ, IV, 48–49); Калић 1984, 19–20; Стојковски 2009б, 390.

Борића, а у тадашње антивизантијске планове поново су се укључили и Срби на челу са великим жупаном Десом. Већ наредне године Манојло је поново уредио прилике у Србији и склопио мир са угарским краљем.³⁴ Ипак, показало се да је на овој неуралгичној тачки било неопходно имати не само способног заповедника, већ и човека од поверења. Такав је несумњиво био Андроник Синадин који је столовао у Нишу крајем шездесетих и почетком седамдесетих година XII века, по свој прилици обављајући ову функцију и у време проласка баварског и саксонског војводе 1172. године.³⁵

Византијски писац Јован Кинам, који је боравио у Нишу 1163. године, исправно је запазио стратешку важност града и његове околине, истакавши да из овог места пут води у српску и „пеонску“, тј. угарску земљу и да је путујући у обе потребно туда проћи.³⁶ Деценију раније, описујући свргавање Андроника Комнина, он на простору између Ниша и Браничева помиње „добро утврђени крај“ по имену Смилис.³⁷ Ову област вероватно треба идентификовати са крајем око села Смиловац, североисточно од Сталаћа које је у XIV веку посведочено под именом Смиловци.³⁸ Узгредни Кинамов податак важан је као назнака постојања више утврђења на простору Бугарске шуме средином XII века која нису поменута у делима крсташких писаца. Стога, може се претпоставити да су чести сукоби са Угрима и Србима указали на потребу да се простор између Браничева и Ниша додатно утврди и ојача његова одбрана пред спољним нападима.

Пратећи, али не мање важан аспект ове византијске политике која је тежила ојачавању одбране дуж најважнијих

34 МАКК 1989, 60–61.

35 LAURENT 1962, 210–214; cf. ШЕСТАКОВ 1923, 54–56,

36 CINNAM, 212–213 (=ВИИНЈ, IV, 61–62); КАЛИЋ 1984, 15.

37 CINNAM, 126–127 (=ВИИНЈ, IV, 48–49)

38 ПОВЕЉЕ КНЕЗА ЛАЗАРА, 52, 92, 110; КАЛИЋ 1973, 29–38; cf. ШКРИВАНИЋ 1970, 238.

стратешких комуникација и граничних подручја било је присилно пресељавање становништва. Манојлов отац, Јован II Комнин, управо такву политику применио је према побуњеним Србима 1129. године, када је њихове заробљенике преселио у малоазијску Никомедију. Исте мере спроводио је према њима и Манојло I Комнин, само што у његовом случају није била реч о областима у далекој Малој Азији, већ онима у непосредном суседству. Након што су се 1149. године, предвођени великим жупаном Урошем II, сином Уроша I, Срби дигли на оружје, Манојло је против њих повео силовит поход. Том приликом његова војска освојила је српску тврђаву Галич. Затекавши тамо „мноштво варвара који су делом били ратници, а делом сточари“ цар их је повео као заробљенике и, према Кинамовим речима, населио их „у Сердики и другим ромејским крајевима“.

Идентични поступак је највероватније пратило освајање других српских упоришта, попут Раса, где је према Кинамовим речима, цар „заробио небројено мноштво које је начинио робљем“.³⁹ Коначно, присилно одвођење и пресељавање заробљеника је, чини се, предузето и наредне године током друге Манојлове кампање против српских земаља. Тада је војска којом је цар заповедао разбила сједињену српско-угарску војску у бици на речици Тари (вероватно је реч о водотоку код Ваљева) и поново довела у покорност српске земље.⁴⁰

У Кинамовим кратким вестима о поступању према српским заробљеницима упадљиво је да се поред Сердикe спомињу и „други ромејски крајеви“. Стога се може претпоставити да је средином XII века насељавање заробљених Срба спроведено и на другој рањивој деоници Војног пута, оној

39 CINNAM, 102–103 (=ВИИНЈ, IV, 25–26).

40 CINNAM, 103–113 (=ВИИНЈ, IV, 26–37); БЛАГОЈЕВИЋ 1976, 69–75.

између Ниша и Браничева, у чију је одбрану влада у Константинопољу нарочито полагала.

Српско насељавање у Поморављу тако је по свему судећи стајало у директној вези са административним и војним потезима владе у Константинопољу. Међутим, оно није било само последица ових мера. Веома је могуће да је царска власт привлачила Србе као колонисте у пуне крајеве и другим средствима, настојећи на тај начин да обезбеди репулацију Поморавља од обода ове области према њеном средишту.⁴¹ Назнаке овог ширења српског становништва срећу се у византијским изворима. Ретор Михаило Анхијалски је у својој похвали цару Манојлу, састављеној средином шездесетих година XII века истакао да је земљораднички и пастирски народ Дачана (=Срба), „многољудан и заплускиван таласима дунавским (προχοαῖς Ἰστρίασι) и распрострањен до Вумелиона и илирске земље (ἀχρὶ Βουμελίων καὶ Ἰλλυρίδος), додирујући обале Јадрана (Ἀδρίου) и обитавајући крај Јонског Мора (Ἰόνιον).⁴²

Изречене опсервације не значе да српског становништва у поморавским крајевима није било и пре средине XII века. Ипак, тек у другој половини истог столећа они постају видљиви у записима византијских аутора и крсташких писаца. Каснији извештаји, настали током похода Фридриха I Барбаросе, на овом простору помињу Србе, заједно са Грцима, Бугарима и Власима,⁴³ па се чини да је етничка структура овог простора крајем XII столећа била изразито шаролика, али, као што ћемо видети, да је он остао релативно ретко насељен, услед нових сукоба који су га погодили.

41 Cf. Антоновић 2007, 79–80.

42 NEW SOURCE, 175, 199, 211 (=ВИИНЈ, IV, 200–202); Ћепкова-Заимова 1976, 121–122; КОМАТИНА 2015А, 72–73.

43 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 28; HISTORIA PEREGRINORUM, 132.

Српско-печенешки контакти

На подручју Поморавља, Печенези и Кумани су до средине XII stoleћа били упадљиво присутни у извештајима писаца крсташке епохе. Са њима су се сусретали готово сви западни путници, почевши од ходочашћа Литберта из Камбреа 1054. године. Током Првог крсташког рата, они су били у служби дукса Никите, као браниоци Ниша, али и као припадници речне флотиле у околини Београда. У временском распону од четири деценије које дели путовање ходочасника из Камбреа од Првог крсташког рата, међу њима су очигледно наступиле значајне промене у ратној вештини и организацији. Поређењем података Литбертовог пратиоца Радулфа и Алберта Ахенског уочава се да су од „полуголих дивљака“, они постали оклопљени ратници, чувајући као своје обележје композитни лук, најубојитије оружје номада.⁴⁴

Улога Печенег и Кумана крајем XI века на Дијагоналном и Егнацијевом путу сводила се на својеврсни надзор над кретањем путника, при чему су сукоби и чарке између њих и западњака били свеprisутни. Са Печенезима су не нарочито пријатне сусрете имали крсташи Виљема IX Аквитанског, а потом и војници француског краља 1147. године. Одон из Деја, који о томе сведочи, уједно је и последњи аутор који поуздано помиње Печенеге и Кумане у Бугарским пустошима. Додуше, Печенези се срећу у анонимном итинерару Барбаросиног похода, инкорпорираним у спис о делима енглеског краља Ричарда I Лавље Срце, чији је аутор био његов имењак Ричард, каноник Цркве Светог тројства у Лондону. У овом тексту узгредно се спомиње како су Барбаросине људе по преласку Дунава и уласка у „најуже пролазе

44 УЗЕЛАЦ 2010, 72.

Бугарске“ нападали Хуни, Алани, Бугари и Печенези (Huni et Alani, Bulgares et Pincenates), послати од стране византијског владара.⁴⁵ Међутим, сами учесници Барбаросиног похода Печенеге не спомињу и стога, иако је могуће да је овај етнички елемент још увек играо одређену улогу на простору Поморавља крајем XII века, вероватније је да вести из поменутог енглеског списка представљају одраз старијих прилика на овом подручју.⁴⁶ Уосталом, успомена на присуство Печенеге у овим крајевима остала је толико дубоко урезана у западној књижевности, да су крајем XIV века, у већ спомињаним *Пушовањима вишеза Цона Мандевила*, области између Београда и Ниша назване „Земљом Печенеге“ (terre de Pincemarcz, the lande of Puncerasse).⁴⁷

На овом месту се природно поставља питање да ли је и у коликој мери било додира између Печенеге и околног словенског становништва. Ово питање до сада је остало на маргинама интересовања истраживача. Ипак, било је покушаја да се и о томе каже нешто више. Тако, осврћући се на опис Срба у делу Арнолда из Либека и догађаје из 1172. године, поједини историчари претпостављали су да се управо контактима са Печенезима може објаснити наводно српско отпадање од Божјих закона, али и одређене технике ратовања, односно употреба основних стрела, које овај писац помиње.⁴⁸

Оба закључка су потпуно неутемељена. За Арнолда из Либека Срби су несумњиво били дивљи и претећи туђинци.⁴⁹ Ипак, термин „Белијалови синови“, који је он за њих употребио, није у себи носио старозаветно значење које подразумева отпадање од Божјих закона. Превасходно је била

45 ITINERARIUM PEREGRINORUM, 44–45.

46 УЗЕЛАЦ 2011, 101–102; MADGEARU 2013в, 215.

47 УЗЕЛАЦ 2012, 259, 261–262.

48 АНТОНОВИЋ 2007, 80–81.

49 Cf. SCIOR 2002, 296–298.

реч о моралној и етичкој квалификацији људи који су чинили најгоре прекршаје и верске и световне природе.⁵⁰ Арнолд је у свом делу Белијаловим синовима такође назвао плаћенике које је келнски архиепископ Филип од Хајнсберга повео у поход на Саксонију 1179. године.⁵¹ Истим термином, не заборавимо, Виљем Тирски окарактерисао је немачке изгреднике из састава војске Петра из Амијена, у догађајима код Ниша током лета 1096. године (стр. 58). Напросто, био је то уобичајени маниризам ове епохе и њених писаца.

Што се тиче употребе отровних стрела, она није била никакав печенешки обичај, већ стара словенска ратна практика, посведочена још у делу Псеудо-Маврикија у VI веку. Назнаке коришћења отровних стрела постоје чак и међу античким народима Балкана – Дачанима, Далматима и Илирима. По свој прилици, отров којим су биле намазане ове стреле добијао се из једића (*Aconitum napellus*), биљке раширене широм Европе, чије кртоле садрже изузетно токсични алкалоид аконитин који изазива утрнулоост, а у већим количинама има фаталан исход.⁵²

Претходне примедбе ипак не би требало да наведу на помисао да српско-печенешких додира у овој епохи није било.⁵³ Један њихов траг остао је свакако забележен у делу Јована Кинама. Овај византијски историчар, описујући догађаје учи битке на Тари 1150. године, спомиње да су заједно са Србима и Угрима тада војевали и Печенези. Уобичајено се сматра да је печенешки контингент стигао у помоћ Србима заједно са одредима краља Гезе II. Ипак, упадљиво је да Кинам говори о њима као о посебном одељењу војске,⁵⁴ па се може наслутити

50 УЗЕЛАЦ 2011, 103–104.

51 ARNOLDUS LUBECENSIS, 133.

52 ВИИНЈ, I, 334; ШКРИВАНИЋ 1957, 106–107; ŠUNDRICA 2000, 7–8.

53 Cf. УЗЕЛАЦ 2009, 6–7.

54 CINNAM, 107 (=ВИИНЈ, IV, 32).

да у овом случају није била реч о Печенезима из Угарске, већ о њиховим сународницима који су обитавали у непосредном суседству земаља великог жупана Уроша II.

Више назнака о овим додирима пружа археологија. Неколико грнчарских налаза нађених унутар београдске тврђаве, који се по аналогiji са налазима северно од Дунава могу атрибуирати Печенезима, потврђују казивања писаних извора и показују да су они чинили градску посаду у овом месту крајем XI и почетком XII века.⁵⁵ Печенезима се такође приписује једна група скелета са „монголоидним“ карактеристикама, откопана 1968. на истом месту и датована у XI век.⁵⁶ Неколико налаза са локалитета Гамзиград који потичу из слојева овог времена такође су атрибуирани Печенезима: један раскошни примерак узенгије украшен отковавањем и инкрустрирањем сребра, налик на печенешке предмете северно од Дунава, као и одређени грнчарски налази.⁵⁷ На локалитету Трњане, недалеко од данашњег Пожаревца, пронађено је кресиво правоугаоног облика са заобљеним дужим странама које одговара номадским налазима широм централне и источне Европе.⁵⁸ У Равном, на месту савремене Ђуприје, откривена је једна украсна апликација, израђена у техници ливења и украшена флоралним орнаментом, такође карактеристична за материјалне остатке степске културе.⁵⁹

Поред ових материјалних показатеља додирва печенешких досељеника и локалног словенског и хришћанског становништва централног Балкана, о томе сведочи и неколико топономастичких трагова. Успомену на Печенеге чувају називи села Печеног у Грузи, североисточно од Краљева,

55 МАРЈАНОВИЋ-ВУЈОВИЋ 1974, 183–188; cf. БАЈАЛОВИЋ 1992, 35–37.

56 БАЈАЛОВИЋ 1992, 56–58 (Ж. Микић); ЖИВКОВИЋ 2000, 167–169.

57 СРЕЈОВИЋ 1983, 156. (Б. Јанковић); ЈАНКОВИЋ 1990, 45.

58 МАРЈАНОВИЋ-ВУЈОВИЋ 1984, 101–102.

59 МАНОЛЛОВИЋ-НИКОЛИЋ 2005, 183–184.

Печењевце крај Лесковца, као и врх Печенци у кратовској области. Они посредно указују да се утицај Печенега у овој епохи проширио и на пределе који су лежали западно и јужно од Моравске долине.⁶⁰ Коначно, у српском и другим јужнословенским језицима је све до данас сачувана реч пашеног (буг. баджанак) – муж женине сестре, која потиче од туркичког *ваџа+пак* и представља етимолошки корен самог имена Печенега.⁶¹ Иако се уобичајено претпоставља да је ова реч у јужнословенске језике ушла преко аварског или протобугарског утицаја, чини се да би је пре требало везати за словенско-печенешке контакте XI-XII века.

60 ИВАНОВ 1906, 43; ИРЕЧЕК 1978, 258.

61 ZIMONYI 2016, 67.

БАРБАРОСА И НЕМАЊА

Последње две деценије XII века биле су прекретница у историји српског народа, целокупне југоисточне Европе, али и Свете земље, где су крсташке тековине, грађене читаво претходно столеће, биле неповратно осујећене. Велика заслуга у томе припала је амбициозном и вештом војсковођи Саладину, пореклом Курду који се истакао у служби Нур ад-Дина, поставши након његове смрти 1174. године господар Египта. После неколико година, он је својој држави присајединио Сирију, опколивши тако крсташке поседе у Прекоморју. Јерусалимску краљевину, грофовију Триполи и кнежевину Антиохију у животу је још одржавало примирје које је Саладин склопио са краљем Балдуином IV Лепрозним (1174-1185). Међутим, након што је оболели краљ, васпитаник Виљема Тирског, прерано преминуо 1185. године, постало је питање времена када ће се муслимански освајач окренути ликвидацији хришћанских државица. Поједини погранични крсташки великаши пожурили су да му пруже повод, узнемиравајући и пљачкајући муслиманске караване и кршећи на тај начин крхко примирје.

Када је 1187. године уследио силовити Саладинов напад, франачки барони у Прекоморју дочекали су ову олују не само вишеструко бројчано слабији, већ и подељени на две фракције. Прва, углавном сачињена од скорашњих дошљака у Палестини, која је потцењивала Саладинову снагу, стала је иза новог краља Гија Лизињана. Другу су предводили стари барони Прекоморја. Међу њима је најугледнији био Рајмунд III

од Триполија, чукунунук истоименог тулуског грофа који се девет деценија раније обрео на двору српског краља Бодина. Краљ Ги није послушао Рајмундове савете. Упустио се после дугог марша кроз пустињу у битку код Хатина, недалеко од Тиберијаде, где су одморне Саладинове снаге у потпуности разбиле крсташе 4. јула 1187. године. После овог пораза није било силе која се могла одупрети муслиманском вођи. Градови су падали један за другим у његове руке, а Саладин је у Јерусалим ушао непуна три месеца касније, 2. октобра 1187. године.

Вест о катастрофи код Хатина и паду Јерусалима муњевито се проширила Европом. Папа Урбан III (1185-1187) је на ову вест пресвиснуо од бола, или су барем тако памтила каснија поколења.¹ Његов наследник Григорије VIII, који је провео само два месеца на престолу Светог Петра, упутио је одлучан позив хришћанским владарима за нови крсташки рат. Француски краљ Филип II Август (1180-1223) и немачки владар Фридрих I Барбароса (1152-1190) су га прихватили. Позиву се придружио и енглески краљ Хенри II Плантагенет (1154-1189), чији је крсташки завет после његове смрти преузео на себе његов син Ричард I Лавље Срце (1189-1199). Међу тројицом монарха није било заједничке координације дејстава, нити икаквих покушаја да се она успостави, па се и поход свео на три одвојена подухвата, предузета од три војске, од којих је свака својим путем кренула за Палестину.

У Цариграду већ дуже времена није било моћног цара Манојла. Након што је он 1180. године преминуо, оставивши иза себе малолетног наследника Алексија и своју другу супругу Марију Антиохијску, власт се сконцентрисала у рукама Андроника Комнина. Он је најпре иступио као заштитник малолетног Манојловог сина, кога је потом насилно уклонио и прогласио се за цара. Унутрашњи немири довели

1 VITAE, 682.

су до краха развучених граница Царства. Већ 1181. године Угарска је искористила слабост Византије да практично без борбе поврати власт над Сремом, Далмацијом и Хрватском које јој је Манојло петнаест година раније одузео.² Наредне године, Бела III је напао и опустошио области око Београда и Браничева, користећи као повод наводни Маријин позив против Андроника.³ Коначно, крајем 1183, након што се сазнало за Андроникову узурпацију у Цариграду и смакнуће Марије и Алексија, византијски одбрамбени систем на Дунаву у потпуности се распао. Заповедник византијске пограничне војске у Нишу и Браничеву, Андроник Лапарда, отказао је послушност централним властима, а у исто време Угри су продрли све до Сердике, поневши са собом мошти Светог Јована Рилског у Острогон (Бела III их је вратио 1186. године). Овом походу прикључили су се и Срби на челу са Немањом.⁴ Исте, или најкасније наредне, 1184. године, Немања се окренуо приликама у Приморју. Он је припојио Зету својој држави, ликвидиравши грчке гарнизоне у Скадру и другим приморским градовима и прогнавши одагле византијског послушника, свог сестрића, „дукљанског“ кнеза Михаила III.⁵

Током 1185. године отпочела је нова норманска инвазија на Византију. Андроника Комнина, чију је узурпацију већина народа две године раније свесрдно подржала, линчовала је руља у Цариграду. Нови византијски владар Исак II Анђео (1185-1195) је као свој први корак предузео измирење са угарским краљем. То је било постигнуто кроз уговорени Исаков брак са Белином ћерком Маргаретом. Споразум

2 МАКК 1989, 115–117; STEPHENSON 2000, 281–283.

3 SCHONIADES, 267–268 (=ВИИИЈ, IV, 150–151); CONTINUATIO ZWETLENSIS, 542.

4 SCHONIADES, 277 (=ВИИИЈ, IV, 151–153); СТЕФАН ПРВОВЕНЧАНИ, 38–39; ИЗВОРИ, I, 20–21; PAULOVA, 246–249; BRAND 1968, 47; МАКК 1989, 117; СТОЈКОВСКИ 2009б, 391–393.

5 СТЕФАН ПРВОВЕНЧАНИ, 38–41; CODEX DIPLOMATICUS, II, 170; РАВИЋ 2011, 183–190.

је довео до иступања Угарске из антивизантијског савеза и обнове царске власти у Београду и Браничеву, враћених Византији у виду принцезиног мираза.⁶ Инвазију Нормана који су се чинили незауостављивим и успели да исте године заузму Солун, зауставио је способни генерал Алексије Врана. Немања је у том тренутку остао сам, али је убрзо обезбедио нове савезнике и подршку за даље ратовање против Византије.

Срећа га је послужила. У северној Бугарској је избио устанак против царске власти, на челу са браћом Петром и Иваном I Асеном, чији је један од повода био ванредни данак који је Исак II наложио да се сакупи зарад његове свадбе.⁷ Српски владар тада није пропустио прилику да савезништво са Угрима, које је пуних шест деценија представљало константу српских настојања да се ослободе византијског турства, замени везом са Бугарима. Том приликом Немања и бугарске вође су се највероватније ородили. Поједини бугарски истраживачи са добром аргументацијом претпостављају да се једна од ћерки српског великог жупана, којој је име било Јелена, тада удала за Ивана I Асена.⁸

Између 1186. и 1188. године, по свој прилици у савезу са Бугарима, српске војске залетале су се на североисток до градова Кожеља, Сврљига и Равног (кога не треба мешати са Равним на Великој Морави), као и на југоисток до Велбужда, Житомиска и Стоба. Истовремено, Немања је преузео контролу над Поморављем и областима око Војног пута између Равног на северу и прилаза ка Сердики на истоку.⁹ Био је то простор који је српски владар намеравао да трајно присаједини својој држави, као и да њено седиште пресели

6 МАКК 1989, 118–121.

7 СНОНИАТЕS, 368; ДИМИТРОВ 1998, 110.

8 ПЕТРОВ 1985, 142–144.

9 СТЕФАН ПРВОВЕНЧАНИ, 38–39; СВЕТИ САВА, 117; МИШИЋ 2007А, 2–3.

из Рашке на слив трију Морава, а Ниш учини својом престоницом.¹⁰ Ова територијална проширења пратила је, након вести о покретању новог крсташког похода, визионарска Немањина дипломатија.

Српско посланство у Нирнбергу

У тренутку када је узео крст, Барбароса је већ био близу седамдесете године, четири и по деценије старији у односу на време када је као млади швапски војвода путовао за Свету земљу заједно са својим стрицем, краљем Конрадом III. Током своје дуге владавине стекао је значајно државничко и војно искуство. Поневши титуле краља Немачке, Италије и Бургундије, успео је да врати јединство немачким земљама, као и да 1155. године у Риму буде свечано крунисан царском круном коју његов стриц није носио. Током своје владавине водио је чак шест ратова у Италији, дошавши у сукоб са лигом ломбардијских градова и папством који су били окончани 1177. године. Био је срећан и у браку са Беатрисом Бургундском која му је родила једанаесторо деце.

Позне године нису угасиле Барбаросину борбеност и витештво које га је красило. Његов противник, папа Урбан III, преминуо је непосредно по сазнању вести о паду Јерусалима, а брак његовог сина Хенриха са норманском принцезом приближио га је дотадашњем непомирљивом супарнику, норманском краљу Виљему II Сицилијанском. Поред тога, царев верни вазал маркиз Конрад од Монферата задесио се у Светој земљи недуго након битке код Хатина и својим прегалаштвом одбранио је обалски град Тир од Саладина.¹¹ Под-

¹⁰ Мишић 2017, 27.

¹¹ HISTORIA PEREGRINORUM, 121–122.

виг маркиза од Монферата, који је био олакшање у општој тузи хришћана, несумњиво је имао утицаја на Барбаросину одлуку да се отисне у крсташки рат, као што су њој погодиле и повољне политичке прилике у Европи. Ипак, пресудни чинилац вероватно су била лична стремљења цара који се веома добро сећао неуспеха претходног крсташког рата у коме је учествовао. Сада му се указала прилика да своју величанствену владавину оконча једним не мање величанственим подвигом, какав је био повратак најсветијег града у руке хришћана. Барбароса није дуго оклевао и 27. марта 1188. године, пред највиђенијим магнатима царства, црквеним прелатима и папским представником кардиналом од Албана, објавио је да ће кренути у поход.¹²

Припреме за саму експедицију потрајале су пуних годину дана. Своју намеру Барбароса је обзнанио владарима земаља које су лежале на његовом путу. Према Ансбертовим речима, послао је гласнике угарском краљу, византијском цару, селџучком султану, као и самом Саладину.¹³ Хенрих, гроф Дица, био је упућен Саладину, витез Готфрид од Визенбаха селџучком владару,¹⁴ док је архиепископ Мајнца Конрад од Вителсбаха добио задатак да оде у Угарску. Он је требало да се тамо упозна са путевима који воде у Бугарску (*pro Bulgaria exequenda ad stratas*), као и да се постара око обезбеђивања потрепштина за војску. Како је остало забележено у *Келнској краљевској хроници* архиепископ Мајнца успешно је обавио поверено му задужење, уговоривши да крсташки војници могу да храну за сто коња купе за једну сребрну марку, а четири вола по истој цени.¹⁵

12 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 14; JOHNSON 1969, 89–90.

13 HISTORIA PEREGRINORUM, 126–127; ГЕОРГИЕВ 1930, 117; RUNCIMAN 1951, III, 11.

14 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 67; HISTORIA PEREGRINORUM, 127.

15 CHRONICA REGIA COLONIENSIS, 139.

Барем један од ових царевих гласника, по свему судећи витез Готфрид од Визенбаха, прошао је том приликом преко земаља Стефана Немање, обзнанивши српском владару цареви одлуку на исти начин као што је она била саопштена и другим крунисаним главама. Ово је важно истаћи, с обзиром да се у радовима домаћих историчара истиче да није јасно од кога је српски владар сазнао за цареви одлуку да покрене крсташки поход.¹⁶ Неправедно занемарени подаци о слању гласника владарима чије су земље лежале на Барбаросином путу, поменути код Ансберта, у *Келнској краљевској хроници*, као и у *Историји крсташа*, пружају одговор на ово питање и указују на то да је Немања о томе био обавештен на исти начин као и византијски цар и селџучки султан.¹⁷ Штавише, пре краја 1188. године управо су се на Барбаросином двору нашли изасланици цара Исака II Анђела, султана Килиџ Арслана II и великог жупана Стефана Немање. Стога се може закључити да је и ово био Барбаросин захтев који су његови гласници пренели, са жељом да се на тај начин догворе детаљи проласка крсташке војске и њено снабдевање.

Долазак султанових изасланика забележен је кратко у Ансбертовом делу, а нешто детаљније у *Келнској краљевској хроници*. Ово посланство, које је бројало хиљаду људи и пет стотина коња натоварених даровима, цар је примио у Нирнбергу на Божић 1188. године. Заједно са поклонима, султан је послао поруку да је спреман да подржи поход.¹⁸ Касније се испоставило да су пријатељске речи Килиџ Арслана II биле само куповина времена и да муслимански владар није имао намеру да их испоштује, али је у Нирнбергу пријем султанових емисара протекао изузетно срдечно.

16 Cf. КОМАТИНА 2015А, 76.

17 JOHNSON 1969, 91.

18 CHRONICA REGIA COLONIENSIS, 142.

Другачије је било са византијским представницима које је предводио логотет дромона Јован Дука Каматир.¹⁹ Они нису крили да се њихов господар Исак II Анђео плашио да је крсташки поход само изговор за непријатељску инвазију на његове земље. Без одговарајућих Барбаросиних гаранција, византијски цар је најављивао да крсташима неће бити дозвољен пролаз кроз „Бугарске теснаце“ (clausuris Bulgariae) и да ће им на сваком кораку бити пружен отпор. Барбароса, будући „истински љубитељ мира“ (verus pacis amator), пристао је да тражене гаранције пружи. У царево име, његов најстарији син Фридрих, Леополд V, војвода Аустрије и Готфрид епископ Вирцбурга положили су заклетву пријатељства на Јеванђељу. Исто су учинили византијски посланик и његови пратиоци, обавезавши се да ће се постарати око залиха и потрештина за крсташку војску, као и њеног пребацивања преко мореуза. Ипак, упркос заклетви, односи Немаца и Грка били су прожети међусобним неповерењем. „Њихов језик био је пун лукавства, а змијски отров на уснама“ (linguis suis dolose agebant et venenum aspidum sub labiis eorum), горко је тада приметио Ансберт за посланике византијског владара.²⁰

Као што је већ истакнуто, поред делегација селџучког султана и византијског владара, у Нирнберг је пристигло још једно посланство – оно које је послао велики жупан Стефан Немања. Цар је српске представнике примио у исти дан када и султанове гласнике, на Божић 1188. године, што је такође забележено у *Келнској краљевској хроници*:

Присутни су били и посланици краља Србије. Ова земља Србија смештена је између Угарске и Русије. Њима је било наложено да кажу да њихов краљ исказује највећу радост због

19 CHONIIATES, 402; BRAND 1968, 177.

20 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 15–16; PAULOVA 1933, 270–271.

доласка Царевог и да у свом животу не сматра ништа пријатнијим од наде да ће видети како август Римљана пролази као ходочасник кроз његове земље. Уз то, поменути краљ му је писао да припрема један свој веома отмени град да га у њему са највећим почастима дочека, како и доликује. Поред тога, да жели да тај град учини престоницом свог краљевства, те да га таквом почашћу дарује. Свечано их примивши и наградивши, цар је послао разне дарове њиховом краљу, славећи Бога што га и владари за које једва да је неко чуо, толико цене.²¹

Иако би се на основу речи састављача хронике могло наслутити другачије, нема никакве сумње да ово није био први контакт Немање и Барбаросе. Цар је нешто могао чути и сазнати о Србима још приликом путовања у Палестину за време Другог крсташког рата. За њиховог владара је свакако сазнао нешто касније. Никита Хонијат је у свом опису догађаја из 1168. године тврдио за Немању да је тежио слободи тако што се повезивао са краљем Аламана, односно Немаца, или приклањао Хунима, тј. Угрима.²² Можда је ова алузија била само својеврсна пишчева рекапитулација бурних српско-византијских односа у време када је почетком XIII века он завршавао своје дело. Ипак, треба се подсетити да је Немањина настојања да приђе Барбароси помињао и византијски ретор Константин Манасије у својој похвали цару Манојлу поводом заробљавања српског владара 1172.

21 CHRONICA REGIA COLONIENSIS, 142: 'Aderant etiam legati Servianensis regis. Est enim Severian [sic!] terra inter Ruteniam et Ungariam posita. Isti in mandatis habebant, regem ipsorum summo gaudio perfungi pro adventu imperatoris, et quod Romanorum augustum in specie peregrini per terram suam transiturum se videre speraret, nihil in hac vita iocundius reputare. Ad hoc scripsit ei, nobilissimam urbium suarum se ad hoc preparare, quatinus cum maxima sollempnitate eum ibi decenter exciperet, et de cetero caput regni sui eandem urbem reputare ac libertate eam donare velle. Quibus gloriose susceptis ac remuneratis, diversa dona regi eorum remisit, glorificans Deum, quod a regibus, quos vix umquam nominari audierat, tanti haberetur.'

22 CHONIATES, 159 (=ВИИИЈ, IV, 148).

године.²³ Дакле, извесно је да је између 1168. и 1172. године Немања слао бар једну дипломатску мисију преко које је нудио Барбароси своју верност и заклетву у замену за подршку против Цариграда. Вредне спомена су и речи Јована Кинама, према којима је још српски велики жупан Деса упутио посланике Аламанима, тј. Немцима „решивши да себи жену одатле доведе“.²⁴ Нема никаквих назнака да је ова Десина жеља била остварена, али податак византијског историчара недвосмислено показује да је, преузивши власт у српским земљама, Немања само наставио политику свог претходника и да су, у тренутку када је његово посланство крајем 1188. године дошло у Нирнберг, српско-немачки дипломатски односи били стари бар три деценије.

Приликом пријема страних делегација у Нирнбергу било је извесно да ће предстојећа година за цара у Константинопољу и Грке бити испуњена страхом и стрепњом, а за Немању и Србе великим надама и очекивањима. Оно у шта ни једни ни други нису сумњали јесте да ће од Барбаросиног доласка зависити судбина и једних и других. Не без разлога, Ансберт је тада записао да су вести о покретању похода ка Јерусалиму „испуниле цео Илирик и источне крајеве страхом од витезова под знаком крста“.²⁵

23 КОНСТАНТИН МАНАССИ, 89, 91 (=ВИИНЈ, IV, 209, 213).

24 CINNAM, 212–213 (=ВИИНЈ, IV, 62); КАЛИЋ 1991, 523.

25 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 15: ‘rumor Ierosolimitane expeditionis tam Illiricum totum quam multas partes orientis timore signatorum militum Christi.’

Из Регенсбурга у Ниш

На дан Светог Ђорђа, 23. априла 1189. године, крсташка војска се окупила на сабору у Регенсбургу ради последњих припрема за пут, на који се коначно отиснула 11. маја.²⁶ Била је то несумњиво највећа крсташка армија коју је свет до тада видео. Према Арнолду из Либека, она је бројала 100.000 пешака и 50.000 коњаника,²⁷ док су јој поједини хроничари придавали снагу од чак 600.000 људи.²⁸ Најреалније бројке остале су записане у *Келнској краљевској хроници* према којој је цар на поход повео 30.000 војника,²⁹ при чему овде нису узети у обзир одреди који су се војсци прикључили успут. Барбаросу је пратио његов најстарији син Фридрих Швапски, епископи Дитполд из Пасауа и Готфрид од Вирцбурга, маркгроф Истре и Мераније Бертолд од Андекса, као и бројни други епископи, грофови и племићи из немачких земаља.

Још пре напуштања Регенсбурга, цар је упутио у Константинопољ као своје гласнике Хермана, епископа Минстера, и грофа Руперта од Насауа да би још једном потврдио детаље везане за слободан пролаз и снабдевање његове војске.³⁰ Ови гласници су највероватније прошли и преко српске територије, известивши Немању о Барбаросином скором доласку. Цар је за то време запловио бродом ка Бечу, пославши део војске испред себе копном. Он је пристао покрај сеоцета Мутхусен (данашњи Маутхаузен) у Горњој Аустрији, чији су житељи устаљено убирали таксе и царине ходочасницима

26 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 16–17; cf. CONTINUATIO ZWETLENSIS, 543; JOHNSON 1969, 92.

27 ARNOLDUS LUBECENSIS, 171–172.

28 ANNALES STADENSES, 351.

29 CHRONICA REGIA COLONIENSIS, 144.

30 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 16, 18; cf. CHRONICA REGIA COLONIENSIS, 145. У *Келнској хроници* се говори да су они били послати у Константинопољ тек из Ниша, у време док је Барбароса био Немањин гост, али је Ансбертова верзија веродостојнија.

који су прелазили реку. Сазнавши за то, Барбароса је без милости издао наређење да се ово насеље запали.³¹ Недуго потом, стао је у Бечу, где га је примио његов вазал, аустријски војвода Леополд V. Том приликом, како казују извори, цар је отпустио пет стотина бескорисних људи, лопова и паликућа из своје војске.³² Већ на самом почетку похода, Барбароса је тако стављао до знања да неће трпети непожељне елементе у својој војсци, нити дозволити недолично понашање.

Крсташи су ушли у Угарску 25. маја. Код Пожоња (данашња Братислава) војска је узела четвородневни предах, током кога су јој се придружиле одреди епископа Бамберга и Фрајзинга, као и Леополда Аустријског, спреченог да се лично прикључи походу. Овде су крсташи прославили Педесетницу и потом полагаано наставили даљи пут. Крсташима се убрзо придружило и нешто Угара на челу са Угрином, епископом Ђера, док су последње од закаснелих крсташких трупа, из најзападнијих царских поседа: Меца, Тарантеза, Залма и Вијандена у Луксембургу, пристигле у војску тек на обалама Дунава код Браничева и на византијској територији.³³

Бела III је крсташе примио у Острогону. Његова супруга Маргарета, ћерка француског владара Луја VII, цару је поклонила скупоцени велики шатор, док му је краљ подарио три камиле, животиње која је за тадашње Европљане представљала истински редак призор.³⁴ Приде, угарски краљ је обезбедио доста хране за његову многобројну војску и коње, свечано угостио цара на једном острву на Дунаву и водио га у лов. Угри ипак нису примили крсташе само из алтруистичких мотива. Како Ансберт примећује, месни трговци су новац и сребро размењивали по изразито неповољном кур-

31 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 17.

32 ARNOLDUS LUBECENSIS, 171.

33 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 17–21, 26.

34 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 25; УЗЕЛАЦ 2015, 29–30.

су, далеко прецењујући вредност својих новчића у односу на келнске, фрајзиншке и регенсбуршке денарије и вишеструко наплаћујући потрепштине и опрему крсташима.

Током прве половине јуна крсташи су пребродили немирну Драву. Недуго затим, двадесет четвртог дана истог месеца, Барбароса је пристигао у село по имену Свети Ђорђе (*vicus ad sanctum Georgium*) у Срему, удаљено немачку миљу од Франкавиле.³⁵ Уобичајено се сматра да овом месту одговара данашње село Чалма, посведочено први пут у XIV веку, али би га пре требало везати за топоним Ђурђевац у подножју Фрушке горе, удаљен отприлике пет километара од данашњег Манђелоса, где су постојали извори пијаће воде.³⁶ Одатле су се крсташи упутили ка Сирмијуму на обалама Саве, који је Ансберт описао као „некада славни град који данас лежи у рушевинама“. Пострадао током претходних угарско-византијских борби, Сирмијум до проласка крсташа очигледно још увек није био обновљен.³⁷

Барбаросина војска се током пута кроз Угарску није журила. Са свим успутним задржавањима њој је било потребно више од месец дана од преласка угарске границе до ступања на византијску територију, што је била велика супротност у односу на француске крсташе 1147. године који су исти пут превалили за само петнаест дана. Штавише, да би успешно решила проблем снабдевања, царева армија је путовала подељена на најмање две веће групе. Док је Барбароса напредовао кроз западни Срем, део војске је следио пут дуж леве обале Дунава. Арнолд из Либека је забележио њихов долазак у подручје око Сланкамена (*Sclankemunt*), споменувши да им је требало три дана и три ноћи за прелазак Тисе (*Eiza*),

35 *CHRONICA REGIA COLONIENSIS*, 144; *HISTORIA DE EXPEDITIONE*, 26.

36 *ANDRIĆ* 2005, 39–40.

37 *HISTORIA DE EXPEDITIONE*, 26.

као и да су се том приликом три витеза удавила.³⁸ За то време Барбароса је из Сирмијума пошао дуж леве обале Саве. Ансберт је забележио да је ова река преброђена без потешкоћа, па су се крсташи 29 јуна, тачно на Петровдан, нашли:

на обалама Саве у грчком полуразрушеном граду који се на немачком зове Вајсенбург, а на грчком Пелгранум (Београд)... Овде је био највећи спокој и пријатније време него што нас је уобичајено пратило. Мушице, муве, обади и змије које су нас узнемиравале током летњих врућина док смо путовали преко Угарске на коњу, нису овде дирале ни нас, ни коње.³⁹

Писац *Историје крсташа* допуњава Ансбертово казивање описом догађаја који су уследили у Београду. Према његовим речима:

после преласка реке Саве, наши људи још тада ступише у крајеве Грчког краљевства, то јест у Бугарску и поставише логор код Београда. Овде су неки од крсташа, због нарушавања мира, били кажњени одсецањем делова тела. А поједини, зарад тежих престапа, подвргнути су смртној казни у царевом присуству. Тако је свима могло да буде јасно колико су Цар и војска Христова жудели да мирно прођу овом земљом.⁴⁰

Кажњавања извршена у Београду посведочена су и у другим изворима. Сагласно Арнолду из Либека, Барбароса

38 ARNOLDUS LUBECENSIS, 171.

39 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 26–27: '[...] in litore ipsius Souue in civitate semidiruta et greca, teutonice Uuizzinburch dicta, grece vero Pelgranum ex opposito Goin civitatis sita sollempnizavimus. In maxima denique tranquillitate et aeris temperie plus solito mitiore nobis arridente in tantum, ut culices oestra muscę serpentes que in Ungaria ęstivo tempore iter in equis agentes graviter inquietant, non solum nos vel animalia non lederent...' Ансбертова напомена да је Београд смештен 'ex opposito Gowin' показује да је писац на овом месту помешао Ковин и Земун.

40 HISTORIA PEREGRINORUM, 131–132: 'Post transitum Sauı fluvii nostri iam tunc in finibus regni Grecie id est in Bulgaria constituti castra metati sunt apud Belgranum, ubi quidam ex peregrinis propter violationem pacis membrorum truncatione plexi sunt, quidam etiam propter graviore excessus coram imperatore capitalem sentenciam subierunt. Unde cunctis potuit evidenter innotescere, in quantum imperator et exercitus Christi pacificum per terram illam transitum exoptabant.'

је по преласку Саве одржао смотру војске. Потом је дао да се организује витешки турнир, након кога је шездесет пажева свечано произведено у витезове. Коначно, постројио је суд на коме је двоје трговаца кажњено смрћу, одсецањем глава, а четворо слугу одсецањем руку због нарушавања мира.⁴¹ *Келнска краљевска хроника* не говори о кажњавању трговача и слугу, али помиње да је у Београду двоје племића из Алзаса било погубљено из истог разлога.⁴²

Барбароса је дан касније наставио пут. Прешавши Велику Мораву пристигао је 2. јула у Браничево.⁴³ Овде је крсташка војска поставила свој логор покрај града, оставши десетак дана и чекајући да се поново на једном месту сакупе сва њена издвојена одељења. Одреди који су напредовали дуж леве обале Дунава пребацили су се код Ковина бродовима на византијску земљу. Ту је на путу преминуо гроф Енгелберт од Берга, један од великаша који су се прикључили експедицији. Бродови, који су до тада пратили крсташе, превозивши део војске и комору, били су истоварени у Браничеву. У складу са Барбаросином жељом, они су били уступљени угарском краљу као накнада за дарове и претходно пружену помоћ.⁴⁴

Дукс Браничева био је први византијски званичник вишег ранга који се нашао на путу Барбаросине војске. Крсташе је наизглед примио како и доликује. Ипак, према Ансбертовим речима, иза тога се крило већ уобичајено издајство Грка. Уместо „утабаном трасом, односно јавним путем Бугарске“, дукс је показао своје право лице када их је послао другим, каменитим путем удаљеним од главног, следећи заповести свог господара, да им отежа путовање. Међутим, у

41 ARNOLDUS LUBECENSIS, 172.

42 CHRONICA REGIA COLONIENSIS, 145.

43 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 27; HISTORIA PEREGRINORUM, 132.

44 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 27.

војсци је било и Угара који су ишли два или три дана испред главнине војске, и који су познавали локалне путеве, па су после краћег лутања успели да нађу главну саобраћајницу.⁴⁵

Несналажење крсташа у непознатим крајевима била је само прва препрека на њиховом путу. У ствари, како и сам писац *Историје крсташа* примећује, због шумовитог краја и тешко проходних путева, војску је након напуштања Браничева било поново неопходно поделити. Према овом извору, напред су послати Угри и Чеси са задатком да буду водичи остатку војске и препознају путеве и места којима треба проћи. Иза њих су наступали царев син Фридрих Швапски и епископ Конрад од Регенсбурга са својим људима. Трећу групу водили су епископи Готфрид од Вирцбурга, Рудолф од Лијежа и Хенрих од Базела, а као четврти и последњи кренуо је Барбароса са остатком војске. Ансберт тврди да су крсташа напустили Браничево 11. јула 1189, године, али је вероватно реч само о претходници.⁴⁶ За разлику од *Историје крсташа*, Ансберт не спомиње ко је стајао на челу појединих одреда, али овакав распоред налази делимичну потврду у *Келнској краљевској хроници*, у којој се напомиње да је након напуштања Браничева одред Фридриха Швапског ишао на челу армије.⁴⁷

У Бугарској шуми је пролазак крсташа пратила уобичајена слика. Према Ансберту, чим су они напустили Браничево, у заседи су их чекали „Грчићи, Бугари, Срби и Власи, полуварвари“ (*Greculos, Bulgares, Seruigios et Flachos semibarbaros*) који су искакали из скровитих јазбина и рањавали отровним стрелама људе на ободу колоне, или слуге који би се раштркали да скупљају јестиво биље и храну за коње. Неколицина заробљених нападача признали су да су напади уследили по налогу њиховог господара, дукса Браничева, и поврх свега

45 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 27–28.

46 HISTORIA PEREGRINORUM, 13; HISTORIA DE EXPEDITIONE, 28; PAULOVA 1933, 277–279.

47 CHRONICA REGIA COLONIENSIS, 145.

– „грчког цара“. Према њима је била примењена казна која је следовала разбојницима – вешање.⁴⁸ У *Историји крсташа* понавља се Ансбертово казивање са малим одступањима. Као нападачи именују се Грци, Власи и Бугари, заједно са безбројним другим народима (*Greci, Vlacci, Bulgari cum innumerabilibus aliarum populis*), без помена Срба. Уколико је веровати истом извору, део крсташа, сазнавши за умешаност византијског дукса у ове нападе, вратио се назад и спалио град Браничево.⁴⁹

Ипак, препади и заседе нису престајали ни након тога. Витез Фридрих из Берга (*Fridericus de Berguen*) тако је доживео да коњ кога је јахао буде изнанада погођен непријатељском стрелом. Противника наизглед није било нигде на видику, а тек након што је погледао горе, витез је спазио усамљеног човека у крошњи једног високог дрвета, одакле је испаливао стреле. Овог несрећника су Фридрих из Берга и његови пажеви заробили и, како је било за очекивати, обесили за исто дрво на коме се претходно прикривао.⁵⁰

Околност да писац *Историје крсташа* није споменуо Србе међу нападачима у Бугарској шуми вероватно потиче од тога што му је било тешко да помири идентичну етничку припадност непријатељски настројених житеља Поморавља и пријатељских поданика Стефана Немање.⁵¹ Са друге стране, Ансберт није случајно употребио термин „полуварвари“ да би описао етнички шаролики живаљ Бугарске шуме. Био је то латински еквивалент грчког назива „миксоварвари“ који су ромејски савременици користили за становништво Дунавске равнице, односно теме Парадунавон,

48 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 28.

49 HISTORIA PEREGRINORUM, 132–133; PAULOVA 1933, 276.

50 HISTORIA PEREGRINORUM, 133; cf. HISTORIA DE EXPEDITIONE, 35–36, где је овај догађај описан на путу крсташа из Ниша за Сердику.

51 УЗЕЛАЦ 2011, 104.

где је током XII века дошло до спајања словенских, влашких, грчких и туркојезичних (печенешких и куманских) етничких елемената.⁵² Попут овог простора, чини се да је и на подручју Бугарске шуме локално становништво, упркос свом хетерогеном пореклу, изградило сопствени идентитет, заједнички иступајући према дошљацима, паралелно чувајући своју унутрашњу самосталност чак и од централне царске власти.⁵³

Борбе крсташа са житељима Бугарске шуме посведочене су и у писму епископа Дитполда из Пасауа војводи Леополду Аустријском. Дитполд тврди да су крсташа претрпели огромне непријатности од Бугара који су многе од њих ранили својим копљима и стрелицама.⁵⁴ Попут епископа Пасауа који спомиње вешање заробљених нападача, у *Келнској хроници* је наведено да је укупно пет локалаца било повешано, као и да су приликом борби они претходно заробили једног грађанина Ахена кога су набили на колац (*quendam civem Aquensem palo per intestina transfixerunt*).⁵⁵ Арнолд из Либека, овог пута не као учесник похода већ као писац издалека, писао је да су Барбаросину војску нападали њему добро знани Срби. Служећи се отровним стрелама, они су убили чак пет стотина слугу који су се старали о комори.⁵⁶ Бројка страдалих је несумњиво претерана, али у употребу отровних стрела које спомињу и други извори не може се сумњати. Посебан знак дивљаштва локалаца уследио је тек након проласка крсташке војске. Барбаросин гласник који је децембра 1189. године прошао овим крајевима на повратку у

52 Cf. ТЪПКОВА-ЗАИМОВА 1976, 116–143; STEPHENSON 2000, 109–110.

53 УЗЕЛАЦ 2011, 103.

54 CHRONICON MAGNI PRESBITERI, 509.

55 CHRONICA REGIA COLONIENSIS, 145.

56 ARNOLDUS LUBECENSIS, 172: 'Quingenti servi pabularii toxicatis sagittis ab hominibus illius regionis, qui Servi nuncupantur, interfecti sunt.'

немачке земље, видео је да су тела готово свих ходочасника сахрањених дуж пута Бугари ископали и извадили из гробова „у свом неумереном дивљаштву и лудачкој глупости“ (*immani feritate seu vesana stultitia*).⁵⁷

Да се крсташка војска тешко намучила у овим крајевима, сагласни су сви извори. Они који су ишли у потрагу за храном ризиковали су свој живот, разбојници послати од Грка су крали коње и кола без војне пратње, а уз све то путеви су били изузетно тешко проходни. Висока је била смртност међу пешацима и најбеднијима из редова крсташке војске који су остали без хране и јели шта су стигли. „Упркос овим опасностима, сви наши храбри људи ишли су без страха још снажније напред“, истицао је Ансберт.⁵⁸

Пут кроз Бугарску шуму крсташе је водио ка „готово напуштеном и потпуно разрушеном граду Равно“ (*deserte pene civitati Rabnel; oppidum Rabinel, pene omnino dirutum et desertum*).⁵⁹ У околини овог места са Барбаросином војском су се срели гласници угарског краља Беле III и византијског владара. Први су га извештавали о актуелним дешавањима у Византији, са којима је угарски краљ био добро упознат, а други, наводно изненађени преурањеним доласком крсташа, обећавали су достојан пријем у Сердики.⁶⁰ Хонијат је са тугом истицао да царски емисари, Јован Дука Каматир и Андроник Кантакузин, послати у сусрет Барбароси да олакшају његов пут, нису били достојни поверене им дужности, те да су и сами били криви за изазивање Барбаросиног гнева према Ромејима.⁶¹

57 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 61–62.

58 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 28: ‘Et tamen in his periculis nostri omnes semper animosiores in manu forti procedebant intrepidi.’

59 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 28; HISTORIA PEREGRINORUM, 134.

60 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 29.

61 CHONIATES, 402–403.

У овом међусобном неповерењу између крсташа и Грка није занемарљив ни допринос Срба. Наиме, тих дана у околини Равног пред Барбаросу су пристили и гласници „великог жупана Србије и Рашке по имену Немања (*magnus comes de Servigia et Crassia [...] Neaman dictus*) и његовог брата, не мање моћног жупана Страцимира (*Chrazimerus*)“⁶². Они су јављали да су спремни да приме цара, обећавајући му услуге, помоћ и покорност. Крсташе је ова порука, која је представљала сушту супротност у односу на сумњиве речи византијских гласника, могла само да одобровољи. Убрзо затим, 27. јула 1189. године Барбароса је стигао пред Ниш.⁶² У Немањиној престоници су се већ налазили поједини крсташа који су ишли испред цара. Међу њима је био Дитполд из Пасауа који је у Ниш приспео 23. јула.⁶³

У Немањиној престоници

Сагласно Ансбертовим речима, Ниш је некада био утврђен град, али га је разрушио угарски краљ Бела III „у време грчког тиранина Андроника“. У њему су, уз свечану церемонију, Стефан Немања и Страцимир дочекали најмоћнијег владара хришћанске екумене. Они су, како преноси Ансберт, у знак своје оданости изнели пред цара велике количине вина, јечма, брашна, оваца и волова, предавши уз друге поклоне и „шест морских крава које се зову и фокама“, укроћеног вепра и три припитомљена јелена. Најугледнији цареви пратиоци такође су добили поклоне у вину, ситној и крупној стоци.⁶⁴

62 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 29–30.

63 CHRONICON MAGNI PRESBITERI, 509

64 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 30.

У свом писму аустријском војводи, епископ Дитполд из Пасауа потврђује да је крсташе у Нишу „дочекао са великом помпом велики жупан Србије. Господин цар га је примио са великим уважавањем и пошто се са њим много договарао, дао му је достојне дарове, примивши једнако велике од њега. Овај жупан је слично почастио и друге великаше с вином, медовином и дивљачи“.⁶⁵ *Келнска краљевска хроника* помиње да је Барбаросу у граду Нишу (ad civitatem nomine Niceam) „примио са огромном радошћу“ и да га је „обдарио не малим поклонима кнез по имену Србин“ (princeps dictus Serf).⁶⁶

Размена дарова, описана у више извора о Барбаросиној експедицији, представљала је саставни део дочека и сусрета владара највишег ранга у тадашњој Европи. Нарочито скуповцима сматрали су се поклони у виду егзотичних животиња, како је показао и претходни сусрет Барбаросе са краљем Белом III. Због тога не чуди што је Немања цара дочекао на сличан начин. Попис припитомљених звери које је цар примио на дар показује да је већ тада на српском двору постојала својеврсна менаџерија, односно примитивни зоолошки врт какве су држали и византијски и западноевропски владари.⁶⁷

Посебну пажњу међу животињама које је Барбароса примио од Немање привлаче оне које је Ансберт назвао „морским кравама, односно фокама“ (boves marini seu phocas). Већина истраживача ове наводе није коментарисала, док су поједини погрешно закључили да је реч о морским псима тј. ајкулама.⁶⁸ Међутим, постоји само једна животиња која би

65 CHRONICON MAGNI PRESBITERI, 509: 'Venientes vero ad Nisseam civitatem magnum comitem Serviae cum maximo apparatu obviam ibi habuimus, quem dominus inperator honeste excepit et multa secum pertractans, honesta ei donaria dedit, sicut et ipse ab eo magna recepit. Similiter omnes principes a predicto comite in vino et medone et animalibus multum honorati fuerunt.'

66 CHRONICA REGIA COLONIENSIS, 145.

67 МИШИЋ 1995, 51–52; УЗЕЛАЦ 2015, 28.

68 cf. PAULOVA 1933, 282.

овим речима могла да одговара. У питању је морска медведица (*Monachus monachus*), медитеранска фока. Њу су у каснијим столећима помињали дубровачки песник Мавро Ветранић (1482-1576) и историчар Мавро Орбин (1563-1610). Некада честа на Јадрану, морска медведица је током прошлог столећа у потпуности истребљена на овом поднебљу, док је на ширем подручју Средоземља изузетно угрожена врста.⁶⁹ На који начин су ове јадранске фоке преношене из приморја и држане на српском владарском двору крајем XII века, не може се ништа приближније рећи. Ипак, судећи по њиховом броју у виду поклона намењеног Барбароси, чини се да нису биле редак призор.

Иза свечаног дочека, обезбеђивања потрештина за крсташку војску и размене егзотичних дарова, крили су се далекосежни политички планови српских владара. Ови жупани су, тврди Ансберт, заједно са њиховим трећим братом Мирославом (*tertio fratre suo Mercilao*), заузели „мачем и стрелама“ град Ниш, узели од Грка сву земљу око њега и све до Сердики, потчинивши је својој власти. При томе њихова је намера била да своју моћ још даље прошире у сваком правцу.⁷⁰ Немања и Страцимир су из овог разлога понудили оружану помоћ Барбаросином походу, нарочито против грчког цара, уколико се он супротстави Христовој војсци. То су, писац наставља, српски владари очекивали да ће се и десити, имајући у виду разбојнике које су људи Исака II Анђела послали да узнемиравају крсташе:

Они понуде да приме земље које су освојили сопственом војном вештином и храброшћу из руку цара Римљана, те да му искажу вазалну заклетву и верност у име вечне славе Римског царства. И ово нису чинили принуђени страхом, већ једино

69 KLINGER 2010, 6–10.

70 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 30.

побуђени љубављу према цару и Тевтонскоме краљевству. Но, господин цар, следеће имаше у виду: ко ходи безазлено, ходи поуздано [Пословице 10.9] и не хтеде да због неког другог рата изостави или напусти предузети поход против освајача Светог гроба Господњег.⁷¹

Цар се српским владарима учтиво захвалио на њиховој понуди, али је истакао да нема лоше намере ни према коме хришћанском владару, па ни према грчком, уколико обезбеди сигуран пролаз његовој војсци и добре тржнице, као што је често обећавао. У противном случају, поручивао је Барбароса, сам ће окренути оружје на лажне и издајничке хришћане и пробити пут против њих, баш као да су пагани.⁷²

Арнолд из Либека ове преговоре осликава из нешто другачије перспективе. Према њему, вођа Срба је положио вазалну заклетву цару, примивши од њега своју земљу као феуд (*iure beneficiario*).⁷³ Међутим, Арнолд није био на лицу места и несумњиво поверење треба поклонити Ансбертовом казивању према коме Немањина понуда није била прихваћена, али ни одлучно одбијена.⁷⁴ Упркос склопљеном пријатељству, Барбароса, који је имао за свој првенствени циљ пут до Свете земље, није желео да преузме на себе обавезу која би се неминовно одразила на његове планове.

Немања је имао још једну идеју како да се трајније веже за Барбаросу уколико цар не прими његову понуду и на тај начин извуче одређени политички капитал за српску стра-

71 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 30–31: '[...] et pro ipsa terra bellica virtute sua conquisita de manu ipsius imperatoris Romanorum percipienda hominum et fidelitatem ipsi offerebant adperpetuam Romani imperii gloriam, nullo quidem timore coacti sed sola ipsius et Teutonici regni dilectione invitati. Sed dominus imperator illud perpendens: qui ambulat simpliciter, ambulat confidenter, alieni belli occasione propositum iter contra invasores sancti domini sepulchri nolens vel inmutare vel protelare...'

72 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 31.

73 ARNOLDUS LUBECENSIS, 172.

74 Cf. PAULOVA 1933, 283–284; ПЕТРОВ 1985, 185; KALIĆ 1991, 524; КОМАТИНА 2015А, 78.

ну из овог сусрета. Како Ансберт даље приповеда, Немања и Страцимир открили су цару још једну замисао која није била предмет ранијих разматрања. Изнесени предлог састојао се у склапању брачне везе између ћерке прослављеног Бертолда од Андекса, маркгрофа Истре и „војводе Далмације, такође зване Хрватска или Меранија“, и сина њиховог брата Мирослава, кнеза Захумља и Рашке (*comitis et principis Chelmenie et Crazzie*), „области поред Далмације“. Молба српских вођа се допала Барбароси и његовом великашком савету. Бертолд од Андекса се сагласио и заклео да ће се његова ћерка, у складу са постигнутим договором, на следећи дан Светог Ђорђа (24. априла 1190.) у пределима Истре удати за Мирослављевог сина, младог принца по имену Тоху (*iuveni Tohu*). Заузврат, младожења из овог брака требало је да наследи оца у власти пре своје браће. Немања и Страцимир су договор потврдили руковањем, односно „дајући своје деснице“, наводи писац.⁷⁵

Заиста је могуће да, као што Ансберт преноси, предлог ове брачне везе није био део неких унапред смишљаних планова. Ипак, избор Бертолда од Андекса није био случајан. Истарски маркгроф, по мајци из угледне лозе Вителсбаха, стајао је на челу једне од најмоћнијих породица у немачким земљама. Његови поседи обухватили су Истру и војводство Меранију, односно северне далматинске пределе око Ријеке и Кварнер.⁷⁶ Он је уједно био великаш Царства чији су поседи били најближи српским областима. Свакако је на делу била прагматична рачуница о потреби да се успостави снажнија веза између српских земаља и царскихседа на источној обали Јадрана које је раздвајала угарска Далмација. Није случајно што је и Ансберт споменуо да су се области кнеза Мирослава граничиле са Далмацијом на коју је Бер-

75 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 31.

76 OPPL 1989, 440–441, n. 13; КОМАС 2003, 283–294.

толд од Андекса полагао претензије. Предлог брачне везе и склопљене заруке показују да су Срби добро познавали унутрашњу структуру царских земаља и регионалне центре моћи, као и да је кнез Мирослав, иако није био присутан у Нишу, у потпуности био укључен у Немањине и Страцимирове планове. То је све што се из Ансбертових навода може са сигурношћу закључити, док остало спада у домен слободних претпоставки.

Једна од тих претпоставки, прихваћена у српској историографији као непобитна чињеница, јесте идентификација Ансбертовог принца Тохуа са извесним Тољеном (ум. 1239), кога као нећака хумског кнеза Петра, претпостављеног Мирослављевог сина (*Tollenum, qui erat nepos comitis Petri de Chulmia; Tollen de Chulmia*), помиње сплитски историчар Тома Архиђакон.⁷⁷ Међутим, уколико је овај Тољен уопште био син Мирослављев, што би било директно супротно наводима добро обавештеног писца из Сплита, извесно је да он није био Мирослављев наследник, да је управљао само делом хумске земље на граници са Сплитом, док је упитно да ли је уопште носио титулу кнеза. Због тога је неопходно приметити да Ансбертов Тоху вероватно не одговара Тољену и да ће пре бити реч о неком Мирослављевом сину познатом из других извора.⁷⁸

За разлику од породице кнеза Мирослава, потомство грофа Бертолда од Андекса добро је документовано. Истарски маркгроф је имао четири ћерке – Хедвигу, удату за војводу Хенриха I Шлеског (1201-1238), Гертруду, удату за угарског краља Андрију II (1205-1235), Агнесу, која је кратко време била у браку са француским краљем Филипом II Ав-

77 THOMAS ARCHIDIACONUS, 214–215, 228–229.

78 Идентификација принца Тохуа са Тољеном, до скоро општеприхваћена у литератури потиче од: Жиречек 1892, 3–15. У новије време, аргументовано су изречене озбиљне сумње у претпостављену генеалогiju Мирослављевих потомака: Порчић 2016, 207–212.

густом, и Матилду, супругу горичког грофа Енгелберта III (1191-1220).⁷⁹ О петој ћерки која би пошла за српског принца није у изворима остало никаквих наговештаја, па се може претпоставити да је у Нишу била договорена удаја једне од четири поменути принцезе.⁸⁰ Сам брачни пројекат по свему судећи никада није реализован. До пролећа 1190. године, када је требало према договору озваничити заруке, склапање родбинских веза између побочне гране Немањића и породице Бертолда од Андекса већ је изгубило сваки практични и политички значај, а настојања ка стварању немачко-српског савеза распршила се попут мехура од сапунице.

Ушавши у преговоре са Барбаросом, Немања је имао још једно политичко преимућство иза себе, оличено у вођама Бугара. Са њима је већ био у чврстом договору. Како Ансберт даље приповеда: „при таквом стању у Грчком краљевству и у време док је војска крста пролазила кроз Бугарску, ови жупани Србије и Рашке су искористили прилику да потчине део Бугарске и склопе савез са Калопетром, против константинопољског цара (*federe inito cum Kalopetro adversus imperatorem Constantinopolitanum*). Како је познато и овај Калопетар је званично поздравио господина цара (тј. Барбаросу), писмом и преко гласника, одавши му дужну почаст и обећававши му верну помоћ против непријатеља.“⁸¹ Писац *Историје крсташа* потврђује тадашњи боравак бугарских изасланика у Нишу, додајући да су Немања и његов брат нудили цару помоћ у своје име, као и „у име својих пријатеља и савезника Калопетра и брата му Асена, који су захваљујући ратној вештини потчинили и владали делом Бугарске око Дунава, као и делом Тракије“.⁸² Петар и Иван Асен, свесни да

79 LYON 2013, 154–160.

80 LYON 2013, 154, п. 10.

81 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 33.

82 HISTORIA PEREGRINORUM, 135.

је крсташе даљи пут водио кроз земље чије је становништво било бугарско, а које су они намеравали да прикључе својој младој држави, доста су полагали на Немању и његове везе са Барбаросом.⁸³

Везано за царев боравак у Нишу, Ансберт износи још један интригантан податак. Према његовим речима, у Немањину престоницу је тада приспео као гласник цара Исака II Анђела, његов рођак по имену Алексије. Он је обећао водиче и приступ тржницама, признавши да су дела браничевског дукса била озбиљна грешка. Преко свог сродника, византијски владар је уједно обавештавао Барбаросу да се упутио са војском против српских жупана и да је заузео прелазе на путу за Сердику. Међутим, писац примећује да су његове речи, као и оне византијских гласника у Нирнбергу и у Бугарској шуми биле „само у устима, а у срцу лаж“ (*ore locutus est et corde mentitus est*).⁸⁴ Упитно је да ли је Алексије уопште био у прилици да Барбароси саопшти ове речи у српском Нишу. Можда му је као гласнику био дозвољен слободан пролаз, али је такође могуће да он своју поруку није предао лично цару, већ истуреним крсташким одредима негде на путу ка Сердики, односно на границама земаља под Немањиним контролом.

За време Барбаросиног боравка у тадашњој српској престоници није све прошло само у радости, весељу и у знаку политичких планова. Поједине слуге и пажеви из састава крсташке војске су под изговором обезбеђивања потрепштина пљачкали околне крајеве, постајући све непослушнији и кршећи свете законе који је требало да служе обезбеђењу мира „у земљи Грка“, односно вероватно у областима око града које су биле под Немањиним влашћу. Барбароса је стога био

83 ГЕОРГИЕВ 1930, 123.

84 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 33.

принуђен да преступницима пошаље вирцбуршког епископа Готфрида који их је оштро прекорио због кршења мира и пљачке жита, меда и поврћа.⁸⁵

Барбаросин боравак у Нишу потрајао је свега четири дана. Већ 30. јула његова војска, подељена на више колона, почела је да напушта ово место. Према Ансберту, претходницу је овог пута водио царев син Фридрих Швапски, другу групу чинили су Угри и Чеси, трећој је на челу стајао несудођени зет Немањића Бертолд од Андекса, а у четвртој је био сам цар. „Тако се поделивши, Божја војска напусти Ниш, поздравивши се са нашим пријатељима, великим жупанима Србије“, закључује Ансберт своје казивање о овом сусрету.⁸⁶

Крај нада

Практично све што је познато о боравку Барбаросе и његове војске у Нишу, као и о царевим преговорима са Стефаном Немањом и његовим братом Страцимиром, потиче из крсташких извора: Ансберта, Арнолда из Либека, *Келнске краљевске хронике*, Дитполда из Пасауа и анонимне *Историје крсташа*. О томе је остало врло мало трагова у византијским изворима, док у Немањиним житијима из пера његове двојице синова – Саве и Стефана, ни овај сусрет, као ни Барбаросин поход, уопште нису поменути. Крсташки писци, иако једностранни, ипак су довољно садржајни да се на основу њих може пратити како су се односи Срба и крсташа даље развијали, паралелно са приближавањем Барбаросине војске Цариграду.

85 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 33–34.

86 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 35: ‘His ita dispositis castra dei de Nissa promoverunt et amicis nostris comitibus magnis de Servigia valefacientes.’

После напуштања српске територије, на путу који је крсташку војску водио за Сердику, поново су били учестали напади „Грка и Влаха“. Они су отимали потрепштине и убијали слуге – фуражире. Две добро познате личности, Дитполд из Пасауа и Бертолд од Андекса, били су зато принуђени да не престано штите комору. Њихови људи, тврди Ансберт, убили су четрдесеторицу, а заробили двадесет и четворицу ових разбојника (тридесеторицу према *Историји крсташа*), који су били обешени као звери, што је утицало на то да се њихови напади прореде, али не и да сасвим престану.⁸⁷ Сам Дитполд из Пасауа додаје да су крсташа по напуштању Ниша у првом теснацу (код планине Куновица?) изгубили много ствари, а у другом (Драгомански пролаз?) имали тешке борбе са мештанима, предвођеним двојицом синова неког локалног кнеза.⁸⁸

Након двонедељног марша, први одреди крсташа су 13. августа пристигли у Сердику. Затекали су празан град. Није било преноћишта, нити тржница које су византијски посланици обећавали.⁸⁹

На даљем путу кроз балканске теснаце они су устаљено наилазили на препреке и заграђене пролазе. Кроз пролаз Светог Василија, „где је најтврђи теснац Бугарске“ (по свој прилици реч је о Ихтиманском теснацу, познатом и као Трајанова врата), морали су да се пробију у борби. Јуриш тешко оклопљене немачке коњице, иако по неповољном терену, натерао је грчке посаднике и војнике у бекство.⁹⁰

Двадесет првог августа, у месту Црквица (Circvviz, Circuiz, Circuice), које се по свему судећи налазило у горњем току Марице узводно од Пловдива,⁹¹ изашао је пред крсташе

87 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 35; HISTORIA PEREGRINORUM, 136–137.

88 CHRONICON MAGNI PRESBITERI, 509.

89 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 37.

90 HISTORIA PEREGRINORUM, 138; ГАГОВА 2004, 77.

91 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 38; HISTORIA PEREGRINORUM, 140; CHRONICON MAGNI PRESBITERI, 510; ГАГОВА 2004, 111.

нови гласник византијског владара. Носио је поруку која је Барбаросу и његове људе само додатно разгневила. Према речима Дитполда из Пасауа, Исак је преко овог гласника охоло и арогантно представио себе „као цара Римљана, Божанског анђела (тј. гласника) и извора наше вере“. Он је пренео гласине које су наводно дошле од краљева Енглеске и Француске у Константинопољ, сагласно којима је немачки владар ушао у Грчку, не са жељом да се отисне у Палестину, већ са намером да угаси лозу Анђела и постави свог сина, војводу Швапске на његово место. Коначно, тврдио је гласник, нарочито уперене против интереса византијског владара биле су вести о закључивању договора о пријатељству између Барбаросе и српског великог жупана.⁹² Догађаји у Нишу очигледно су довели до раста неповерења према крсташима у Цариграду, појачавајући сумње у крајње циљеве њиховог похода.⁹³

Порука Исака II Анђела је у потпуности одступала од традиционалне префињене византијске дипломатије, невешто сакривајући страх који се ширио пред Барбаросиним доласком. Преписка између два цара ипак је настављена. По доласку крсташа у Филипопољ, приспело је још једно Исаково писмо чији је доносилац био Јаков из Пизе, Италијан у византијској служби.⁹⁴ Тада се сазнало да су Барбаросини гласници Херман, епископ Минстера и Руперт од Насауа, послати раније у Константинопољ, бачени у тамницу.⁹⁵ Њихово заточење вероватно је уследило да би се они спречили да ступе у додир са селџучким султаном Килиџ Арсланом II. Међутим, за Барбаросу је после свега што је доживео овај чин био кап која је коначно прелила чашу. Отворени рат између крсташа и Грка био је на помолу.

92 CHRONICON MAGNI PRESBITERI, 510; ГОРГИЕВ 2003, 113.

93 КАЛИЋ 1984, 24–25.

94 HISTORIA PEREGRINORUM, 140.

95 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 39; cf. CHRONICA REGIA COLONIENSIS, 145.

Крсташи су и Филипопољ затекли готово празан. У њему су остали само бедни људи, припадници јерменске заједнице и царски војници, чији је заповедник у то време био нико други до Никита Хонијат. С обзиром на то да пролаз преко мореуза није био уговорен, крсташи су се настанили у долини Марице. Остали су овде пуних једанаест недеља, од краја августа до средине новембра 1189. године. Том приликом су преузели пуну контролу над околном земљом, заузевши и неколико оближњих градова, укључујући Станимаку (Scribention) и Проват (Probenton). „Окупирали би и целу Македонију (овде се има у виду истоимена византијска тема), само да цара није спутавала обавеза за крсташким походом“, приметио је том приликом Ансберт.⁹⁶ Уследиле су паљевине и пљачке, али не само крсташа, него и Византинаца који су настојали да ослабе снагу западњака лишавајући их потрештина. Крсташи су тада нанели тежак пораз генералу Манојлу Камици под тврђавом Прусинон. Великим делом је то била заслуга и месних Јермена, који су, презрени од Грка, успоставили добре односе са дошљацима и обавестили их о византијским покретима.⁹⁷

За то време, упркос борбама, преговори два цара су и даље трајали. Барбароса је као своје посланике византијском владару послао Вернера, каноника Цркве Светог Виктора у Мајнцу и витеза Готфрида од Визенбаха, који је годину дана раније ишао као његов посланик у балканске земље и Анадолију. Преко њих он је подсећао Исака на сва његова погажена обећања. Истицао је да он није Бугарску, нити било коју другу земљу под грчком влашћу дао великом жупану Србије (comiti magno de Seruigia), као и да се ни са којим другим владаром није договарао против грчког краљевства.⁹⁸ Ипак,

96 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 39–40; ГАГОВА 2004, 108, 109–110.

97 ГАГОВА 2004, 78–79.

98 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 46.

попуштања са друге стране није било, а наде у мирно решење сукоба биле су све слабије.

Свестан да му је без византијске дозволе и помоћи немогуће да се пребаци на малоазијско тло, Барбароса је већ помишљао на напад на Цариград. Димотика је била у његовим рукама, моћна војска са њим, а византијска престоница надохват руке. На овакав корак су га наговарали најратоборнији међу његовим пратиоцима, предвођени Бертолдом од Андекса. У крсташком табору су се тада сетили својих савезника из Ниша. Током децембра одлучено је да се упуту позив Немањи да пошаље војску у напад на Константинопољ, „уколико би се он могао убедити да уђе у сукоб“.⁹⁹ Официр за везу са Србима постао је управо несудођени немањићи зет Бертолд од Андекса. Док се ишчекивао исход његове мисије, ратоборно расположење охрабрила је пристигла понуда бугарског владара Петра, спремног да се са „40.000 Бугара и Кумана, наоружаних луковима и стрелама“ придружи крсташима. Наравно, она није дошла из великодушности. Петар је заузврат очекивао ништа мање до „грчку круну“. Барбароса је још увек држао све опције отворенима: примио је бугарског гласника и послао Петру пријатељски одговор, али је преко саме понуде ћутке прешао.¹⁰⁰

Бертолд се у Барбаросин табор вратио 21. јануара 1190. године.¹⁰¹ Није успео да се лично сретне са Немањом, који је био заузет ратовањем „у Бугарској“. По свој прилици српски владар се тада налазио негде у околини Скопља.¹⁰² Истарски маркгроф је стога био принуђен да застане и Немањи упутити једног од људи из своје пратње да га пронађе.¹⁰³ Бертолдов

99 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 55.

100 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 58.

101 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 60.

102 CHONIATES, 434 (=ВИИИЈ, IV, 156); BRAND 1968, 93.

103 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 62.

човек је у томе успео и Немањин одговор је стигао. Ансберт не саопштава какав је он био, али се може закључити да је српски владар, можда још у Нишу а свакако у ово време, обећао двадесет хиљада људи у случају крсташког напада на Константинопољ. Наиме, писац саопштава да је Барбароса имао спремних „преко 60.000 Срба и Влаха (тј. Бугара)“ (*exercitum quoque auxiliariorum Servorum et Blacorum ultra sexaginta milia in promptu habebat*) уколико удари на византијску престоницу. Подсетимо се, Бугари су нудили Барбароси 40.000 људи, па се трећина ове очекиване савезничке помоћи несумњиво односила на Србе.¹⁰⁴

Византијске власти су у међувремену постале свесне озбиљности свог положаја и чињенице да даљим ометањем Барбаросине експедиције могу само себи да направе још већу штету. Вероватно се у Цариграду довољно знало о расположењу у крсташком табору, снази крсташке војске и спремности Бугара и Срба да јој се придруже. Исак је у последњи час одлучио да попусти. У време повратка Бертолда од Андекса, у Барбаросин табор је стигло ново византијско посланство, носећи овог пута много помирљивију поруку.¹⁰⁵ Барбароса је био довољно сталожен да сузбије гнев и лични презир који је осећао према Исаку, па је 14. фебруара 1190. године између крсташа и Грка било склопљено примирје. Његови услови су били повољни по западног цара. Немачки гласници су ослобођени, а супротна страна дала је своје таоце као гаранцију споразума. Једна од одредби давала је право крсташима да се сами опскрбе како нађу за сходно, уколико византијски чиновници не обезбеде потрештине за њих, што је био преседан у односу на све раније преговоре Грка и крсташа. Са друге стране, Барбароса се обавезао да

104 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 68; PAULOVA 1933, 294.

105 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 60; JOHNSON 1969, 108.

земљу на којој се његова војска налази не уступа било ком странцу. Иако они у самом споразуму нису били изричито споменути, нема никакве сумње да се ова одредба односила управо на владаре Срба и Бугара.¹⁰⁶

За Стефана Немању, као и за браћу Петра и Ивана Асена, који су до тог тренутка користили ангажованост византијских власти у сукобу са крсташима да прошире и учврсте своје тековине, фебруарско примирје било је непријатно отрежњење. Околности су се драстично промениле, а споразум склопљен између крсташа и Византије означио је крај свих нада које су балкански Словени полагали у Барбаросину армију.

По одласку крсташа

Немачка војска се на малоазијско тло пребацила преко Дарданела. Тада су пред крсташе искрснуле нове непредвиђене тешкоће. Испоставило се да Килиџ Арслан II, упркос датим обећањима, није био спреман да крсташе мирно пропусти. Попут цара Исака пре њега, султан је на своју жалост потценио противника. Он није био у стању да озбиљније угрози напредовање велике и дисциплиноване Барбаросине војске која је у мају 1190. године заузела селџучку престоницу Коњу. После краћег предаха, крсташа су наставили пут ка планини Таурус, коју је требало прећи пре уласка у Сирију. Тада је један догађај у потпуности преокренуо ток похода.

Десетог дана месеца јуна војска је услед страховите жеге и високе температуре стала да се одмори покрај реке Салеф у Малој Јерменији. Барбароса је искористио прилику да се освежи. Није јасно шта се тада догодило: да ли се цар удавио

106 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 65; BRAND 1968, 186.

у реци, доживео шок услед топлотног удара или му је срце напросто стало. Тек, нешто више од годину дана пошто је напустио Регенсбург, најмоћнији владар хришћанског света је преминуо, река је избацила његово беживотно тело, а крсташка војска је остала без свог предводника, истинског покретача и носиоца читаве идеје похода.¹⁰⁷ Никита Хонијат, пишући са одређене временске дистанце, одао је можда и најдостојније признање преминулом цару, приметивши да је Барбароса заслужио вечну и славну успомену не само зато што је владао многим народима, већ зато што је његова љубав за Христа била већа него у било ког другог хришћанског владара тога доба.¹⁰⁸

После цареве смрти хришћанску армију је захватило расуло. Поново изложена нападима Селџука, она је претрпела тешке губитке и свега пет хиљада људи из њеног састава успело је да се докопа Палестине, предвођено царевим сином Фридрихом. Посмртни Барбаросини остаци ношени су у бурету пуном сирћета, али напори да се његово тело сачува били су узалудни. На крају су цареви унутрашњи органи сахрањени у Тарсу, остатак тела у Цркви Светог Петра у Антиохији, а кости у Тиру.¹⁰⁹

Страх од крсташа спутавао је Исака II Анђела да се окрене против својих словенских суседа на Балкану чак и након њиховог пребацивања у Малу Азију. Он се окуражио тек пошто су вести о Барбаросиној смрти стигле у Цариград. Одмах су предузете припреме за поход против Бугара. Ова на брзину организована кампања није донела очекивани успех и цео подухват се свео на неуспешну опсаду

107 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 91–92; EPISTOLA, 177–178; RUNCIMAN 1951, III 15; JOHNSON 1969, 114.

108 CHONIATES, 416.

109 HISTORIA DE EXPEDITIONE, 92–93; ITINERARIUM PEREGRINORUM, 55–56.

бугарске престонице Трнова, коју је одлучно бранио Иван, способнији и предузимљивији од браће Асен. Заstraшени, како се показало лажним вестима о доласку велике војске прекодунавских Кумана у помоћ опседнутима, Византинци су почели да се повлаче. Бугари су их сачекали, вероватно у Трјавненском пролазу преко Старе планине, где су разбили цара и његову војску, наневши јој тешке губитке. Мир је убрзо био склопљен, а бугарска независност обезбеђена.¹¹⁰

Једино што је након тога преостало византијском владару било је да упрегне све расположиве ресурсе и спаси што се спасти могло. Крајем 1190, како се уобичајено сматра, или вероватније током наредне године, уследио је нови поход, овог пута уперен против Немање и његових Срба.¹¹¹ У бици која се одиграла негде покрај Мораве, византијска армија је после жестоке борбе нанела пораз противнику, а цара је даљи победоносни поход водио ка Београду, где је уприличен сусрет између њега и угарског краља Беле III.¹¹² Примарни циљ тадашње византијске политике није био враћање Србије у њен потчињени положај из доба Манојла Комнина, већ поновно успостављање контроле над целокупном трасом *Via Militaris*. То ће и остати основни циљ Царства на овом простору, све до пада Константинопоља у руке крсташа и Венецијанаца 1204. године.

Византијска победа на бојном пољу против Срба била је довољна само за политички компромис са Немањом. Он је морао да се измири са својим противником и препусти освојене области које су лежале источно од Велике и Јужне Мораве. Све друге територијалне тековине је задржао, док се

110 ПЕТРОВ 1985, 218–230; БОЖИЛОВ 1999, 433–434.

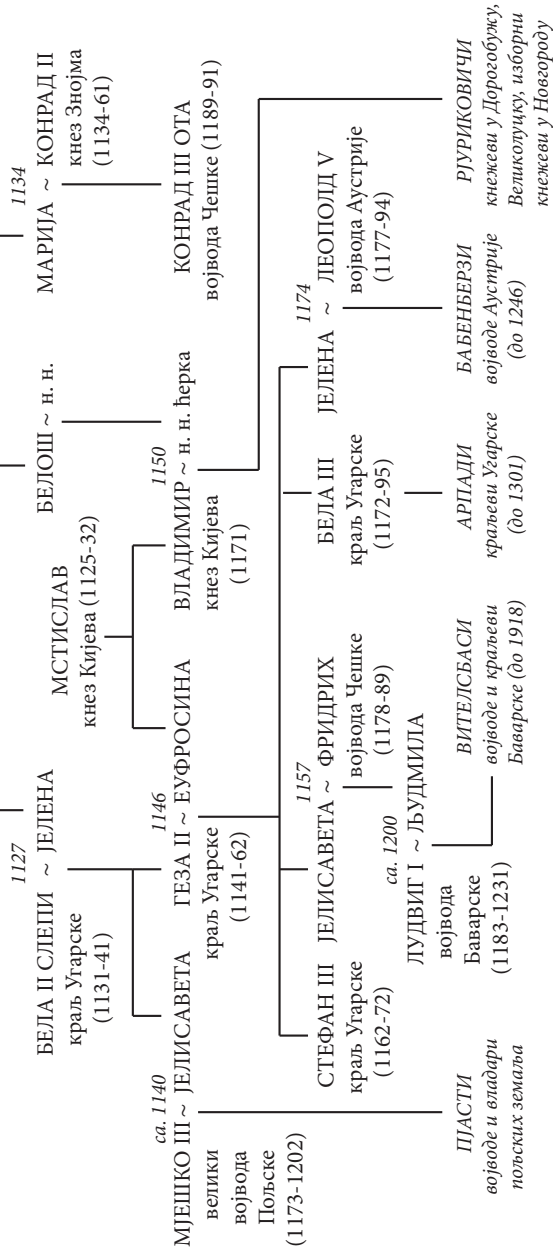
111 ВИИНЈ, IV, 221–222, н. 20; BRAND 1968, 93–94; MADGEARU 2013A, 165; ПИРИВАТРИЋ 2015, 50, н. 14.

112 СНОИАТЭС, 434 (=ВИИНЈ, IV, 156–157).

његов син и наследник Стефан оженио царевом синовицом Евдокијом, поневши високу титулу севастократора. Родбинске везе са царском династијом биле су сликовити одраз драстично измењених односа. Споразум је у својој суштини означио признање самосталне српске државе у оквирима тзв. Византијског комонвелта, пружајући чврст темељ за касније посезање Стефана Немањића за краљевском круном.¹¹³

113 Мишић 2017, 31.

УРОШ I
српски велики жупан
(са. 1112-1145)



ГЕНЕАЛОШКЕ ВЕЗЕ СРПСКЕ ВЛАДАРСКЕ ЛОЗЕ
ПРЕДНЕМАЊИЋКЕ ЕПОХЕ И ЕВРОПСКИХ ДИНАСТИЈА



Краљ Бела II и краљица Јелена
кажњавају побуњенике на
Сабору у Араду 1131. године
Угарска илустрована хроника,
XIV век



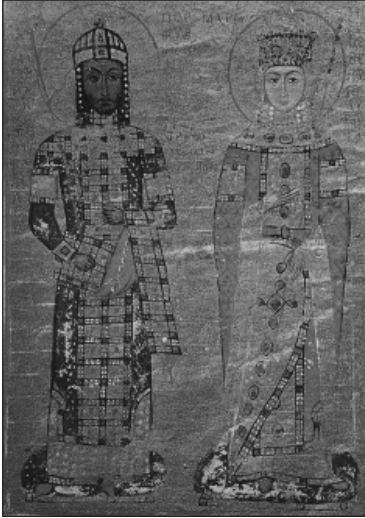
Војска Конрада III Хоенштауфена
пролази кроз Угарску 1147. године
Угарска илустрована хроника,
XIV век



Краљ Луј VII и краљица Алијенора
крећу у крсташки поход,
минијатура из XIV века



Сусрет Луја VII и угарског краља Гезе II
Угарска илустрована хроника, XIV век



Манојло I Комнин
и Марија Антихијска
портрет из XII века



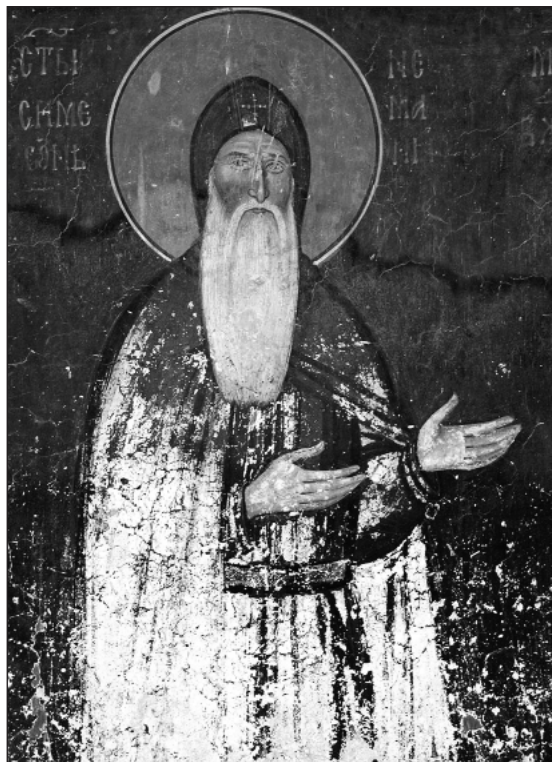
Фридрих I Барбароса са
синовима Хенрихом и Фридрихом
Историја Велфа, крај XII века



Виљем Тирски открива болест младог Балдуина IV
минијатура из француског рукописа
Историје Виљема Тирског, XIV век



Барбароса на крсташком походу
минијатура из XV века



Стефан Немања,
портрет из Студенице



Гроф Бертолд IV од Андекса и његова породица
Хедвигин кодекс, средина XIV века



Кнегиња Марија, ћерка Уроша I
портрет из катедрале у Знојму, крај XII века

ЕПИЛОГ: КРСТАШИ, СРБИ И СВЕТА ЗЕМЉА

Завршетак Трећег крсташког рата се хронолошки поклопио са српско-византијским споразумом. Недуго након што су били уговорени његови детаљи, негде крајем 1192. године, покрај српских земаља прошао је на свом повратку из Свете земље енглески краљ Ричард Лавље Срце. Његов пут у домовину није био овенчан славом. Он је инкогнито приспео на Крф, где је изнајмио брод који га је провео дуж источне обале Јадрана. Пристао је само једном, на неком од острва покрај Дубровника, вероватно на Локруму, пре него што се искрцао у Пули и убрзо потом пао у заробљеништво војводе Леополда Аустријског.¹ Ова епизода, коју савременици једва да су приметили, означила је крај епохе током које су преко српских земаља, као и покрај њих, пролазиле бројне крсташке војске на путу ка Светој земљи или на повратку из ње. Била је то уједно епоха обележена тешком и упорном борбом за самосталност српских земаља од царства у Константинопољу коју су водили практично сви њени владари, од Михаила и Бодина па до Стефана Немање, ослањајући се на Угарску, Венецију, папе, као и на верски занос крсташа.

Од почетка XI па до краја XII века проласке ходочасника и крсташа дуж балканских саобраћајница пратила је жива и разграната трговачка размена са месним становништвом. Чак и најбоље опремљене војске биле су принуђене да се

1 ROGER DE HOVEDEN, III, 185–186; Lučić 1974, 187–194.

снабдевају уз пут, док је логистика представљала највећи изазов сваког од ових путовања. За путнике и ходочаснике најважнија роба коју су куповали било је жито, јечам, вино, уље, месо, али и оружје. Додиром крсташа и домаћег становништва били су праћени проблемима у комуникацији и размени новчаних валута којима се трговало. Инциденти су били чести, као и сукоби, борбе и пљачке. О свему томе су западни писци оставили велики број упечатљивих примера.

У њиховим делима су такође записани изузетно важни подаци о насељима на подручју јужне Угарске, попут Земунa, Франкавиле (Манђелос), Сланкамена и Сирмијума, као и онима дуж Војног пута, као што су Браничево и Равно. Највише података остало је везано за Београд и Ниш, главне политичке, војне, административне и економске центре у пограничним царским земљама. Друштвена и унутрашња структура локалног становништва привукла је знатно слабију пажњу ових аутора. Подаци које они о томе доносе су углавном општег карактера: у њиховим делима помињу се земљорадници, сточари и трговци. Тек узгредно они говоре о месним житељима који су се прикључивали крсташким војскама, као што показује опис догађаја код Ниша 1096. године, приликом путовања Петра Пустуњака, сачуван у делу каноника из Ахена. Из истог, али и других извора, види се да је у градовима на Војном путу било људи који су познавали западне језике и служили као преводиоци.²

Када је реч о локалном становништву, једино се о професионалним војницима – најамницима у овом корпусу извора говори нешто детаљније. Нарочито интересовање привлачили су источњачки дошљаци у византијској служби – Печенеги и Кумани које је потанко описао Алберт Ахенски, као и неки други извори. Слично је учинио Арнолд из Либека са

2 Койчева 2009, 161.

Србима. Он поред тактике ноћног препада даје јасне наговештаје да су Срби познавали тешко далекометно оружје – балисту. У погледу података о српској ратној вештини током овог времена обавештења западних аутора ипак далеко заостају за казивањима византијских савременика, нарочито Јована Кинама, чије подаци показују да су српско наоружање и тактика током XII века првенствено почивали на употреби тешке пешадије, иако су они поседовали и коњицу.³

Иза проласка крсташа није остало пуно материјалних трагова на простору српских земаља. О трговачкој размени на Војном путу и његовим насељеним пунктовима сведоче новчићи ковани у аустријском Фризаху током друге половине XII века, нађени у средњовековном Браничеву,⁴ као и на локалитету Рибница у Ђердапу.⁵ Међутим, они се не могу везати само за путовања крсташа и ходочасника, већ вероватније представљају сведочанство о уобичајеном трговачком промету на угарско-византијској граници. Успомену на ходочаснике несумњиво чувају крстови-реликвијари из Палестине пронађени у Подунављу и дуж пута од Сердике ка Нишу и Београду, датовани до почетка XIII века.⁶ Овој групи предмета може се придружити и тзв. ходочасничка шкољка са локалитета Рудине покрај средњовековног Браничева, оквирно датована у XII или на сам почетак XIII века. Реч је о привеску од капка морске шкољке јаковљева капица (Pecten Jacobaeus) која се сматрала симболом ходочасника, поглавито оних који су походили мошти Светог Јакова у Компостели.⁷ Недавно је на локалитету Куново-Чуки код Кочана откривен средњовековни гроб са прстеном

3 ДРАШКОВИЋ 2010, 9–19; cf. УЗЕЛАЦ 2014, 10-11.

4 СПАСИЋ-ЂУРИЋ 2016, 114.

5 РАДИЧЕВИЋ 2008, 207.

6 РАДОЈЋИЋ 1959, 123–134.

7 ВУЛОВИЋ 2013, 289–314.

и мамузама који су вероватно припадали неком крсташком ратнику из времена Трећег крсташког похода или са почетка XIII века.⁸ Занимљиво је да је у овом случају реч о месту удаљеном од Егнацијевог и Дијагоналног пута, најчешће коришћених саобраћајница од стране западних ходочасника.

Поједини репрезентативни предмети откривају несумњиве западне утицаје у српским земљама током ове епохе. Међу њима је позлаћена мамуза пронађена у гробу требињског жупана Грда (Грдеша) из друге половине XII века која се чува у Земаљском музеју у Сарајеву.⁹ Не мање упечатљив је и налаз великог мача са Пирлитора, из прве половине или средине XII века, који се данас налази у музеју у Пљевљима. Овај двосекли мач по својим одликама указује на то да је ископан у некој од водећих мачарских европских радионица, изузев орнаментa у лику херувима који би се пре могао везати за традицију са истока. Његов еклектички спој западне производње и источних украсних елемената упућује на јасан контекст крсташке епохе.¹⁰

Нажалост, јако мало података је остало о словенским ходочасницима из југоисточне Европе у Светој земљи током овог времена. Ипак, извесно је да је њих било. О томе сведочи извештај немачког духовника Јована (Јохан) из Вирцбурга који је 1165. године посетио Палестину. Том приликом он је забележио народе који у Јерусалиму имају своје цркве и богомоље. Поред Грка, Латина, Угара, Шкота, Наварежана, Бретонаца, Енглеза, Француза, Руса, Чеха, као и народа са истока, он такође помиње Бугаре.¹¹ Срби се у његовом извештају не наводе, али недавно изнесене индиције о Дими-

8 Цидрова 2005, 259–289.

9 Анђелић 1962, 173–175; Радоичић 1964, 255–259.

10 Алексић 2011, 109–118; Алексић 2016, 105–110.

11 ITINERA IEROSOLYMITANA, 290–291: 'Sunt namque ibi graeci, bulgari, latini, alemanni, hungari, scoti, navarri, britanni, angli, franci, rutheni, bohemi, georgiani, armeni, jacobitae, suriani, nestoriani.'

трију Синаиту као најранијем српском књижевнику¹² могле би да укажу на њихово присуство у православним монашким заједницама у Палестини још у раније време.¹³ С обзиром да је питање порекла овог аутора који је живео и стварао на словенском језику у Манастиру Свете Катарине на Синају крајем XI века још увек предмет историографских спорова, даље закључке било би неутемељено изводити.

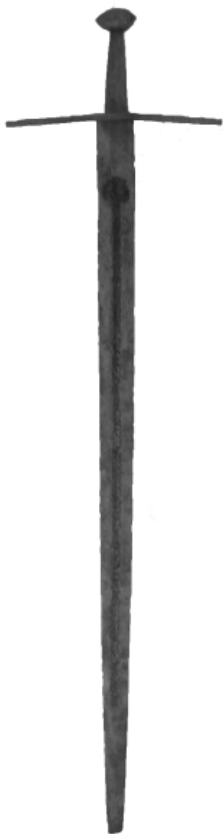
У домаћој историографији се често истиче да је прво путовање Светог Саве на Левант 1229. године означило почетке додира Срба са Палестином. Ипак, они се са сигурношћу могу датовати у ранију епоху, при чему није реч само о Димитрију Синаиту. Много сигурнији показатељи су сачувани у Немањином житију из пера Стефана Првовенчаног. Први немањићи краљ, наиме, за свог оца тврди да је слао дарове многим светим местима, укључујући три која су се налазила у Палестини: Цркви Светог гроба и Цркви Светог Јована Претече у Јерусалиму, као и Манастиру Светог Теодосија покрај Витлејема.¹⁴ Ова даривања су у житију наведена након помена почетка градње манастира Студеница,¹⁵ али као рекапитулација главних достигнућа Немањине владавине, па је немогуће прецизно рећи када су она извршена. Узимајући у обзир политичке прилике на Леванту, вероватно би их требало датовати у године које су претходиле избијању Трећег крсташког рата. Самим тим, може се истаћи да везе између Срба и Свете земље нису биле успостављене у доба Светог Саве, већ у познијим годинама владавине његовог оца, односно негде пред крај епохе која је била у средишту наше пажње на претходним страницама.

12 САВИЋ 2014, 277–308.

13 АЛЕКСИЋ, 2016, 70.

14 СТЕФАН ПРВОВЕНЧАНИ, 42–43.

15 Сf. ПИРИВАТРИЋ 2015, 47–56.



Мач са Пирлitora, XII век,
Завичајни музеј у Пљевљима

CRUSADERS AND SERBS

(SUMMARY)

The Crusades left a deep impact on the European southeast. This region became inextricably linked to the western travels and pilgrimages even before the call of Pope Urban II in Clermont in 1095, and the First Crusade (1096-1099). On their way to the Holy Land, the pilgrims passed through Pannonia and along the most important roads of the Balkan peninsula, particularly Via Militaris and Via Egnatia. Their participants and historians left numerous relations, records and diaries, containing valuable information about the Balkans and its peoples, during the XI-XII centuries.

These texts were usually written by writers who did not possess high scholarly ambitions or classic education. Their views towards Orthodox Christians were frequently based on stereotyped images, imbued with prejudices and contempt. Often, the inhabitants of the European Southeast were perceived as imperfect and wavering worshippers of Christ, sometimes as wild, unbelieving and unfaithful people. Nevertheless, bearing in mind the spirit of the epoch in which these writers lived and wrote, it needs to be admitted they expressed considerable degree of objectivity and criticism towards their compatriots, testifying to the indiscipline, arrogance and violent behavior of the soldiers of Christ on their travels.

Many of these sources, among them the celebrated names of Albert of Aix, William of Tyre or enigmatic 'Ansbert', a follower of the emperor Frederick I Barbarossa, are well known to Serbian medievalists. In recent years, archeological research also revealed material artifacts of the crusaders' presence and travels via the Balkans. However, so far there has been no attempt to present the contacts between the

Crusaders and the Serbs in one place, and to analyze them in the proper context of the era of the Crusades, also marked with difficult and stubborn struggle for the independence of Serbian lands from the Byzantine Empire. It was the common goal of all Serbian rulers, beginning with King Constantine Bodin at the end of the eleventh century and up to grand župan Stephen Nemanja a century later, who relied on the support of Hungary, Venice, popes as well as the religious fervor of the crusading armies.

The book had several goals and aims. Besides the intent to familiarize wider audience with the reports and information provided by the writers of the Crusades, it also deals with some disputed issues, and historical processes left on the margins so far. Therefore, in its focus were not only the Crusaders and the Serbs, but also the nomadic newcomers in the Balkans – Pechenegs and Cumans – and their contacts with the Slavic inhabitants of the Central part of the Peninsula, especially in the region of the 'Bulgarian forest'.

The book revolves around six thematic chapters. The Introductory part deals with the geographic setting, particularly the strategic communication *Via Militaris* or *Via Diagonalis*, connecting Belgrade and Constantinople, and the sparsely inhabited region known as 'Bulgarian forest', between the cities of Belgrade and Niš, frequently described in the reports of the pilgrims as an inhospitable and wild area they had to traverse on the way to Constantinople and Jerusalem. In addition, the Introduction contains a short presentation of nine most important sources used in this book, beginning with Albert of Aix and followed by William of Tyre, Raymond of Aguilers, Odo of Deuil, Arnold of Lübeck and four texts dealing with the crusade of Frederick I Barbarossa: the work of Ansbert, a letter of bishop Dietpold of Passau, anonymous *Historia Peregrinorum* and the Royal Chronicle of Cologne.

The next chapter deals with the travelers preceding the First Crusade, as well as their reports. It begins with the pilgrimage of William II, count of Angoulême in 1026-1027, while the particular attention is dedicated to the pilgrimage of bishop Lietbert of Cambrai in 1054-1055, described by a participant of the pilgrimage with many vivid

details, including detailed description of the Pechenegs, settled in the 'Bulgarian forest'.

The third sequence of the book is dedicated to the events surrounding the First Crusade, as well as its armies that traveled along *Via Militaris*: those of Walter Sans-Avoir, Peter of Amiens and Godfrey of Boullion. Moreover, in this part of the book are analyzed the first recorded contacts between the Crusaders and the Serbs, more precisely ties between the army of the count Raymond IV of Toulouse and Serbian king Bodin in the maritime Serbian lands on the eastern coast of the Adriatic, taking place in early 1097.

The fourth chapter describes the travels that took place after the First crusade up to the end of the Second Crusade, including the Lombard Crusade and the joint expedition of William IX of Aquitaine, Welf I of Bavaria and Ida of Austria in 1101, the return voyage of Norwegian king Sigurd from the Holy Land in 1110, as well as the passage of the two armies of the second Crusade, led by German king Konrad III Hohenstaufen and Louis VII of France in 1147.

The fifth chapter is oriented towards the analysis of the important notices about the Serbs provided by William of Tyre, with respect to his mission in Constantinople in 1168, and to the pilgrimage of Henry the Lion, duke of Saxony and Bavaria in 1172, described by Arnold of Lübeck, the first writer who mentioned the Serbs as the inhabitants of the 'Bulgarian forest'. In this segment of the book the contacts between the Pechenegs and Serbs were analyzed and accompanied with the overview of Byzantine policies aimed at the re-population of the 'Bulgarian forest', and strengthening of the defenses in the border provinces.

The last chapter is dedicated to the Third crusade, and the passage of Barbarossa's army via the Balkans. The attention is cast to the neglected aspects of the Serbian-German contacts on the eve of the Crusade, the tactical and strategic aspects of the diplomatic efforts of Stephen Nemanja, aimed at the establishment of the alliance with the emperor in the west, their meeting in Niš, as well as the consequences of the passage of Barbarossa on the destiny of the Balkan Slavs during the years of 1189-1190.

From the beginning of the eleventh to the end of the twelfth century, the passage of pilgrims and crusaders along the Balkan routes was accompanied by a vibrant and diverse trade with the inhabitants of the areas lying on their route. Even the best-equipped armies were forced to supply along the road, while logistics was the greatest challenge for each of these travels. For travelers and pilgrims, the most important goods they bought were wheat, barley, wine, oil, meat, and weapons. The contacts between the pilgrims and the local population were followed by problems in the communication and currency exchanges. Incidents were frequent, as well as clashes, fighting and robberies.

The writers of the Crusade left extremely important notices about settlements in southern Hungary, such as Malevilla (Zemun), Francavilla (Mandelos), Slankamen and Sirmium (Sremska Mitrovica), as well as those along the Via militaris, such as Braničevo and Ravno. They provide the most information about Belgrade and Niš, two main political, military, administrative and economic centers along the Byzantine borders. The social and internal structure of the local population attracted considerably less attention of these authors, but nonetheless they provide information about farmers, cattle-breeders, merchants and mercenaries. It is known from their reports that there were locals who joined the Crusading armies, as well as the people in the settlements along the Via Militaris who knew western languages and served as interpreters.

These aspects of the contacts between the Crusaders and the local population are discussed throughout the book and particularly in the Closing remarks, where the attention is also cast to the little known contacts between the Serbs and the Holy Land in the epoch preceding the travels of St. Sava of Serbia to the East.

БИБЛИОГРАФИЈА

СКРАЋЕНИЦЕ

ВВ	Византијски Временник
ВИИНЈ	Византијски извори за историју народа Југославије
ЗМСИ	Зборник Матице Српске за историју
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института
ЗФФ	Зборник Филозофског факултета у Београду
ИЧ	Историјски часопис
DOBS	Dumbarton Oaks Online Library of Byzantine Seals (https://www.doaks.org/resources/seals)
HC	History of the Crusades, I–VI. ed. K. M. Setton. Milwaukee – London 1969–1989.
MGH SS	Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum
MGH SSRG	Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum rerum Germanicarum
MGH SSRG NS	Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum rerum Germanicarum, Nova series
MIÖG	Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung
RHC: HA	Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Armeniens
RHC: HO	Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Occidentaux
RIS	Rerum italicarum scriptores, Nuova edizione
SRH	Scriptores rerum Hungaricarum, I–II. ed. E. Szentpétery

ИЗВОРИ

- Абу Хамид: О. Большаков, А. Монгайт. Путешествие Абу Хаида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.). Москва 1971.
- Ал-Бекри: А. Куник, В. Розен. Известия Ал-Бекри и других авторов о Руси и Славянах, I. Санкт-Петербург 1878.
- ВИИНЈ, I: Византијски извори за историју народа Југославије, I, ур. Г. Острогорски. Београд 1955.
- ВИИНЈ, III: Византијски извори за историју народа Југославије, III, ур. Г. Острогорски, Ф. Баришић. Београд 1966.
- ВИИНЈ, IV: Византијски извори за историју народа Југославије, IV, ур. Г. Острогорски, Ф. Баришић. Београд 1971.
- Брокијер: Бертрандон де ла Брокијер. Путовање преко мора. прев. М. Рајичић. Београд 1950.
- Извори, I: В. Пюзелев. Извори за средновековната историја на Бугарија (VII–XV в) в австријските ръкописни сбирки и архиви. Том I: бугарски, други славянски и византијски извори. Софија 1994.
- Извори, II: В. Пюзелев. Извори за средновековната историја на Бугарија (VII–XV в) в австријските ръкописни сбирки и архиви. Том II: италиански, латински и немски извори. Софија 2000.
- ИПАТЬЕВСКАЯ ЛЕТОПИСЬ: Полное собрание русских летописей. Т. II: Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург 1908.
- КЕКАВМЕН: Кекавмен. Совети и расказы. Поучение византијског полководца XI века. изд. Г. Г. Литаврин. Санкт-Петербург 2003.²
- КОНСТАНТИН МАНАССИ: Э. Курц. Еще два неизданных произведения Константина Манасси – ВВ 12 (1905) 69–98.
- ПОВЕЉЕ КНЕЗА ЛАЗАРА: А. Младеновић. Повеље кнеза Лазара. Текст, коментари, снимци. Београд 2003.
- СВЕТИ САВА: Свети Сава. Сабрани Списи. прир. Д. Богдановић. Београд 2008.²
- СТЕФАН ПРВОВЕНЧАНИ: Стефан Првовенчани. Сабрана дела. прир. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас–Георгиевска. Београд 1999.

- ADÉMAR DE CHABANNES: Historia d'Adémar de Chabannes. ed. J. Lair. Paris, 1899.
- ALBERT OF AACHEN: Albert of Aachen. Historia Ierosolimitana. History of the Journey to Jerusalem. ed. & trans. S. B. Edington. Oxford 2007.
- ALBERTUS AQUENSIS: Alberti Aquensis Historia Hierosolymitana – RHC: HO, IV. Paris 1879, 265–713.
- ANDRAE DANDULI CHRONICA: Andreae Danduli Chronica per extensum descripta. ed. E. Pastorello. – RIS, XII/1, Bologna 1938.
- ANNALES ALTAHENSES: Annales Althenses Maiores. edd. W. Giesebrecht, E.L.B. Oefele. – MGH SS, XX. Hannoverae, 1868 772–824.
- ANNALES STADENSES: Annales Stadenses auctore M. Alberto. ed. I. Lappenberg. – MGH SS, XVI. Hannoverae 1859, 271–379.
- ANNALISTA SAXO: Annalista Saxo. ed. G. Waitz. – MGH SS, VI. Hannoverae 1844, 542–777.
- ANNA COMNENA: Annae Comnenae Alexias. edd. D. Reinsch & A. Kambylis. Berlin - New York 2001.
- ANTOLOGIA: Antología de textos románicos medievales: (siglos XII–XIII). edd. V. Cirlot et al. Barcelona 1984.
- BROCARDUS: Brocardus. Directorium ad passagium faciendum. ed. Ch. Kohler. – RHC: HA, II. Paris 1906, 367–517.
- ARNOLDUS LUBECENSIS: Arnoldi abbatis Lubecensis Chronica Slavorum. ed. I. Lappenberg. – MGH SS, XXI. Hannoverae 1869, 100–250.
- CHONIATES: Nicetae Choniatae Historia. ed. J. L. van Dieten. Corpus fontium Historiae Byzantinae, XI. Berolini 1975
- CHRONICA REGIA COLONIENSIS: Chronica regia Coloniensis (Annales maximi Colonienses). ed. G. Waitz. – MGH SSRG, XVIII. Hannoverae 1880.
- CHRONICI HUNGARICI: Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. ed. A. Domanovszky. – SRH, I. Budapestini 1937, 217–505.
- CHRONICON EX CHRONICIS: Florentii Wigorniensis monachi Chronicon ex chronicis, I. ed. B. Thorpe. Londini 1848.
- CHRONICON HUGONIS: Chronicon Hugonis monachi Verdunensis et Divionensis, abbatis Flaviniacensis. ed. H.G. Pertz. – MGH SS, VIII. Hannoverae 1848, 280– 503.
- CHRONICON MAGNI PRESBITERI: Chronicon Magni Presbiteri. ed. W. Wattenbach. – MGH SS, XVII. Hannoverae 1861, 476–523.
- CHRONICON ZAGRABIENSE: Chronicon Zagrabiense. ed. A. Domanovszky. – SRH, I. Budapestini 1937, 195–215.
- CINNAM: Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum. ed. A. Meineke. Bonnae 1836.

- CODEx DIPLOMATICUS:** Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae / Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. edd. T. Smičiklas et al, I–XVIII. Zagrabiae 1904–1990.
- CONSTANTINE PORPHYROGENITUS:** Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio. ed. Gy. Moravcsik, trans. R. Jenkins. Washington D.C. 1967.
- CONTINUATIO ZWETLENSIS:** Continuatio Zwetlensis altera. ed. W. Wattenbach. – MGH SS IX. Hannoverae 1851, 541–544.
- COSMAE CHRONICA:** Cosmae Chronica Bohemorum. ed. R. Köpke. – MGH SS, IX, Hannoverae 1851, 1–209.
- DESCRIPTIO ITINERIS:** Descriptio itineris in Terram Sanctam. ed. J. G. Eccard. – Corpus Historicum Medii Aevi, II. Francoforti & Lipsiae 1743, col. 1345–1348.
- EBERWINUS:** Ex miraculis S. Symeonis auctore Eberwino. ed. G. Waitz. – MGH SS, VIII. Hannoverae, 1848, 209–211.
- EKKEHARD:** Ekkehardi, abbatis Uraugiensis, Hierosolymita. – RHC: HO, V. Paris 1895, 11–40.
- EPISTOLA BRUNONIS:** Epistola Brunonis ad Henricum regem. ed. A. Bielowski. – Monumenta Poloniae Historica, I. Lwów 1864, 223–228.
- EPISTOLA DE MORTE:** Epistola de morte Friderici Imperatoris. ed. A. Chroust. – Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrich I. MGH SSRG NS, V. Berlin 1928, 173–178.
- GAUFREDUS MALATERRA:** Gaufredus Malaterra. De rebus gestis Rogerii Calabriae et Siciliae comitis et Roberti Guiscardi ducis fratris eius. ed. E. Pontieri. – RIS, V/1. Bologna 1928.
- GESTA EPISCOPORUM:** Gesta Episcoporum Virdunensium. ed. G. Waitz. – MGH SS, IV. Hannoverae, 1841, 36–51.
- GESTA FRANCORUM:** Anonymi Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanum. ed. H. Hagenmeyer. Heidelberg 1890.
- GESTA FRIDERICI:** Ottonis et Rahewini Gesta Friderici I. imperatoris. ed. G. Waitz. – MGH SSRG, XLV, Hannoverae – Lipsiae 1912.
- GESTA HUNGARORUM:** P. Magistri, qui Anonymus dicitur Gesta Hungarorum. ed. A. Jakubovich. – SRH, I. Budapestini 1937, 13–117.
- GESTA REGUM SCLAVORUM:** Gesta Regum Sclavorum. T. 1: критичко издање и превод Д. Кунчер; Т. 2: коментар Т. Живковић. Београд 2009.
- GESTA TREVERORUM:** Gesta Treverorum Continuata. ed. G. Waitz. – MGH SS, XXIV. Hannoverae 1879, 368–488.
- GUIBERTUS:** Guiberti Abbatis Gesta Dei per Francos. RHC: HO, IV. Paris 1879, 113–263.
- GUILLERMUS APULIENSIS:** Guillermi Apuliensis Gesta Roberti Wiscardi. ed. D. Wilmans. – MGH SS, IX. Hannoverae 1851, 239–298.

-
- HEIMSKRINGLA: Snorri Sturluson. Heimskringla, Nóregs Konunga Sogur. ed. F. Jónsson. København 1911.
- HISTORIA DE EXPEDITIONE: Historia de expeditione Friderici imperatoris. ed. A. Chroust. – Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrich I. MGH SSRG NS, V. Berlin 1928, 1–115.
- HISTORIA PEREGRINORUM: Historia peregrinorum. ed. A. Chroust. – Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrich I. MGH SSRG NS, V. Berlin 1928, 116–172.
- HISTORIA PONTIFICUM: Historia pontificum et comitum Engolismensium. ed. J. Boussard. Paris 1957.
- HISTORIA WELFORUM: Historia Welforum Weingartensis. ed. L. Weiland. MGH SS, XXI. Hannoverae 1869, 454–472.
- ITINERA HIEROSOLYMITANA: Itinera Hierosolymitana crucesignatorum (saec. XII–XIII). T. II: Tempore regum francorum (1100–1187). ed. S. de Sandoli. Jerusalem 1980.
- ITINERARIUM PEREGRINORUM: Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi. ed. W. Stubbs. London 1864.
- LAMPERTI OPERA: Lamperti monachi Hersfeldensis Opera. ed. O. Holder-Egger – MGH SSRG, XXXVIII. Hannoverae 1894.
- LEGENDA S. STEPHANI: Legenda S. Stephani reigs maior et minor atque legenda ab Hertvico episcopo conscripta. ed. E. Bartoniek. – SRH, II. Budapestini 1938, 363–440.
- LEO DIACONUS: Leonis Diaconi Caloënsis Historia. ed. K. Hase. Bonnae 1828.
- LUPUS PROTOSPATARIUS: Lupi Protospatrii Annales. ed. G. H. Pertz. – MGH SS, V. Hannoverae 1839, 52–63.
- MARIANUS SCOTTUS: Mariani Scotti Chronicon. ed. G. Waitz. – MGH SS, V. Hannoverae 1844, 491–568.
- MARINUS SANUTUS: Marini Sanuti secreta fidelium crucis. ed. J. Bongars. – Gesta Dei per Francos, II. Hannoverae 1613, 1–316.
- MICHAEL ATTALIEIOTA: Michaelis Attalioetae Historia. edd. W. Brunet de Presle, I. Bekker. Bonnae 1853
- MORKINSKINNA: Morkinskinna. ed. F. Jónsson. København 1932.
- NEW SOURCE: R. Browning. A new Source on Byzantine–Hungarian Relations in the Twelfth Century. – Balkan Studies 2 (1961) 173–214.
- ODO DE DEOGILO: Odonis de Deogilo Libro de via sancti sepulchri. ed. G. Waitz – MGH SS, XXVI. Hannoverae 1882, 59–73.
- ORDERIC VITALIS: Orderici Vitalis Ecclesiasticae Historiae libri tredecim, I–V. ed. A. Le Prevost. Parisiis 1838–1845.
- PAPSTURKUNDEN: P. F. Kehr. Papsturkunden in Rom, 1er Bericht. – Nachrichten von der königlichen Gesellschaft der

- Wissenschaften zu Göttingen. Phil.–hist. Klasse 2 (1900) 111–197.
- PETRUS TUDEBODUS: Petrus Tudebodus seu Tudebovis. Historia de Hierosolymitano itinere. – RHC: HO, III. Paris 1866, 1–117.
- RAIMUNDUS DE AGUILERS: Raimundi de Aguilers, canonici Podiensis, historia Francorum qui ceperunt Iherusalem. – RHC: HO, III. Paris 1866, 231–309.
- RODULFUS GLABER: Ex Rodulphi Glabri historiarum libris V. ed. G. Waitz. – MGH SS, VII. Hannoverae 1846, 48–72.
- ROGER DE HOVEDEN: Chronica magistri Rogeri de Houedene, I–IV. ed. W. Stubbs. London 1868–1871.
- SCYLITZES: Ioannis Scylitzae Synopsis Hystoriarum. ed. I. Thurn. Berlin 1973.
- SIMON DE KEZA: Simonis de Keza Gesta Hungarorum. ed. A. Domanowsky. – SRH, I. Budapestini 1937, 129–194.
- THOMAS ARCHIDIACONUS: Thomae Archidiaconi Spalatinensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum / Archdeacon Thomas of Split History of the Bishops of Salona and Split. edd. O. Perić et al. Budapest 2006.
- VITA LIETBERTI: Vita Lietberti episcopi Cameracensis auctore Rodulfo monacho S. Sepulcri Cameracensis. ed. A. Hofmeister – MGH SS, XXX/2. Lipsiae 1934, 838–866.
- VITA THEODERICI: Vita Theoderici abbatis Andaginensis, ed. W. Wattenbach – MGH SS, XII. Hannoverae 1856, 36–57.
- VITAE: Pontificum romanorum qui fuerunt inde ab exeunte saeculo IX usque ad finem saeculi XIII Vitae ab aequalibus conscriptae, II. ed. I. M. Watterich. Lipsiae 1862.
- WILLERMUS TYRENSIS: Willermi Tyrensis Historia rerum in partibus transmarinis gestarum. – RHC: HO, I. Paris 1844.

ЛИТЕРАТУРА

- АЛЕКСИЋ 2011: М. Алексић. Репрезентативни налаз мача из 12. века са Пирлигора. – Стефан Немања и Топлица, тематски зборник. ур. Д. Бојовић. Ниш 2011, 109–118.
- АЛЕКСИЋ 2016: М. Алексић. Српски витешки код. Београд 2016.
- АЛЕКСИЋ 2017: В. Алексић. О вероватном боравку Хајнриха II Јазомиргота и Отона I фон Вителсбаха у Нишу 1166. године. – Ниш и Византија, XV. ed. М. Ракоција. Ниш 2017, 173–178.

- АНТОНОВИЋ 2006: М. Антоновић, Црквене прилике у источној Србији у средњем веку. – Браничевски гласник 3–4 (2006) 7–28.
- АНТОНОВИЋ 2007: М. Антоновић. Етничка кретања у Поморављу у XI и XII веку. – Моравска Србија: историја, култура, уметност. ур. С. Мишић. Крушевац 2007, 73–84.
- БАЈАЛОВИЋ 1992: М. Бајаловић – Хаџи-Пешић. Унутрашње утврђење. Београдског града II: период раног средњег века. – Годишњак града Београда 39 (1992) 29–59.
- БЛАГОЈЕВИЋ 1976: М. Благојевић. Сеченица, Стримон и Тара у делу Јована Кинама. – ЗРВИ 17 (1976) 65–76.
- БОЖИЛОВ 1999: И. Божилов, В. Гюзелев. Историја на Средновековна Бџлгария, VII–XIV век. Софија 1999.
- ВАСИЉЕВСКИИ 1908: В. Васиљевскии. Труды, I. Санкт-Петербург. 1908.
- ВУЈОВИЋ 2013: М. Вујовић. Ходочасничка школка из Браничева. – Гласник Српског археолошког друштва 29 (2013) 289–314.
- ВУКСАН 1997: М. Вуксан. Ковин–Град, Средњовековно насеље и утврђење. – Рад музеја Војводине 39 (1997) 175–184.
- ГАГОВА 1997: К. Гагова. Областни назвања на Балканскиа полуостров у историците на Първия крџтоносен поход, Исторически преглед 2 (1997) 49–58.
- ГАГОВА 2004: К. Гагова. Крџтоносните походи и средновековна Бџлгария. Софија 2004.
- ГЕОРГИЕВ 1930: С. Георгиев. Император Фридрих Барбароса на Балканскиа полуостров и в бџлгарските земи. – Бџлгарска историческа библиотека 3/2 (1930) 103–149.
- ГОРГИЕВ 2003: Б. Горгиев. Неке импликације сусрета Фридриха I Барбаросе и Стефана Немање. – Ниш и Византија, I. ур. М. Ракоција. Ниш 2003, 107–117.
- ГЮЗЕЛЕВ 2012: В. Гюзелев. *Volgara Brennir*: норвежкит конунг Харалд Хардрази (1016–1066). – *Via Evtasia* 1 (2012) 11–19.
- ДИМИТРОВ 1998: Х. Димитров. Бџлгаро-унгарски отношения през средновековието. Софија 1998.
- ДРАШКОВИЋ 2010: М. Драшковић. Српско наоружање и тактика у делу Јована Кинама. – Војноисторијски гласник 2 (2010) 9–19.
- ЗЛАТАРСКИ 1972: В. Златарски. Историја на бџлгарската дџржава през средните векове. Том II: Бџлгария под византијско владичество (1018–1187). ред. Д. Ангелов. Софија 1972.
- ИСТОРИЈА 1967: Историја Црне горе, Т.1: од најстаријих времена до краја XII века. Титоград 1967.
- ЈАНКОВИЋ 1990: М. Јанковић, Ђ. Јанковић. Словени у југословенском Подунављу. Београд 1990.

- Жиречек 1953: К. Жиречек. Зборник Констанина Жиречека, I. Београд 1953, 70–189.
- Живковић 2000: Т. Живковић. Словени и Ромеји. Славизација на простору Србије од VII до XI века. Београд 2000.
- Живковић 2002: Т. Живковић. Дукљанско-византијски рат 1072–1075 – ИЧ 47 (2000) 35–57.
- Живковић 2005: Т. Живковић. Два питања из времена владавине краља Бодина. – ЗРВИ 42 (2005) 45–59.
- Живковић 2006: Т. Живковић. Портрети српских владара (IX–XII век). Београд 2006.
- Иванов 1906: Ђ. Иванов. Северна Македонија – исторически издирвања. Софија 1906.
- Иречек 1978: К. Иречек. Историја на българите. ред. П. Петров. Софија 1978.
- Жиречек 1892: К. Жиречек. Тољен, син кнеза Мирослава Хумског. – Глас Српске краљевске академије 35 (1892) 3–15.
- Џорданов 2003: И. Џорданов. Печати на византијски куропалати намерени в България. – Антична древност и средние века 34 (2003) 239–264.
- Калић 1967: Ј. Калић. Београд у средњем веку. Београд 1967.
- Калић 1968: Ј. Калић. Подаци Алберта Ахенског о угарско-византијским односима крајем XI века. – ЗФФ 10/1 (Споменица Васе Чубриловића) (1968) 183–191.
- Калић 1970а: Ј. Калић. Рашки велики жупан Урош II. – ЗРВИ 12 (1970) 21–39.
- Калић 1970б: Ј. Калић. Српско-византијски сукоб 1168. године. – ЗФФ 11 (1970) 193–202.
- Калић 1971а: Ј. Калић. Земун у XII веку. – ЗРВИ 13 (1971) 27–56.
- Калић 1971б: Ј. Калић. Подаци Абу Хамида о приликама у јужној Угарској средином XII века. – ЗМСИ 4 (1971) 25–37.
- Калић 1973: Ј. Калић. Област Смилис у XII веку. – ЗРВИ 14–15 (1973) 29–38.
- Калић 1982: Ј. Калић. Византијски печат из Београда. – ЗРВИ 21 (1982) 33–36.
- Калић 1984: Ј. Калић. Ниш у средњем веку. – ИЧ 31 (1984) 5–40.
- Калић 1986: Ј. Калић. Кнегиња Марија. – Зограф 17 (1986) 21–34.
- Калић 1997: Ј. Калић. Жупан Белош. – ЗРВИ 36 (1997) 63–81.
- Койчева 2004: Е. Койчева. Първите кръстоносни походи и балканите. Софија 2004.
- Койчева 2009: Е. Койчева. Българите върху етническата карта на Балканите през XI–XII век според латинските извори. –

- Шрихи към балканското Средновековие: изследвания в памет на проф. Николай Кочев. ed. В. Гюзелев. София 2009, 151–166.
- Коматина 2010: П. Коматина. Моравски епископ Агатон на Фотијевом сабору 879/880. године. – Српска теологија данас 2009. Први годишњи симпозион. Београд 2010, 359–368.
- Коматина 2011: П. Коматина. Византијска титула Константина Бодина. – ЗРВИ 48 (2011) 61–76.
- Коматина 2012: П. Коматина. Појам Бугарске у XI и XII веку и територија Охридске архиепископије. – Византијски свет на Балкану. ур. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић. Београд 2012, 41–56.
- Коматина 2015А: И. Коматина. Срби на путу крсташа. – ИЧ 64 (2015) 55–83.
- Коматина 2015Б: И. Коматина. Српски владари у Алексијади – Хронолошки оквири деловања. – ЗРВИ 52 (2015) 173–194.
- Коматина 2016: И. Коматина. Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века. Београд 2016.
- Крстић 2010: А. Крстић. Банат у средњем веку. – Банат кроз векове: слојеви култура Баната. ур. М. Матицки, В. Јовић. Београд 2010, 65–90.
- Максимовић 2008: Љ. Максимовић, М. Поповић, Византијски печати подунавске регије у Србији, I–II. – Љ. Максимовић. Византијски свет и Срби. Београд 2008, 455–501.
- Манојловић-Николић 2005: В. Манојловић-Николић. Средњовековни накит из Туприје – Равно. – Истраживања 16 (2005) 179–185.
- Марјановић-Вујовић 1984: Г. Марјановић-Вујовић. Трњане – српска некропола (крај XI–почетак XIII века). Београд 1984.
- Митровић 2017: К. Митровић. Краљевство од искона: Барска (архи) епископија и Дукља. - Српска краљевства у средњем веку. ур. С. Мишић. Београд - Краљево, 47-83.
- Мишић 1995: С. Мишић. Лов у средњовековној Србији. – Историјски гласник 1–2 (1995) 51–66.
- Мишић 2007А: С. Мишић. Жупе Поморавље и Дубравница у средњем веку. – Делиград: од устанка ка независности. ур. Д. Алексић. Београд 2007, 1–7.
- Мишић 2007Б: С. Мишић. Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века. Београд 2007.
- Мишић 2010: Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља. ред. С. Мишић. Београд 2010.
- Мишић 2017: С. Мишић, Р. Радић. Србија 1217. Београд 2017.

- НИКОЛОВ 2013: А. Николов. Via Militaris в някои версии на Книгата за чудесата на света на Джон Мандевил. – Сборник Българско средновековие: общество, власт, история, в чест на доц. д-р Милияна Каймакамова. София 2013, 74–81
- ПЕТРОВ 1985: П. Петров. Възстановяване на Българската държава 1185–1197. София 1985.
- ПИРИВАТРИЌ 1997: С. Пириватрић. Византијска тема Морава и „Моравије“ Константина VII Порфирогенита. – ЗРВИ 36 (1997) 173–201.
- ПИРИВАТРИЌ 2015: С. Пириватрић. Хронологија и историјски контекст подизања манастира Студенице. Прилог истраживању проблема. – Зограф 39 (2015) 47–56
- ПОПОВИЋ 1988: М. Поповић, В. Иванишевић. Град Браничево у средњем веку. – Старинар 39 (1988) 125–179.
- ПОРЧИЋ 2016: Н. Порчић. Прилог историографски портретима хумског кнеза Мирослава и његових потомака. – Споменица др Тибора Живковића. Београд 2016, 203–220.
- РАВИЋ 2011: И. Равић. Писмо барског епископа Гргура сплитском канонику Гвалтерију – прилог датирању Немањиног напада на градове у Дукљи. – Стари српски архив 10 (2011) 183–190.
- РАДИЧЕВИЋ 2008: Д. Радичевић. Периодизација позносредњовековних некропола у доњем српском Подунављу. – Старинар 58 (2008) 197–212.
- РАДОЈИЧИЋ 1964: Ђ. Сп. Радојичић. Кинамов Γουρδέσης. – ЗРВИ 8/1 (1964) 255–259.
- РОКАИ 1983: П. Рокаи. „Бродови“ на Дунаву и притокама на подручју јужне Угарске. – Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове. ур. В. Чубриловић. Београд 1983, 139–175.
- САВИЋ 2014: В. Савић. Редакцијске одлике прве странице Кијевских листића. – Свети Ђирило и Методије и словенско писано наслеђе 863–2013. ур. Ј. Радић – В. Савић. Београд 2014, 277–308.
- СИМЕОНОВА 2006: Л. Симеорова. Пътуване към Константинопол: търговия и комуникации в Средиземноморския свят (края на IX – 70те години на XI в.). София 2006.
- СИМЕОНОВА 2012: Л. Симеорова. Диагонален път: рядко използваният път на балканското Средновековие. – Mediaevalia 5 (2012) 1–9.

- СПАСИЋ-ЂУРИЋ 2016: Д. Спасић-Ђурић. Белешка о новим истраживањима византијског Браничева. – Византијско наслеђе и српска уметност, I. ed. В. Бикић. Београд 2016, 109–115.
- СРЕЈОВИЋ 1983: Гамзиград, Касноантички царски дворац. прир. Д. Срејовић. Београд 1983.
- СТАНОЈЕВИЋ 1929: Ст. Станојевић. Бешеново – Печенешко село. – Гласник Историског друштва у Новом Саду 2 (1929) 88–89.
- СТЕВОВИЋ 1996: И. Стевовић. О првобитном изгледу и времену градње Цркве Св. Михајла у Стону. – ЗРВИ 35 (1996) 175–195.
- СТОЈКОВСКИ 2009А: Б. Стојковски. Арапски географ Идриси о јужној Угарској и Србији. – ЗМСИ 79–80 (2009) 59–69.
- СТОЈКОВСКИ 2009Б: Б. Стојковски. Ниш у византијско-угарским односима у XI и XII веку – Ниш и Византија, VII. ур. М. Ракоција. Ниш 2009, 383–394.
- ТЪПКОВА-ЗАИМОВА 1976: В. Тъпкова-Заимова. Долни Дунав: гранична зона на Византијски запад. София 1976.
- УЗЕЛАЦ 2009: А. Узелац. Кумани у средњовековној Србији. - Гласник Историског архива Ваљево 43 (2009) 5-17.
- УЗЕЛАЦ 2010: А. Узелац. „Скитски разбојници у бугарској пустињи”: поглед једног ходочасника на Поморавље средином XI века. – ИЧ 59 (2010) 59–76.
- УЗЕЛАЦ 2011: А. Узелац. „Чувај се Белијалових синова и отровних стрела!”: Поморавље у другој половини XII века. – Стефан Немања и Топлица (тематски зборник). ур. Д. Бојовић. Ниш 2011, 97–107.
- УЗЕЛАЦ 2012: А. Узелац, Б. Радовановић. Један опис Београда и југоисточне Европе у енглеској књижевности XV века. – Београдски историјски гласник 3 (2012) 255–265.
- УЗЕЛАЦ 2014: А. Узелац. Српске војске у ратовима у Европи и Малој Азији (XII-XIV век). – Војно-историјски гласник 1 (2014) 9-29.
- УЗЕЛАЦ 2015: А. Узелац. Камиле у српским средњовековним земљама. – Иницијал: часопис за средњовековне студије 3 (2015) 23–34.
- УЗЕЛАЦ 2017: А. Узелац. Западне пљетшественици в 'Deserta Bulgariae' преди Първия крѣстоносен поход. – Епохи 25/1 (2017) 196–202.
- ФЕРЛУГА 1957: Ј. Ферлуга. Византиска управа у Далмацији. Београд 1957.
- ХАРДИ 2003: Ђ. Харди. О протоку људи и путним правцима југоисточне Европе средином XIII века. – ЗМСИ 67–68 (2003) 37–49.

- ХАРДИ 2015: Ђ. Харди. Криминални случај фалсификатора новца Ларентија из Бешенова из 1253. године као извор за историју средњовековног Срема – Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду 40/2 (2015) 245–258.
- ЧЕМЕРЕ 2016: З. Чемере. Утврђења и фортификације на тлу Баната од 10. до 16. века (докторска дисертација). Филозофски факултет: Нови Сад 2016.
- ЏИДРОВА 2005: Љ. Џидрова. Гробот на крстоносесот од Куново–Чуки, Музеј на археологија. – Зборник за археологија 2 (2005) 259–289.
- ШЕСТАКОВ 1923: С. Шестаков. Заметки к стихотвореним Codicis Marciani gr. 524. – ВВ 24 (1923—1926) 45–56.
- ШКРИВАНИЋ 1957: Г. Шкриванић. Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику. Београд 1957.
- ШКРИВАНИЋ 1970: Г. Шкриванић. Раваничко властелинство. – ИЧ 16–17 (1970) 235–253.
- ШКРИВАНИЋ 1975: Г. Шкриванић. Путеви у средњовековној Србији. Београд 1975.
- * * *
- ANDRIĆ 2005: S. Andrić. Samostan Svetog Križa u Frankavili (Mandelosu). – ИЧ 52 (2005) 33–81.
- ANDELIĆ 1962: P. Andelić. Mamuza trebinjskog župana Grda. – Glasnik zemaljskog muzeja Sarajevo 17 (1962) 173–175.
- BACHRACH 1987: B. S. Bachrach, The Pilgrimages of Fulk Nerra, Count of the Angevins 987–1040. – Religion, Culture and Society in the Middle Ages: Studies in Honour of Richard E. Sullivan. edd. T. F. X. Noble, J. J. Contreni. Kalamazoo MI 1987, 205–217.
- BELKE 2002: K. Belke. Roads and Travel in Macedonia and Thrace in the middle and late Byzantine Period. – Travel in the Byzantine World. ed. R. Macrides. Aldershot 2002, 73–90.
- BIANQUIS 1989: T. Bianquis. Damas et la Syrie sous la domination fatimide (359–468/969–1076), II. Damas 1989.
- BIRKENMEIER 2002: J. W. Birkenmeier. The Development of the Komnenian Army 1081–1180. Leiden – Boston 2002.
- BLÖNDAL 1978: S. Blöndal. The Varangians of Byzantium. An aspect of Byzantine military history translated, revised and rewritten by B. S. Benedikz. Cambridge 1978.
- BRAND 1968: Ch. M. Brand. Byzantium confronts the West, 1180–1204. Cambridge MA 1968.

- CATE 1969: J. L. Cate. The Crusade of 1101. – HC, I, 343–367.
- CIGGAAR 1996: K. Ciggaar. Western Travellers to Constantinople. The West and Byzantium 962–1204: Cultural and Political Relations. Leiden – New York 1996.
- CSÁKÓ 2011: J. Csákó. A XI. századi Magyarország a francia kútfők tükrében. – Fons 18/2 (2011) 147–208.
- CURTA 2006: F. Curta. Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250. Cambridge 2006.
- DALL’AGLIO 2010: F. Dall’Aglio. “In ipsa silva longissima Bulgariae”: Western Chroniclers of the Crusades and the Bulgarian Forest. – Bulgaria Mediaevalis 1 (2010) 405–418.
- DIACONU 1970: P. Diaconu. Les Petchénègues au Bas-Danube. Bucharest 1970.
- DOXEY 1996: G. B. Doxey. Norwegian Crusaders and the Balearic Islands. – Scandinavian Studies 68/2 (1996) 139–160.
- DUNCALF 1969: F. Duncalf. The First Crusade: Clermont to Constantinople. – HC, I, 253–279.
- ĐORĐEVIĆ 2007: M. Đorđević. Arheološka nalazišta rimskog perioda u Vojvodini. Beograd 2007.
- EDBURY 1990: P. W. Edbury – J. G. Rowe. Wiliam of Tyre. Historian of the Latin East. Cambridge 1990.
- ELTER 1985: I. Elter. Magyarország Idrisi földrajzi művében (1154). – Acta historica Universitatis Szegediensis 82 (1985) 53–63.
- FÉJIC 1996: N. Féjic. Les Balcans aux yeuh des voyageurs occidentaux au Moyen Age. – Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l’enseignement supérieur public. 26e congrès: Voyages et voyageurs au Moyen Age. Aubazine 1996, 281–289.
- FILIPOSKI 2017: T. Filiposki. The Via Egnatia, Ohrid and the First Crusade (1096–1097) according to the Western Sources. – Space, Landscapes and Settlements in Byzantium: Studies in Historical Geography of the Eastern Mediterranean Presented to Johannes Koder. edd. A. Külzer, M. Popović. Vienna – Novi Sad 2017, 113–130.
- FRANCE 1994: J. France. Victory in the East: A Military History of the First Crusade. Cambridge 1994.
- FRANKOPAN 2012: P. Frankopan. The First Crusade: The Call from the East. Cambridge MA 2012.
- GÖCKENJAN 1972: H. Göckenjan. Hilfsvölker und Gränzwächter in mittelalterlichen Ungarn. Wiesbaden 1972.

- HAGENMEYER 1902: H. Hagenmeyer. *Chronologie de la Première Croisade (1094–1100)*. Paris 1902.
- HODGSON 2007: N. Hodgson. *Women, Crusading and the Holy Land in Historical Narrative*. Woodbridge 2007.
- HOLMES 2005: C. Holmes. *Basil II and Governance of Empire (976–1025)*. Oxford 2005.
- HUNYADI 2008: Z. Hunyadi. *Hungary and the Second Crusade. – The Second Crusade in Perspective*. edd. J. T. Roche, J. M. Jensen. Turnhout 2008, 55–65.
- GÜTERBOCK 1941: F. Güterbock. *Il Diario di Tageno e altre fonti della terza Crociata. – Bullettino dell'Istituto Storico Italiano per le Medio Evo* 55 (1941) 223–269.
- IAMBOR 2002: P. Iambor. *Contributii la istoria unor asezari fortificate din Banat (sec. IX–XIV)*. – *Patrimonium Banaticum* 1 (2002) 115–132.
- JACKSON 2015: T. Jackson. *Harald, Bolgara brennir, in Byzantine Service. – Scandinavia and the Balkans: Cultural Interactions with Byzantium and Eastern Europe in the First Millennium AD*. edd. O. Minaeva, L. Holmquist. Cambridge 2015, 72–82.
- JACOBY 2014: D. Jacoby. *Bishop Gunther of Bamberg, Byzantium and Christian Pilgrimage to the Holy Land in the eleventh century. – D. Jacoby. Travellers, Merchants and Settlers in the Eastern Mediterranean, I*. 267–285.
- JOHNSON 1969: E. N. Johnson. *The Crusades of Frederick Barbarossa and Henry VI. – HC, II*, 87–122.
- JORANSON 1928: E. Joranson. *The Great German Pilgrimage of 1064–65 – The Crusades, and other historical essays presented to Dana C. Munro by his former students*. ed. L.J. Peatow. New York 1928, 3–43.
- JORANSON 1938: E. Joranson. *The Palestine Pilgrimage of Henry the Lion. – Medieval and historiographical essays in honor of James Westfall Thompson*. edd. J. Kate, E. Anderson. Chicago 1938, 146–225.
- JORDANOV 2010: I. Jordanov. *Nish [in] XI–XII C., According [to] Byzantine Sigillography. – Niš i Vizantija, VIII ed. M. Rakocija. Niš* 2010, 175–188.
- KALIĆ 1991: J. Kalić. *Die deutsch-serbischen Beziehungen im 12. Jahrhundert. – MIÖG* 99 (1991) 513–526.
- KING 1995: V. King. *Ealdred, Archbishop of York: The Worcester Years. – Anglo-Norman Studies 18: Proceedings of the Battlle Conference*. ed. C. Harper-Bill (1995) 123–137.

- KLAIĆ 1975: N. Klaić. *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*. Zagreb 1975.
- KLINGER 2010: W. Klinger. *Note sulla presenza storica della Foca monaca nell'Adriatico*. – *La Ricerca*, Centro di ricerche storiche Rovigno 57 (2010) 6–10.
- KOMATINA 2016: P. Komatina. *Military, Administrative and Religious Strongholds on the Danubian Frontier: The Examples of Morava and Braničevo*. – *Byzantine Heritage and Serbian Art*, Vol. 1: *Process of Byzantinization and Serbian Archeology*. ed. V. Bikić. Belgrade 2016, 103–107.
- KOMAC 2003: A. Komac. *Utrditev grofov Andeških na jugovzhodu cesarstva v 12. stoletju: Cesar Friderik Barbarossa, velika shizma (1161–1177) in pridobitev naslovov mejnih grofov Istre in vojvod Meranije s strani Andeških*. – *Annales: Series historia et sociologia* 13/2 (2003) 283–294.
- KRISTÓ 1980: Gy. Kristó. *Hananburch = Kakasd?*. – *Névtani Értesítő* 4 (1980) 3–7.
- LAIYOU 2001: A. E. Laiou. *Byzantine trade with Christians and Muslims and the Crusades*. – *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*. edd. A. E. Laiou, R. P. Mottahedeh. Washington DC 2001, 157–196.
- LAURENT 1962: V. Laurent. *Andronic Synadenos. La carrière d'un haut fonctionnaire byzantin au XIIe siècle*. – *Revue des études byzantines* 20 (1962) 210–214.
- LUČIĆ 1974: J. Lučić. *O najranijim vezama Dubrovnika s Engleskom i Španjolskom*. – *Historijski zbornik* 27–28 (1974–1975) 183–200.
- LYON 2013: J. R. Lyon. *Princely Brothers and Sisters: The Sibling Bond in German Politics, 1100–1250*. Ithaca NY – London 2013.
- MADGEARU 2013A: A. Madgearu. *Byzantine Military Organization on the Danube, 10th–12th Centuries*. Leiden – Boston 2013.
- MADGEARU 2013B: A. Madgearu. *The Pechenegs in the Byzantine army*. – *Steppe Lands and the World beyond Them: Studies in Honor of Victor Spinei on his 70th Birthday*. edd. F. Curta, B. P. Maleon. Iași 2013, 207–218.
- MALAMUT 1995: E. Malamut. *L'image byzantine des Petchenegues*. – *Byzantinische Zeitschrift* 88 (1995) 105–147.
- MAKK 1989: F. Makk. *The Árpáds and the Comneni: political relations between Hungary and Byzantium in the 12th century*. Budapest 1989.

- MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ 1974: G. Marjanović-Vujović. Archeological proving the Presence of Pechenegs in Beograd Town. [sic!] – *Balcanoslavica* 3 (1974) 183–188.
- MASON 2004: E. Mason. *The House of Godwine: History of a Dynasty*. Cambridge 2004.
- MICHEAU 1978: F. Micheau. Les itinéraires maritimes et continentaux des pèlerinages vers Jérusalem. – Actes du 9^e congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public, Dijon, 2–4 juin 1978. Paris 1979, 79–104.
- MIHAILOVSKI 2016: R. Mihajlovski. A Collection of Medieval Seals from the Fortress Kale in Skopje, excavated between 2007 and 2012. – *Byzantion* 86 (2016) 261–316.
- MURRAY 1992: A.V. Murray. The Army of Godfrey of Bouillon, 1096–1099 : Structure and dynamics of a contingent on the First Crusade. – *Revue belge de philologie et d'histoire* 70/2 (1992) 301–329.
- NEMEŠ 2014: J. Nemeš. Lampert z Hersfeldu: Velké nemecké putovanie do Jeruzalema v rokoch 1064–1065. – *Kultúrne dejiny* 14/2 (2014) 238–251.
- NEMET 2006: D. Nemet. Smrt hrvatskog kralja Zvonimira: problem, izvori i tumačenja. – *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 38 (2006) 73–92.
- NESBITT 1963: J. W. Nesbitt. The Rate of March of Crusading Armies in Europe: A Study and Computation. – *Traditio* 19 (1963) 167–181.
- OPLL 1989: F. Opll. Das Treffen von Nis vom Juli 1189 in seinem historischen Umfeld. – *MIÖG* 97 (1989) 435–442.
- OTT 2007: J. Ott. 'Both Mary and Martha': Bishop Lietbert of Cambrai and the Construction of Episcopal Sanctity in a Border Diocese around 1100. – *The Bishop Refomed: Studies of Episcopal Power in the Central Middle Ages*. edd. J. Ott, A. Trumbore-Jones. Aldershot 2007, 137–159.
- PÁLÓTZI-HORVÁTH 1989: A. Pálótz-Horváth. *Pechenegs, Cumans, Iasians: Steppe Peoples in Medieval Hungary*. Budapest 1989.
- PAULER 1899: Gy. Pauler. *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt, I*. Budapest 1899.
- PAULOVA 1933: M. Paulova. Účast Srbů při třetí křížové výpravě. – *Byzantinoslavica* 5 (1933–1934) 235–303.
- PHILLIPS 2007: J. Phillips. *The Second Crusade: Extending the Frontiers of Christendom*. New Heaven – London 2007.

- PRYOR 1984: J.H. Pryor. The Oaths of the Leaders of the First Crusade to Emperor Alexius I Comnenus: fealty, homage - πίστις, δουλεία. – *Parergon* 2 (1984) 111–141.
- RADOJČIĆ 1959: S. Radojčić. Bronzani krstovi-relikvijari iz ranog srednjeg veka u beogradskim zbirnama. – *Zbornik za umetno zgodovino* 5–6 (1959) 123–134.
- RICHARD 1986: J. Richard. Križari i putnici u srednjevjekovnoj Slavoniji. – *Croatia Christiana Periodica* 10 (1986) 27–39.
- RUNCIMAN 1949: S. Runciman. The First Crusader's Journey across the Balkan Peninsula. – *Byzantion* 19 (1949) 207–221.
- RUNCIMAN 1951: S. Runciman. *History of the Crusades, I–III*. Cambridge 1951.
- RUNCIMAN 1969: S. Runciman. The Pilgrimages to Palestine before 1095. – *HC, I*, 68–78.
- RILEY SMITH 1997: J. Riley Smith. *The First Crusaders 1095–1131*. Cambridge, 1997.
- SCIOR 2002: V. Scior. *Das Eigene und das Fremde. Identität und Fremdheit in den Chroniken Adams von Bremen, Helmolds von Bosau und Arnolds von Lübeck*. Berlin 2002.
- SPINEI 2003: V. Spinei. *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*. Cluj–Napoca 2003.
- SPINEI 2009: V. Spinei. *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid–Thirteenth Century*. Boston – Leiden, 2009.
- STANKOVIĆ 2013: V. Stanković. *The Character and Nature of Byzantine Influence in Serbia (from the End of the Eleventh to the End of the Thirteenth Century): Reality, Policy, Ideology*. – *Serbia and Byzantium: proceedings of the international conference held on 15 December 2008 at the University of Cologne*. edd. M. Angar, C. Sode. Frankfurt 2013, 75–94
- STEPHENSON 2000: P. Stephenson. *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans 900–1204*. Cambridge 2000.
- ŠUNDRICA 2000: Z. Šundrica. Poisons and Poisoning in the Republic of Dubrovnik. – *Dubrovnik Annals* 4 (2000) 7–79.
- TRYJARSKI 1972: E. Tryjarski, *Les Religions des Petchénègues*. – *Traditions religieuses et para-religieuses des peuples altaïques. Communications présentées au XIIe Congrès de la Permanent International Altaistic Conference*. Paris 1972, 139–148.
- ZIMONYI 2016: I. Zimonyi. *Muslim Sources on the Magyars in the Second Half of the 9th Century*. Leiden – Boston 2016.

ОПШТИ ИНДЕКС

А

- Абелард, брат Роберта Гвискарда – 79
- Абу Хамид, путописац – 35
- Агагон, моравски епископ – 38
- Агнеса, ћерка Бертолда од Андекса – 165
- Адемар, епископ Подија – 46, 71-72, 75-77, 81, 87
- Адемар из Шабана, историчар – 23, 36
- Адралест Диоген, виз. чиновник – 38
- Аквилеја, град и област – 73
- Аквитанија, војводство – 23, 92, 97, 101
- Акра, град – 113
- Ал-Баكري, Абу Убаид, писац – 34-36
- Ал-Идриси, географ – 65, 110, 126
- Ал-Хаким, калиф – 45
- Алани, народ – 137
- Албано, град – 146
- Алберт Ахенски, историчар – 9, 17-18, 49, 51-55, 58, 60-62, 64, 68-69, 71, 89, 92, 136, 180
- Алберто, гроф Бијандрате – 89-90
- Александар од Гравине, виз. дипломата – 104
- Алексије, виз. достојанственик – 167
- Алексије I Комнин, виз. цар – 36, 46-47, 62-63, 65-67, 80, 85-87, 89-90, 93-94, 96-97, 102, 131
- Алексије II, син Манојла I, виз. цар – 142-143
- Алексије Врана, виз. генерал – 144
- Алексић, Марко, археолог и историчар – 78
- Алемани, види Немци
- Алепо, град – 101
- Алијенора Аквитанска, краљица Француске и Енглеске – 101, 103, 106
- Алмош, угарски претендент – 97-98
- Алп Арслан, селџучки војсковођа – 43
- Алтајх, баварски манастир – 40
- Амалрик I, краљ Јерусалима – 119-120, 128
- Ана Комнина, виз. историчар – 63, 67, 80, 131
- Ангулем, грофовија – 23-24
- Андрија I, угарски краљ – 27
- Андрија II, угарски краљ – 165
- Андрија Дандоло, хроничар – 80

- Андроник Кантакузин, виз. дипломата – 159
- Андроник Комнин, виз. цар – 132-133, 143, 160
- Андроник Лапарда, виз. чиновник – 143
- Андроник Синадин, виз. чиновник – 133
- Анкара, град – 91
- Ансберт, историчар – 9, 12, 20, 146-148, 150-157, 159-165, 167-169, 171,
- Анселмо из Бовизија, архиепископ Милана – 89-91, 97
- Антиохија, град и кнежевина – 15, 43, 86-87, 141
- Арас, град – 26
- Архириз, син краља Бодина – 79
- Архириз из Барија, таст краља Бодина – 79
- Арка, град – 18
- Аркадиопољ, град – 117
- Арнолд из Либекa, хроничар – 19, 123-124, 126-127, 129, 131, 137-138, 151, 153-154, 158, 163, 168, 180
- Арпади, династија – 99-100
- Асен, види Иван I Асен
- Атила, владар Хуна – 126
- Атлантски океан – 95
- Аура, манастир – 92
- Аустрија – 116, 148, 151
- Б**
- Баварска, војводство – 23, 53, 96, 107, 115, 124, 128
- Балдуин I, краљ Јерусалима – 46, 64, 86, 88, 91, 95
- Балдуин IV, краљ Јерусалима – 141
- Балеарска острва – 95
- Балкан, Балканско полуострво – 8, 10, 15-17, 23, 34, 42, 80, 83, 121, 138-139, 175
- Барањавар, види Брањин врх
- Барбароса, види Фридрих I Барбароса
- Бари, град – 79
- Барски родослов, извор – 42, 80, 82
- Бела II, краљ Угарске – 98-99, 103, 123
- Бела III (Алексије), краљ Угарске – 129, 143, 152, 159-160, 176
- Бела Паланка, види Извор
- Белгија, држава – 63
- Бели Манастир, град – 116
- Белош, српски великаш – 100
- Београд, град – 11-14, 17, 24-25, 33, 38, 41, 44, 48-52, 54-57, 65, 68, 70, 88, 93, 97, 100, 108, 116-118, 129-130, 132, 136, 139, 143-144, 154-155, 176, 180-181
- Берг, грофовија – 21
- Беренгар, гроф Зулцбаха – 102
- Бернар од Клервоа, проповедник – 101-102
- Берта од Зулцбаха, супруга Манојла I – 102
- Бертолд од Андекса, маркграф Истре – 151, 164-166, 168-169, 172-173
- Бертрандон де ла Брокијер, витез – 14, 61
- Беси, антички народ – 17
- Беч, град – 124, 151-152

- Бешеново, село – 70
Битољ, град – 77, 120, 122
Боаси санс Авоар, посед – 48
Бодин, српски краљ – 18, 42-43, 47, 76-83, 142, 179
Боемунд од Таранта, нормански владар – 46, 72, 77, 80, 85-87, 90-91
Болеслав IV, велики војвода Пољске – 103
Борис, угарски претендент – 107-108
Борић, бан Босне – 133
Босфор, мореуз – 66-67, 90
Бохуслан, област – 96
Браничево, град – 13-14, 38-39, 97, 109-111, 125-126, 129-133, 135, 143-144, 152, 155-157, 180-181
Брањин врх, место – 116
Братислава, види Пожоњ
Брауншвајг, град – 126
Бретонци, народ – 182
Бруно из Кверфурта, мисионар – 35-36
Бугари, народ – 15-16, 25-26, 37, 40-42, 51, 54, 58, 60, 77, 93, 135, 137, 144, 156-159, 166, 172-176, 182
Бугарофигон, град – 117
Бугарска – 11, 13, 15-16, 33, 38, 56, 58, 65, 89, 93, 96, 108-109, 112, 114, 117, 137, 144, 146, 154, 166, 169, 171
Бугарска, византијска тема – 32, 40, 69
Бугарска шума (Бугарска пустиња), област – 14-15, 17, 19, 27, 29, 31, 33, 36, 44, 51-52, 56, 93, 123, 125, 128-129, 133, 136, 156-159, 167
Бујон, град – 46, 63
Бургундија, краљевина – 145
- В**
- Валтер од Бретеја, витез – 57, 61-62
Валтер од Поасија, витез – 49, 52
Валтер Санс-Авоар, вођа крсташа – 48-54, 56, 62, 97, 117
Ваљево, град – 134
Варангијска гарда – 96
Варјази – 25
Василије I Македонац, виз. цар – 38
Василије II Македонац, виз. цар – 11, 15
Василије Апокавк, виз. чиновник – 40
Василије Монах, виз. чиновник – 32
Везле, сабор – 101, 106
Велбужд, град – 144
Велика Морава, види Морава, Велика
Велики анали Келна, види Келнска краљевска хроника
Велф, војвода Баварске – 92, 94
Велфи, династија – 124
Вернер, каноник – 171
Via Diagonalis, *vidi* Via Militaris
Via Egnatia, види Егнацијев пут
Via Militaris (Via Diagonalis) – 11-12, 29, 115, 176 (види и Војни пут)
Via Hierosolymitana, извор – 115, 118

Византинци – 32, 43, 69, 86, 91, 171, 176 (види и Грци, Ромеји)
 Вијанден, грофовија – 152
 Виљем, гроф Ангулема – 11, 23, 72
 Виљем, епископ Утрехта – 39
 Виљем II, краљ Енглеске – 46
 Виљем II, краљ Нормана – 145
 Виљем IX, војвода Аквитаније – 70, 92, 94, 97, 101, 136
 Виљем Тирски, историчар – 9, 14, 16, 18, 49, 52, 58, 73, 76, 106, 119-122, 138, 141
 Вителсбах, динасија – 164
 Владимир Кијевски, руски кнез – 100
 Владислав II, чешки краљ – 103
 Власи, народ – 15, 135, 156-157, 169, 173
 Војни пут – 13, 17, 41, 43, 52, 97, 100, 112, 118, 124, 129-130, 134, 144, 180 (види и Via Militaris)
 Вормс, град – 48
 Врање, град – 47
 Вукан, српски велики жупан – 47, 83, 98
 Вуковар, град – 116
 Вумелион (Вумељан), античка област – 135

Г

Галија – 23 (види и Француска)
 Галич, тврђава – 134
 Гамзиград, локалитет – 139
 Гвиберт из Ножана, историчар – 16
 Гвоздена врата, види Ђердап
 Геза II, краљ Угарске – 100, 103, 108, 123, 132, 138

Георгије Војтех, вођа устанка – 42-43
 Гертруда, ћерка Бертолда од Андекса – 165
 Гертруда од Зулцбаха, супруга Конрада III – 102
 Ги Лизињан, краљ Јерусалима – 141-142
 Гинтер, епископ Бамберга – 39-40
 Готфрид, епископ Вирцбурга – 148, 151, 156, 168
 Готфрид Бурел, крсташ – 54, 57, 61-62
 Готфрид од Бујона, војвода Доње Лотарингије – 46, 49, 63-67, 72, 77, 86, 88, 97
 Готфрид од Визенбаха, витез – 146-147, 171
 Готфрид од Мелфа, нормански вођа – 80
 Готшалк, вођа крсташа – 48-49, 64
 Грд (Грдеша), српски жупан – 182
 Григорије VII, папа – 81
 Григорије VIII, папа – 142
 Грци – 9, 15-16, 41, 67, 69, 89-90, 109, 111, 112, 121-122, 135, 148, 155, 157, 159-160, 162, 167, 169-171, 173, 182 (види и Византинци, Ромеји)
 Гружа, област – 139
 Гуз, угарски заповедник – 53, 68-71, 92
 Гуткелед, угарска породица – 69

Д

Далмати, антички народ – 138
 Далмација, област – 29, 73, 75, 78, 80, 82-83, 120, 143, 164

Дамаск, град – 113-114
 Дамијета, тврђава – 119
 Данска, краљевина – 96
 Дачани, антички народ – 17, 135, 138
 Дела Франака, извор – 62, 72
 Деса, српски велики жупан – 133, 150
 Димитрије Синаит, књижевник – 182-183
 Димотика, град – 172
 Диоклецијан, римски император – 29
 Дитполд, епископ Пасауа – 21, 151, 158, 160-161, 169-170
 Дмитар Звонимир, краљ Хрватске – 82
 Дњепар, река – 70
 Доња Лотарингија, види Лотарингија, Доња
 Дорилеј, битка – 85-86, 91, 113
 Драва, река – 64, 107, 116, 153, 166,
 Драгомански пролаз – 169
 Драч, град – 13, 16, 66, 72, 75, 77-80
 Дубочица, област – 129
 Дубровник, град – 179
 Дукља, област – 17, 43, 79, 143
 Дунав, река – 11, 13, 16-17, 26, 31-36, 38-41, 47, 55, 64, 69, 98, 104, 107, 109-111, 116, 124, 131-132, 136, 139, 143, 152-153, 155, 166
 Дунавска равница – 32, 157

Ђ

Ђеновљани – 87
 Ђер, град – 116, 152

Ђердап – 125, 181
 Ђорђе Војтех, види Георгије Војтех
 Ђурђевац, топоним – 153

Е

Ебервин из Трира, писац – 24
 Евгеније III, папа – 101
 Евдокија, византијска принцеза – 177
 Европа, континент – 45, 88, 138, 142, 146, 161; Европа, западна – 7, 11, 47, 62, 67, 72, 95, 113; Европа, источна – 34, 139; Европа, југоисточна – 8-9, 21, 33, 36, 43-44, 47, 103, 141, 182 (види и Балкан)
 Египат, земља – 119, 141
 Егнацијев пут – 13, 47, 136, 182
 Едвард Исповедник, краљ Енглеске – 37
 Едгар Етелинг, енглески претендент – 37
 Едеса, грофовија – 86, 88, 101, 113
 Екхард из Ауре, историчар – 92-94
 Елвира, супруга Рајмунда IV – 71
 Елдред од Вустера, ходочасник – 37, 39
 Емихон од Флонхајма, вођа крсташа – 48-49
 Енгелберт, гроф Берга – 155
 Енгелберт III, гроф Горице – 166
 Енглеска, краљевина – 95, 101, 170
 Ено, грофовија – 63
 Епир, област – 25
 Ескишехир, град – 85

Естергом, види Острогон

Еушаш од Бујона, крсташ – 46, 64

Ж

Житомиск, град – 144

З

Зајст, град – 115

Залм, грофовија – 152

Земун, град – 49-51, 53-58, 64-65,
68-71, 92, 97, 154, 180

Зенги, атабег Мосула – 94, 101, 113

Зигфрид, архиепископ Мајнца – 39

Знојмо, град – 100

И

Ибар, река и жупа – 129

Иван I Асен, бугарски владар –
144, 166-167, 176

Иг од Вермандоа, вођа крсташа –
46, 66-67, 77

Ида, грофица Аустрије – 92, 94

Извор, место – 61

Изјаслав Кијевски, руски кнез – 100

Илири, народ – 138

Илирик, област – 72, 120, 150
(види и Склавонија)

Илустрована хроника, извор –
55, 98

Исак II Анђео, виз. цар – 143-144,
147-148, 162, 167, 170-171, 173-
175

Историја крсташа, извор – 20,
147, 154, 156-157, 166, 168-169

Истра, полуострво – 73, 75, 114,
151, 164

Италија – 23, 46, 72, 79, 88, 145

Ихтимански теснац – 169

Ј

Јаги Сијан, селџучки заповедник
– 86

Јадран, Јадранско море – 13, 16-
18, 72, 78-80, 82, 135, 162, 164,
179,

Јаквинта, Бодинова супруга – 79

Јаков из Пизе, виз. гласник – 170

Јафа, град – 87

Јахја ибн Саид, путописац – 15

Јевреји, народ – 8, 48, 74, 87

Једрене, види Хадријанопол

Јелена, ћерка Стефана Немање
(?) – 144

Јелена, ћерка Уроша I – 98-100,
103, 123

Јермени, народ – 86, 171

Јерменија, види Мала Јерменија
Јерусалим – 7-8, 11, 18-19, 24, 37-
38, 43, 45-47, 73, 78, 87-88, 94,
142, 145, 150, 182

Јерусалимска краљевина – 88, 91,
114, 119, 141

Јиречек, Константин, историчар
– 12

Јован II Комнин, виз. цар – 97, 134

Јован Дука, виз. чиновник – 80

Јован Дука Каматир, виз.
дипломата – 148, 159

Јован Кинам, виз. историчар – 42,
68, 98, 103-104, 122-124, 129-
130, 133-134, 138, 150, 181

Јован од Араса, кастелан – 26

Јован од Вирицбурга, ходочасник
– 182

Јован Скилица, виз. историчар
– 32

Јонско море – 135

- Јужна Морава, види Морава,
Јужна
Јулије Цезар – 107
Јухор, планина – 127
- К**
- Кавхан, род – 42
Какад, град – 116
Калић, Јованка, историчар – 122
Калопетар, види Петар Асен
Камбре, град – 26-27
Карло Велики, цар – 12
Кастиља, краљевина – 71
Касторија, град – 42
Кварнер, архипелаг – 164
Кеген, печенешки главар – 31-33, 36
Кекавмен, виз. писац – 17
Келн, град – 48
Келнска краљевска хроника,
извор – 20-21, 146-148, 151, 155-
156, 158, 161, 168
Кербога, селџучки заповедник –
86-87, 101
Киветот, битка – 62
Килиџ Арслан I, селџучки султан
– 62, 85, 91, 94
Килиџ Арслан II, селџучки
султан – 128, 147, 170, 174
Кипар, острво – 30, 94
Клермон, град – 7-8, 45, 90
Климент III Виберт, антипапа –
81-82
Ковин, град – 154-155
Кожељ, град – 144
Коломан, краљ Угарске – 48, 53,
55-56, 64, 97-98, 107
Компостела, види Сантјаго де
Компостела
Конрад, архиепископ Мајнца – 146
Конрад, епископ Вормса – 127
Конрад, епископ Регенсбурга –
156
Конрад, кнез Моравске – 100
Конрад, маркиз Монферата – 145
Конрад III Хоенштауфен,
немачки краљ – 101-106, 112-
114, 145
Константин VII Порфирогенит,
виз. цар и писац – 29, 121
Константин Бодин, види Бодин
Константин Макремволит, виз.
дипломата – 104
Константин Манасије, виз. ретор
– 130, 149
Константинопољ – 9, 13, 20, 24,
31, 39, 43, 46, 62-63, 65, 67, 72,
77, 80, 88, 91, 98, 106, 108, 112,
117, 119, 123-124, 128, 135, 150-
151, 170, 172-173, 176 (види и
Цариград)
Коња, град – 91, 174
Коринт, град – 29
Костур, види Касторија
Котор, град – 121
Кочани, град – 181
Краљево, град – 139
Криптопло, виз. заповедник – 98
Крсташки рат, Први – 8, 14-16,
18, 39, 41, 44, 68-71, 75, 83, 88,
102, 132, 136; Други – 18, 39, 97,
113-114, 149; Трећи – 9, 19, 21,
39, 179, 183; Четврти – 8
Крф, острво – 179
Кумани, народ – 10, 15, 31, 36, 47,
58, 77, 93, 112, 136, 158, 176, 180

Кунгахала, место – 96

Куновица, планина – 169

Куново-Чуки, локалитет – 181

Курди, народ – 141

Л

Лав Ђакон, виз. историчар – 33

Ламперт, крсташ – 59

Ламперт из Хершфелда,
хроничар – 37-39

Лаодикеја, битка – 113

Латини, народ – 105, 182

Левант – 45, 95, 101, 183

Левунион, битка – 36, 47

Леон, краљевина – 71

Леополд V, војвода Аустрије –
148, 152, 158, 179

Ле Пиј ан Веле, град – 46

Летопис попа Дукљанина, види
Барски родослов

Липљан, град – 47

Лисабон, град – 95, 101

Литберт, епископ Камбреа – 26-
30, 33-34, 136

Лоара, река – 46

Локрум, острво – 179

Ломбардија, област – 73, 88, 90

Ломбарђани, народ – 89-92, 94

Лондон, град – 136

Лотарингија (Лорена), област
– 53; Лотарингија, Горња,
војводство – 63; Лотарингија,
Доња, војводство – 63, 71

Луј VII, краљ Француске – 19,
101, 103, 106-108, 114, 152

Луксембург, грофовија и држава
– 25, 63, 152

М

Маври, народ – 95, 101

Мавро Вегранић, писац – 162

Мавро Орбин, историчар – 162

Мађари, народ – 11, 27, 31, 41
(види и Угри)

Мајнц, град – 39, 48, 146, 171

Македонија, област – 25, 42, 117

Македонија, византијска тема –
171

Мала Азија – 20, 43, 46, 62, 67,
85-86, 94-95, 99, 113, 134, 172,
174-175

Мала Јерменија, област – 174
манастир:

- Св. Ибера у Луксембургу – 25

- Св. Јована у Либеку – 19

- Св. Катарине на Синају – 183

- Св. Ламперта у Штајерској – 20

- Св. Теодосија у Витлејему – 183

Манђелос, види Франкавила

Манојло I Комнин, виз. цар – 18,
42, 102, 104, 112, 114-115, 119-
120, 122-123, 126, 129-135, 143,
149, 176

Манојло Вутумит, виз. генерал –
66, 85

Манојло Камица, виз. генерал –
171

Манцикерт, битка – 43

Маргарета, супруга Беле III – 152

Маргарета, ћерка Беле III – 143

Маргум, види Морава

Марија, супруга краља Амалрика
– 119

Марија, ћерка Уроша I – 100

Марија Антиохијска, супруга
Манојла I – 142-143

- Марино Санудо Торчело,
историчар – 75
- Марица, река – 93, 104, 117, 169,
171
- Матилда, ћерка Бертолда од
Андекса – 166
- Маутхаузен, село – 151
- Медитеран, види Средоземље
- Мелас, види Места
- Меранија, област – 151, 164
- Мерсиван, битка – 91-92
- Месопотамија, област – 86
- Места, река – 106
- Мец, град – 48, 106, 112, 152
- Мирослав, кнез Хума – 162, 164-
165
- Михаило III, кнез „Дукље“ – 143
- Михаило Анхијалски, виз. ретор
– 135
- Михаило Аталијат, виз.
историчар – 34
- Михаило „Војислављевић“,
српски краљ – 42, 79, 81
- Михаило Врана, виз. чиновник –
104, 132
- Морава, битка – 176
- Морава, град – 13, 37-39, 110
- Морава, Велика – 13-14, 49, 108,
127, 144-145, 155, 176; Морава,
Западна – 145; Морава, Јужна –
29, 145, 176
- Моркинскина, сага – 96
- Мосул, град – 86, 101
- Мошоњ, град – 124
- Н**
- Наварезани, народ – 182
- Немачка, немачке земље – 24, 39,
48, 53, 64, 90, 107, 114, 145, 151,
159, 164
- Немци, народ – 49, 57, 59, 62, 101,
105-107, 109, 111-112, 126-128,
130, 148-150,
- Никеја, град – 85
- Никита (Никита Карик), виз.
чиновник – 41, 52, 54-57, 59-61,
65-66, 68-69, 136
- Никита Хонијат, виз. историчар –
103-104, 121-122, 149, 171, 175
- Никомедија, град и област – 134
- Нил, река – 119
- Нирнберг, град – 21, 147-148, 150,
167
- Нићифор III Вотанијат, виз. цар
– 40
- Нићифор Декан, виз. чиновник
– 132
- Нићифор Ликаон (Лалакон), виз.
чиновник – 132
- Ниш, град – 11, 14, 29, 32-33, 41-
44, 52, 55-57, 59-61, 66, 93, 104,
108, 117-118, 126, 128-129, 131-
133, 135-138, 143, 145, 151, 157,
160-162, 165-170, 172-173, 180-
181
- Нишава, река – 57, 60
- Нормани, јужноиталијански –
79-80, 85, 114, 144,
- Нур ад-Дин, муслимански владар
– 113, 119, 141

О

- Овче поље, област – 32
 Огузи, види Узи
 Одон из Деја, историчар – 18-19, 103, 105, 107-112, 116, 118, 136,
 Окситанија, област – 71, 73
 опатија:
 - у Милевском – 20
 - у Залему – 20
 - Св. гроба у Камбреу – 26
 Ордерик Витал, историчар – 76, 82-83, 90
 Острогон, град – 107, 124, 143, 152
 Отон, епископ Фрајзинга – 103-104, 113
 Отон, епископ Регенсбурга – 39
 Отон I Вителсбах, војвода Баварске – 115
 Охрид, Охридска архиепископија – 15-16, 38, 109

П

- Павликијанци, јеретици – 36
 Палестина – 14, 18, 23, 30, 44, 46, 72, 88, 91, 94-95, 101-102, 113, 119, 128, 142, 149, 170, 175, 181-183 (види и Света земља)
 Панонија, област – 8, 11, 27, 31, 49, 64, 96, 103-104 (види и Угарска)
 Панонхалма, град – 48
 Пантино, битка – 122
 Парадунавон, тема – 40, 157
 Паскал II, папа – 88
 Пауни, битка – 43
 Пафлагонија, област – 91

- Пафос, град – 94
 Пелагонија, област – 120
 Петар, кнез Хума – 164
 Петар Асен, бугарски владар – 144, 166, 172, 174
 Петар Вартоломеј, крсташ – 86
 Петар Дељан, бугарски претендент – 25
 Петар Пустињак (Петар из Амијена), вођа крсташа – 47-49, 52-66, 68, 70, 72, 97, 117, 138, 180
 Петар Тудебод, историчар – 75
 Петрило, српски војвода – 42
 Печенези, народ – 10, 15, 26, 28-29, 31-36, 39, 41, 47, 56, 58, 65, 69-70, 77, 93, 112, 136-139, 158, 180
 Печеног, село – 139
 Печенци, планински врх – 140
 Печењевце, село – 140
 Пиринејско полуострво – 71, 101
 Пирлитор, планина – 182
 Пловдив, види Филипопољ
 Пљевља, град – 182
 Поатје, грофовија – 75
 Пожоњ, град – 152
 Полог, област – 47
 Поморавље, област – 131, 135-137, 144 (види и Бугарска шума)
 Понс од Балазуна, крсташ – 18
 Попон, архиепископ Трира – 24
 Праг, град – 48
 Прекоморје – 18, 133, 141 (види и Левант)
 Призрен, град – 42
 Прованса, грофовија – 71
 Проват, град – 171
 Пруси, народ – 36

Прусинон, тврђава – 171
Псеудо-Маврикије, писац – 138
Пшемисли, династија – 100

Р

Раваница, манастир – 12
Раваница, река – 127
Равни, град – 144
Равно, град – 125-126, 129-131,
139, 144, 159-160, 180
Радулф Глабер, историчар – 23
Радулф из Камбреа, ходочасник –
26-29, 33-35, 136
Рајмберт, епископ Вердена – 25
Рајмунд III, гроф Триполија –
141-142
Рајмунд IV, гроф Тулуза – 18, 46,
71-78, 81-83, 87, 90-92
Рајмунд од Агилера, историчар –
18, 73-78, 81-83
Рајналд од Броа, крсташ – 54,
60-62
Рајнска област – 63, 101
Рајхерсберг, град – 20
Рансимен, Стивен, историчар –
104
Рас, град – 98, 134
Расина, жупа – 129
Рашка, област – 17, 47, 83 (види и
Србија)
Регенсбург, град – 20, 39, 102, 106,
113, 151, 175
Реке, жупа – 129
Ремезијана, види Извор
Рибница, локалитет – 181
Ријека, град – 164
Рикард из Вердена, ходочасник
– 72

Ричард, каноник – 136
Ричард I Лавље Срце, краљ
Енглеске – 136, 142, 179,
Ришар, Жан, историчар – 73
Рјуриковичи, династија – 100
Роберт, војвода Нормандије – 46,
72
Роберт Гвискард, вођа Нормана –
46, 79-80
Роман IV Диоген, виз. цар – 43
Романија, област – 117
Ромеји – 12-13, 15, 122, 130, 134,
157, 159 (види и Византинци,
Грци)
Рудолф, епископ Лијежа – 156
Руђеро Борса, вођа Нормана – 80
Руперт, гроф Насауа – 151, 170
Русија – 148
Руси, народ – 182

С

Сава, река – 17, 54, 56, 65, 116-
117, 153-155
Саксонија, војводство – 19, 96,
124, 138
Саксонски аналита, писац – 37,
89
Саксонци, народ – 48, 124, 132
Саладин (Салах ад-Дин),
муслимански владар – 119, 141-
142, 145-146
Салеф, река – 174
Самуило, бугарски цар – 11, 15,
25, 38, 42
Сантјаго де Компостела,
светилиште – 95
Сарајево, град – 182
Сарацени – 28, 34, 95

- Света земља – 7-8, 11, 19, 26,
30, 44, 67, 70, 88, 95, 97, 113,
129, 141, 145, 163, 179, 182-183
(види и Палестина)
- Свети Адалберт – 36
- Свети Андрија – 86
- Свети Димитрије – 29-30
- Свети Ђорђе – 132, 151, 164
- Свети Ђорђе, село – 153
- Свети Јаков – 181
- Свети Јован Рилски – 143
- Свети Петар – 81, 142
- Свети Прокопије – 42
- Свети Сава – 168, 183
- Сврљиг, град – 144
- Секешфехервар, види Стони
Београд
- Селимврија, град – 67, 117
- Селџуци, народ – 7, 43, 46, 85-87,
94, 99, 113, 128, 175
- Сен Дени, место и опатија – 19
- Сердика, град – 11, 32-33, 52, 61,
66, 93, 97, 100, 104, 108, 112, 115,
117-118, 123, 130, 134, 143-144,
157, 159, 162, 167, 169, 181
- Сигурд Магнусон, краљ
Норвешке – 95-97
- Сидон, град – 95
- Симеон, монах – 24
- Синопа, град – 91
- Сирија, област – 86, 141, 174,
- Сирмијум, град – 42, 153-154, 180
- Скити, види Печенези
- Словени – 9, 71, 74, 77, 174;
Словени, полапски – 102
- Скадар, град – 76, 82
- Склавонија, област – 23, 72-75,
78, 83
- Скопље, град – 16, 43, 47, 172
- Сланкамен, село – 153, 180
- Смилис (Смиловац), село и
област – 133
- Снори Стурлусон, писац – 96
- Солун, град – 13, 29, 40, 144
- Софија, види Сердика
- Сплит, град – 165
- Срби, народ – 10, 12, 17, 19, 21,
42, 47, 83, 98-99, 114, 119-123,
126-127, 129-131, 133-134, 137-
138, 143, 148-149, 156, 158, 165,
172, 181-182
- Србија – 13, 79, 98, 120, 123, 133,
148, 160-161, 166, 171, 176
- Средоземље – 45, 162
- Срем, област – 55, 64-65, 70, 118,
143, 153
- Сталаћ, град – 133
- Станимака, град – 171
- Стара планина – 33, 40, 176
- Стефан, гроф Блоа – 46, 72, 86,
90-91
- Стефан, заповедник Београда? – 24
- Стефан I, Свети, краљ Угарске –
11, 23-24, 70
- Стефан II, краљ Угарске – 97-98
- Стефан III, краљ Угарске – 108,
123, 129
- Стефан Војислав, српски владар
– 42
- Стефан Немања, српски велики
жупан – 18-19, 115, 121-123, 129-
131, 143-145, 147-151, 157, 160-
168, 172-174, 176-177, 179, 183
- Стефан Првовенчани, српски
краљ – 121, 168, 177, 183
- Стоб, град – 144

Стон, град - 81
 Стони Београд, град - 48, 108, 116
 Страцимир, српски кнез - 160,
 162, 164-165, 168
 Студеница, манастир - 183
 Сулпиције Север, антички писац
 - 28

Т

Тагено, писац - 20
 Танкред, вођа крсташа - 46, 77, 87
 Тара, битка - 135, 138
 Тарантез, грофовија - 152
 Таранто, град - 46
 Тарс, град - 175
 Таурус, планина - 86, 174
 Тевтонци, види Немци
 Темплари, витешки ред - 106, 128
 Теодор Падијат, виз. генерал -
 121-122
 Теодорик од Светог Ибера,
 ходочасник - 25-26
 Тиберијада, град - 142
 Тир, град - 18, 119, 145, 175
 Тирах, печенешки главар - 31-32,
 36
 Тиса, река - 153
 Толна, град - 116
 Тољен, потомак кнеза Мирослава
 - 165
 Тома Архиђакон, историчар - 165
 Топлица, жупа - 129
 Тортоса, град - 101
 Тоху, види Тољен
 Тракија, област - 12, 89, 111, 118,
 166
 Триполи, кнежевина - 91, 141-142
 Трир, град - 24, 48

Трјавненски пролаз - 176
 Трново, град - 176
 Трњане, локалитет - 139
 Тулуз, грофовија - 71
 Туркопули, најамници - 91
 Турци, види Селџуци

Ђ

Ђуприја, види Равно

У

Угарска, краљевина - 23, 25, 27,
 33, 35, 37, 44-45, 49, 69, 72, 89,
 99-100, 103, 107-108, 114-117,
 120, 123, 129, 139, 143-144, 149,
 154, 180
 Угри, народ - 24, 40-42, 48, 50, 54-
 55, 58, 65, 69, 98, 132-133, 138,
 143-144, 149, 152, 156, 168, 182
 Угрин, епископ Ђера - 152
 Узи, народ - 31, 39-40, 69-70
 Урбан II, папа - 7, 45, 47, 71, 81,
 88
 Урбан III, папа - 142, 145
 Урош I, српски велики жупан -
 98-100, 134
 Урош II, српски велики жупан -
 134, 139

Ф

Фатимиди, династија - 30, 87
 Филип, архиепископ Келна - 138
 Филип I, краљ Француске - 46
 Филип II Август, краљ Француске
 - 142, 165
 Филипопољ, град - 11, 52, 61, 66,
 105, 108, 117, 170-171
 Филипс, Џонатан, историчар - 104

- Фиша, река – 116
 Фландрија, област – 101
 Фолкмар, вођа крсташа – 48-49, 64
 Франачка, краљевина – 13
 Франкавила, место – 64-65, 153, 180
 Франконија, војводство – 53
 Франкопан, Питер, историчар – 82
 Франкохорион, област – 97 (види и Фрушка Гора)
 Франци, народ – 38, 122 (види и Французи)
 Французи, народ – 62, 106-107, 112, 182
 Фридрих I Барбароса, римско-немачки цар – 9, 12, 15-16, 19-21, 103-105, 114-115, 127-128, 130, 132, 135-137, 142, 145-156, 158-164, 166-168, 170-175
 Фридрих из Берга, витез – 157
 Фридрих Швапски, син Барбаросин – 148, 151, 156, 168, 175
 Фризах, град – 181
 Фриули, област – 73
 Фрузи, види Франци
 Фрушка Гора, област – 70, 97, 153
 Фулк Нера, гроф Анжуа – 45
 Фулкер из Орлеана, крсташ – 60-62,
 Фурланија, види Фриули
- Х**
- Хагенмејер, Хајнрих, историчар – 73
 Хадријанопољ, град – 11, 93, 108, 117
 Хазар, вођа Печенег – 41, 69
 Хазари, народ – 69
 Хајнбург ан дер донау, град – 116
 Харалд Хардрада, краљ Норвешке – 25
 Харам, тврђава – 97
 Хатин, битка – 142, 145
 Хедвига, ћерка Бертолда од Андекса – 165
 Хелинанд, епископ Лаона – 30
 Хелмолд из Бозауа, хроничар – 19
 Хемос, види Стара планина
 Хенри II Плантагенет, краљ Енглеске – 142
 Хенрих, гроф Дица – 146
 Хенрих, епископ Базела – 156
 Хенрих I, војвода Шлезеије – 165
 Хенрих II Бабенберг, војвода Аустрије – 115
 Хенрих III, римско-немачки цар – 26, 30
 Хенрих VI, римско-немачки цар – 145
 Хенрих Лав, војвода Саксоније и Баварске – 19, 123-124, 126-129, 131
 Хераклеја, битка – 94
 Херман, епископ Минстера – 151, 170
 Холандија, држава – 63, 115
 Хорасан, област – 94
 Norgeum Margi, антички град – 126
 Хрвати, народ – 82
 Хрватска, краљевина – 82, 121, 143, 164
 Хроника презвитера Магнуса, извор – 20-21
 Хуни, народ – 126, 137, 149

Ц

- Цариград, град – 8, 11-12, 15,
17, 25, 29, 40, 50, 53, 56, 62-63,
66-67, 78-79, 85, 90, 93, 95-97,
99, 102, 108, 117, 123, 129, 142-
143, 150, 168, 170, 172-173, 175
(види и Константинопољ)
Цитас, виз. генерал – 91
црква:
- Св. Виктора у Мајнцу – 171
- Св. гроба у Јерусалиму – 128,
182
- Св. Јована Претече у Јерусалиму
– 182
- Св. крста у Норвешкој – 96
- Св. Михаила у Стону – 81
- Св. Петра у Антиохији – 175
- Св. Тројства у Лондону – 136
Црквица, место у Тракији – 169

- Contra Margum, антички град –
110
Цурулон, град – 117

Ч

- Чалма, село – 153
Чеси, народ – 98, 132, 156, 168,
182
Чешка, краљевина – 20

Џ

- Џон Мандевил, књижевни лик –
50, 137

Ш

- Швапска, војводство – 53, 57, 96,
103, 170
Шкоти, народ – 182
Шопроњ, град – 53

О АУТОРУ

Александар Узелац је рођен 1981. године у Београду. На Филозофском факултету Универзитета у Београду, Катедра за општу историју средњег века, докторирао је 2013. године. Специјализовао се на Историјском факултету Софијског универзитета, при Институту Марџани у Казању, Руска федерација, као и у Центру за средњовековне студије Универзитета у Великом Трнову, Бугарска. Учествовао је на бројним научним конференцијама у иностранству и држао је предавања по позиву у Бугарској, Русији и Мађарској. Члан је редакције угледног часописа *Золотоордынское обозрение* и сарадник на капиталном пројекту *Злајна хорга у свейској историји* који води Институт Марџани. Запослен је у Историјском институту у Београду.

Аутор је око четрдесет научних радова објављених у домаћим и иностраним часописима на српском, енглеском, руском и бугарском језику, посвећених номадским народима, средњовековним путописцима и ходочасницима, као и мање познатим аспектима српске, балканске и источноевропске средњовековне историје. Приредио је дела шпанског путника Кабесе де Ваке и Марка Пола, коаутор је критичког издања *Ојиса источне Европје*, пропраћеног преводом на српски језик (Историјски институт: Београд 2013) и аутор је књиге *Под сенком њса – Тајшари и јужнословенске земље у другој половини XIII века* (Утопија: Београд, 2015). *Крсташки и Срби* је његова друга самостална књига у издању Утопије.

Александар Узелац
КРСТАШИ И СРБИ
1. издање

Издавач:
Утопија д.о.о.
Краља Петра10, Београд

Уредник:
Мирослав Крстић

Припрема за штампу:
издавач

Резиме, индекс:
Александар Узелац

Тираж:
500

ISBN 978-86-6289-906-1

Штампа:
АТЦ, Београд

Београд, 2018.

CIP - Каталогизација у публикацији
- Народна библиотека Србије, Београд

355.48(5-15)"10/11"
94(497.11)"10/11"
94(4)"10/11"

УЗЕЛАЦ, Александар, 1981-

Крсташи и Срби : (XI-XII век) / Александар Узелац. - 1. изд.
- Београд : Утопија, 2018 (Београд : АТЦ). - 221 стр. ; 20 cm

Тираж 500. - Скраћенице: стр. 189. - О аутору: стр. [223]. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 190-205.
- Summary: Crusaders and Serbs. - Регистар.

ISBN 978-86-6289-061-0

COBISS.SR-ID 262610444